

9. CVII

**ІСТОРИЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ**

**ВІТЧИЗНЯНА
ІСТОРІЯ**

ВИПУСК 2

1976

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

g. cvii

ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІЯ

МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК

Випуск 2

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ — 1976

Збірник охоплює широке коло питань вітчизняної історії. Ряд статей присвячено ролі робітничого класу, дружбі народів у комуністичному і соціалістичному будівництві. Висвітлюються мало досліджені аспекти партизанського руху на Україні в роки Великої Вітчизняної війни, а також питання історії Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Головна редколегія:

А. Г. Шевелєв (головний редактор), *Ю. О. Курносів*, *Ф. Є. Лось*, *І. М. Мельникова*, *І. С. Слабєєв*, *П. С. Сохань*, *М. І. Супруненко*, *А. М. Шлепаков*

Редколегія випуску:

З. Р. Вельянінова, *Ю. М. Гамрецький*
і *П. В. Замковий* (відповідальний за випуск),
В. Ф. Панібудьласка, *Ю. І. Римаренко*,
В. Г. Сарбей

Рецензент
доктор історичних наук *М. А. Рубач*

З ІСТОРІЇ СОЦІАЛІСТИЧНОГО І КОМУНІСТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА

В. Ф. ПАНІБУДЬЛАСКА

УЧАСТЬ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У СОЦІАЛІСТИЧНОМУ ЗМАГАННІ НА ЧЕСТЬ 50-РІЧЧЯ УТВОРЕННЯ СРСР

Новим етапом у розвитку трудової активності робітничого класу Української РСР, як і всієї країни, стало соціалістичне змагання на честь 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Узагальнюючу оцінку ювілейному змаганню дав Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев у доповіді на спільному урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвяченому 50-річчю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік: «В ході змагання за гідну зустріч 50-річчя СРСР у різних кінцях країни, в різних галузях промисловості, будівництва, транспорту і сільського господарства народилися чудові ініціативи. Багато виробничих колективів, трудящих міст, областей і країв зобов'язалися достроково виконати річний план за рахунок підвищення продуктивності праці, достроково освоїти проектні потужності підприємств і агрегатів, збільшити випуск продукції без збільшення числа працюючих»¹.

Змагання на честь ювілею розпочалося зразу ж після XXIV з'їзду КПРС і швидко набрало широкого розмаху. Центральний Комітет партії в постанові «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік» схвалив ініціативу передових колективів підприємств, будов, колгоспів, радгоспів по розгортанню соціалістичного змагання за гідну зустріч ювілею і закликав трудящих ознаменувати його «новими досягненнями у здійсненні рішень XXIV з'їзду партії, зміцненні могутності нашої багатонаціональної соціалістичної Вітчизни, у розвитку економіки, культурному будівництві, підвищенні добробуту трудящих»².

Важливу роль у піднесенні трудової активності відіграла постанова ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС (липень 1972 р.) про порядок підведення підсумків Всесоюзного соціалістичного змагання на честь 50-річчя утворення СРСР, згідно з якою колективи-переможці нагороджувалися ювілейним Почесним знаком. Колективи підприємств, будов, організацій, колгоспів і радгоспів, які добивалися кращих результатів у республіканському соціалістичному змаганні на честь піввікового ювілею Радянського Союзу, за рішенням ЦК Комуністичної партії України, Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР і Укрпрофради відзначалися ювілейними Почесними грамотами, грошовими преміями.

Ці постанови викликали нове трудове піднесення. Десятки й сотні промислових колективів республіки включились у боротьбу за право бути нагородженими ювілейними Почесним знаком і Почесною грамотою.

Всенародний рух за гідну зустріч ювілею очолювали комуністи. Партійні організації боролися за удосконалення організації соціалістичного змагання, спрямовували роботу профспілок і комсомолу.

У липні 1972 р. відбувся Пленум Центрального Комітету Комуністичної партії України, який розглянув питання про роботу партійних

організацій республіки по виконанню постанови ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік». Член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Комуністичної партії України В. В. Щербицький зазначав, що трудящі України, як і весь радянський народ, з великим піднесенням сприйняли заклик партії ознаменувати 50-річчя утворення СРСР новими досягненнями в розвитку економіки, культурному будівництві, підвищенні добробуту народу: «В усіх виробничих колективах,— сказав він,— в районах, містах і областях, в усіх галузях народного господарства прийняті високі соціалістичні зобов'язання, розгорнута велика організаторська і політична робота»³.

Пленум намітив нові заходи по піднесенню соціалістичного змагання. В його постанові підкреслювалося: «Партійним, профспілковим і комсомольським організаціям, радянським і господарським органам ширше розгортати ювілейне соціалістичне змагання, забезпечувати активну участь кожного колективу у боротьбі за успішне виконання планів 1972 року та соціалістичних зобов'язань, за право бути удостоєним ювілейного Почесного знаку ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС та ювілейної Почесної грамоти ЦК Комуністичної партії України, Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР і Укрпрофради, заснованих на ознаменування 50-річчя утворення Союзу РСР. Всебічно розвивати творчу активність робітників, колгоспників, інтелігенції, широко використовувати соціалістичне змагання для дальшого зміцнення дружби, співробітництва і товариської взаємодопомоги з усіма народами нашої Вітчизни»⁴.

Виконуючи рішення пленуму, партійні комітети на місцях підвищували дієвість змагання, відповідальність кожного колективу і трудівника за виконання виробничих планів і соціалістичних зобов'язань.

У ході змагання на честь піввікового ювілею Радянського Союзу народилося чимало різних патріотичних починань, ініціатором яких виступив робітничий клас. Характерною особливістю їх було дальше зміцнення трудової єдності багатонаціонального робітничого класу в ході поглиблення змагання за комуністичне ставлення до праці, посилення міжреспубліканських зв'язків і взаємодопомоги між окремими колективами. Трудові зусилля робітничого класу партія спрямовувала на підвищення ефективності економіки СРСР як єдиного взаємозв'язаного комплексу.

Підтримуючи поширення нових форм трудової активності, партійні організації республіки особливого значення надавали ініціативі у змаганні за дострокове виконання народногосподарських планів ювілейного року і завдань п'ятирічки по підвищенню продуктивності праці. Саме з такою ініціативою на початку другого року п'ятирічки виступили трудящі Ворошиловградської області.

На всю республіку пролунало закличне слово колективів одинадцяти орденоносних ворошиловградських підприємств, шахт, колгоспів і радгоспів достроково виконати завдання 1972 р., другого року дев'ятого п'ятирічного плану. Це починання підхопили трудівники всієї Ворошиловградської області, розгорнувши змагання під девізом «П'ятирічку по зростанню продуктивності праці — достроково». На основі підвищення технічного прогресу, комплексної механізації і автоматизації виробничих процесів, впровадження наукової організації праці та передового досвіду, повного використання внутрішніх резервів ворошиловградці зобов'язалися виконати п'ятирічку по зростанню продуктивності праці в промисловості за 4 роки і 6 місяців, у капітальному будівництві — за 4 роки і 11 місяців і на залізничному транспорті — за 4 роки. Було вирішено також у ювілейному році реалізувати понад план продукції на 50 млн. крб.⁵

Починання ворошиловградців підтримали трудящі Києва і Київської області, Дніпропетровської, Донецької, Львівської областей, міст Харкова, Кременчука, Нової Каховки, працівники металургійної, вугільної промисловості, енергетики і електрифікації, колективи багатьох підприємств і організацій.

Активно включилися в змагання під девізом «П'ятирічку — достроково» робітники Києва. Бригади, дільниці, цехи, окремі виробничники підприємств Подільського району, зокрема, включилися в рух за виконання завдань п'ятирічки за 4—4,5 року. Це дало високі результати — в листопаді 1972 р. 25 тис. учасників руху в Подільському районі виконували п'ятиденні завдання за чотири дні. В перших рядах ініціаторів йшли виробничники «Ленінської кузні». На початку 1972 р. 75 трудівників цього підприємства, які за досягнуті успіхи у восьмій п'ятирічці були удостоєні високих урядових нагород, звернулися до колективу підприємства з закликом широко розгорнути змагання за виконання завдань дев'ятої п'ятирічки за 4,5 року. Високих показників досягла у цьому змаганні бригада токарів арматурного цеху, яку очолював член КПРС Олександр Пастухов. Бригада при зобов'язанні 110% фактично щоденні норми виконувала на 120—130%⁶.

На «Ленінській кузні» в серпні 1972 р. з ініціативи судноскладальників сталельного цеху Михайла Новика розпочався тримісячник виконання внутрішніх резервів виробництва і боротьби з втратами робочого часу. Його бригада стала на тримісячну вахту на честь 50-річчя утворення СРСР і зобов'язалася виконати план другого року п'ятирічки до 21 грудня. Президія Київської облпрофради схвалила цю ініціативу і рекомендувала обласним, фабрично-заводським і місцевим комітетам профспілок підтримати нове починання⁷.

Прагнучи якнайпродуктивніше використати час, що лишався до піввікового ювілею, колектив київського заводу «Радіоприлад» ім. С. П. Корольова в листопаді 1972 р. став на 50-денну ударну вахту «Дружби народів» і зобов'язався достроково завершити річну програму, випустити додаткової продукції на мільйони карбованців. Починання заводу «Радіоприлад» схвалило бюро Київського міськкому Комуністичної партії України. Воно звернулося до партійних організацій із закликом організувати трудову вахту «Дружби народів» у виробничих колективах, спрямувати політичне і трудове піднесення трудящих на виконання річної програми та соціалістичних зобов'язань⁸.

За почином колективу заводу «Радіоприлад» на вахту «Дружби народів» стали численні підприємства столиці України.

Напруженим трудовим ритмом зустрів 50-річчя СРСР робітничий Харків. Ініціаторами змагання «П'ятирічку — за чотири роки» виступили Герої Соціалістичної Праці М. І. Калашников, О. В. Заславський, Г. Л. Михайлов, Ф. С. Амелін та інші передовики виробництва. Їх почин підтримали на багатьох підприємствах міста. 1972 р. 600 тис. виробничників міста було охоплено рухом за комуністичне ставлення до праці. Багато робітників в ювілейному році працювали в рахунок 1973 р. Так, вже на початку листопада в рахунок третього року дев'ятої п'ятирічки більш як 1,5 тис. робітників працювало на Харківському підшипниковому заводі, понад 1 тис. — на заводі «Серп і молот», 900 — на Харківському авіаційному.

З цінною ініціативою виступили трудящі Львівщини. Вони вирішили провести естафету трудових звершень під девізом «50-річчю утворення СРСР — достойну зустріч». Переможцем у цьому змаганні вважався виробничий колектив, що протягом місяця досяг найкращих результатів, його успіхи записувалися в «Книгу трудових звершень», яка передавалася з колективу в колектив.

Починання трудящих Львівщини було схвалено Укрпрофрадою. Во-

на вирішила поширити цей досвід і провести естафету трудових звершень на честь ювілею у всіх областях республіки. Перший етап естафети, обласний, проводився з 1 червня, другий, республіканський, — з 1 вересня по 1 грудня 1972 р. Естафета успішно пройшла в Харківській, Миколаївській, Київській та інших областях республіки. Сотні виробничих колективів завоювали право записати свій рапорт в «Книгу трудових звершень», яка стала своєрідним літописом трудового героїзму радянських людей в рік святкування 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік⁹.

На трудову вахту в честь ювілею стали металурги республіки. Так, підвищені зобов'язання взяли колективи заводів «Запоріжсталь», «Азовсталь», макіївський завод ім. С. М. Кірова, Нікопольський південнотрубний та інші велетні чорної металургії Української РСР. Колективи доменних і мартенівських печей, прокатних і трубних станів, залізорудних комбінатів, коксохімічних та вогнетривких підприємств боролися за всебічну інтенсифікацію виробничих процесів, значну увагу приділяли вивченню, узагальненню і поширенню передового виробничого досвіду.

Трудову ініціативу передових колективів чорної металургії наслідували на багатьох підприємствах республіки і за її межами. Так, на початку 1972 р. колектив першої мартенівської печі ждановського металургійного заводу ім. Ілліча виступив ініціатором всесоюзного змагання за право варити плавку дружби на честь 50-річчя утворення СРСР. Цей заклик підтримали сталеплавильники заводу «Азовсталь» і трудівники Руставського металургійного заводу. Металурги цих підприємств уклали договір на змагання і вирішили ознаменувати ювілейний рік високопродуктивною, ударною працею. Колективи підприємств, що змагалися, успішно виконували взяті зобов'язання. Сталевар мартенівської печі № 7 Руставського металургійного заводу А. Шанідзе на початку вересня 1972 р. писав: «Нам відомо, що азовсталівці та іллічівці успішно виконують свої зобов'язання на честь 50-річчя утворення СРСР. Не розходиться слово з ділом і у нас. На нашому рахунку сотні тонн надпланового металу, виплавленого з початку року. Проектну потужність своїх агрегатів перекрили майже всі колективи цеху. Нині ми боремось за те, щоб у день ювілею працювати на заощаджених паливі і сировині»¹⁰.

Випробуваною формою піднесення трудової активності, поширення передового виробничого досвіду, зміцнення дружби багатонаціонального робітничого класу у роки створення матеріально-технічної бази комунізму стали плавки дружби між передовиками металургійних підприємств братніх республік, що змагалися між собою. В атмосфері високої трудової і політичної активності, в обстановці сердечної дружби на Україні і за її межами провадилися плавки дружби, присвячені 50-річчю утворення СРСР.

Одну з таких плавок було проведено 14 липня 1972 р. в мартенівському цеху макіївського заводу ім. С. М. Кірова. На Україну приїхали тоді знатний металург країни, депутат Верховної Ради СРСР М. П. Спандерашвілі з Руставського металургійного комбінату, сталевар Анатолій Карпов з Магнітогорського комбінату, почесний металург СРСР Віктор Борзов з Кузнецького комбінату, почесний металург СРСР Віктор Степанов з Череповецького заводу, Олджабай Іманбаєв з Карагандинського комбінату, Бахшиєв Аліджафар Насіб огли з Азербайджанського трубпрокатного заводу, заслужений металург Української РСР Олександр Бульський з ждановського заводу ім. Ілліча і Микола Лисенко з заводу «Азовсталь». Всю бригаду очолив макіївський швидкісник Герой Соціалістичної Праці Володимир Холявко. Плавка, проведена з випередженням графіка на 40 хв., стала важливим заходом у зміцненні дружби металургів України, Росії, Грузії, Казахстану і Азербайджану¹¹.

За участю металургів України плавки на честь піввікового ювілею було проведено в липні на Магнітогорському комбінаті, в грудні — на Череповецькому заводі¹².

Активно включилися у ювілейне соціалістичне змагання шахтарі України. Колективи комбінатів «Донецьквугілля», «Донбасантрацит», «Укрзахідвугілля» успішно боролися за те, щоб подвоїти продуктивність праці порівняно з 1971 р. Видобуток бригад, очолюваних Григорієм Моцаком, Іваном Стрельченком, Анатолієм Таценком, Миколою Проскурою, дорівнював потужності цілої шахти. У ювілейному році значно збільшилася кількість бригад, які видобували тисячу й більше тонн вугілля на добу — в липні їх було 16. До кінця 1972 р. шахтарі зобов'язалися число бригад-«тисячників» подвоїти¹³.

Ювілейне соціалістичне змагання народжувало нових героїв. Так, на початку грудня 1972 р. стало відомо про бригаду молодого комуніста Володимира Мурзенка із шахтоуправління «Червоний партизан» комбінату «Свердловантрацит», яка на честь 50-річчя утворення Радянського Союзу встановила два світових рекорди по максимальному видобутку вугілля із однієї лави і по продуктивності праці одного робітника. За 31 робочий день передовий колектив видобув із однієї лави 173 180 т вугілля. Продуктивність праці одного робітника за цей час становила 4224 т і була вище показників бригади Героя Соціалістичної Праці Г. Моцака із шахтоуправління ім. Космонавтів Ворошиловградської області¹⁴. Шахтарі бригади В. Мурзенка з активною допомогою інших трудівників дільниці набагато перевиконали взяті соціалістичні зобов'язання і за 11 місяців 1972 р. дали країні понад 750 тис. т високоякісного вугілля. Бригаду поздоровили з успіхом ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР, ЦК Комуністичної партії України і Рада Міністрів УРСР. Поздоровивши комплексну бригаду з видатними успіхами, ЦК КПРС і Рада Міністрів зазначили, «що колектив бригади не задовольняється досягнутими успіхами, а взяв на себе нові, ще вищі зобов'язання — видобути в 1973 р. 1 млн. т палива з однієї лави»¹⁵.

Запорукою успіху бригади В. Мурзенка було керівництво партійної організації і інженерної служби шахтоуправління «Червоний партизан», які допомогли їй досконально вивчити передовий досвід знатних колективів країни, зокрема бригад Героїв Соціалістичної Праці Івана Стрельченка і Григорія Моцака. Саме на базі цього досвіду, в який переможці внесли свої істотні поправки, і став можливим їх успіх.

Партійні організації Донбасу завжди йшли в авангарді всього передового, прогресивного в розвитку трудової активності. Так, комуністи горлівської шахти ім. М. Ізотова допомогли забійнику Віктору Довбишу скласти особистий план виконання дев'ятої п'ятирічки за три з половиною роки. Уже в грудні ювілейного року він працював в рахунок 1974 р. Тоді ж з великим випередженням часу на шахті працювало 770 чоловік. За одинадцять місяців ювілейного року колектив шахти видав на гора 100 тис. т позапланового вугілля і виконав достроково завдання перших двох років дев'ятої п'ятирічки¹⁶.

Значного поширення набула така форма трудової активності, як змагання під девізом «15 республік — 15 ударних вахт». Багато промислових підприємств провели вахти на Україні. Робітники Придніпров'я, Донбасу, Києва, Харкова та інших індустріальних центрів провели тижні і декади високопродуктивної праці на честь усіх союзних республік. Трудові вахти на честь союзних республік проходили в урочистій обстановці, з високою суспільно-політичною активністю. В перший день влаштовували мітинги, піднімався прапор тієї республіки, на честь якої починалася вахта.

На деяких великих підприємствах організовано трудові вахти по цехах. На Нікопольському південнотрубному заводі, наприклад, трудова

вахта пройшла в усіх основних колективах: на честь Латвійської РС працював залізничний цех, Литовської — інструментальний і ковальско-пресовий і т. д. Всі учасники вахт показували високі зразки праг продуктивно працювали вальцювальниця депутат Верховної Ради УРС О. Ф. Колбатинова з трубоволоочильного цеху № 2, Герой Соціалістичної Праці А. І. Рибальченко з цеху № 7, старший вальцювальник, делег. XXIV з'їзду КПРС А. П. Тарасенко ¹⁷.

Учасники трудових вахт виконували і перевиконували норми, з пачуттям особливої гордості і відповідальності виготовляли продукцію і замовлення братніх республік. Під час тижня, присвяченого Російськ Федерації, наприклад, гірники Ворошиловградщини видобули понад план близько 29 тис. т вугілля. Всі комбінати області виконали тижневий план. Передовикам змагання було вручено пам'ятний приз із зображенням герба РРФСР ¹⁸.

Робітничий клас активно включився в змагання, яке одержало назву «50-річчю утворення СРСР — 50 ударних тижнів!» Зачинателем його стали на початку ювілейного року металурги заводу ім. Г. І. Перовського в Дніпропетровську. Член ЦК Компартії України Герой Соціалістичної Праці С. С. Гезь звернувся через газету «Зоря» до трудящих із закликом стати на п'ятдесятитижневу вахту. Ініціативу, схвалену міськкомом партії, підтримали на підприємствах і будовах Дніпропетровська та області. Виробничники ряду заводів Красногвардійського району Дніпропетровська запропонували доповнити змагання ударної вахтою на честь 15 братніх союзних республік. Девізом цього змагання став заклик: «Працюй ритмічно!», «Кожну зміну — позапланову продукцію!».

Змагання «50-річчю утворення СРСР — 50 ударних тижнів!» забезпечило високі виробничі результати. За перші 15 ударних тижнів підприємства Ленінського району Дніпропетровська зварили понад план більш 11 тис. т сталі. Доменщики дали майже 4 тис. т надпланового чавуну, а прокатники — близько 5 тис. т прокату. В «Золоту книгу трудової естафети на честь 50-річчя утворення СРСР», засновану Красногвардійським райкомом Комуністичної партії України, машинобудівники записали: «Ставши на першу з 15 трудових вахт, присвячених братнім союзним республікам, колектив ПМЗ (Південний машинобудівний завод. — В. П.) за один день виготовив понад план десятки тракторів, випустив на 15 тис. крб. товарів народного споживання». Такі показники були характерними для багатьох підприємств Дніпропетровщини. Лише за вісім місяців ювілейного року промислові підприємства області реалізували додатково продукції більше як на 45 млн. крб., було перевиконано завдання по зростанню продуктивності праці. Успішно виконувалися зобов'язання по виробництву чавуну, сталі, прокату, видобутку залізної і марганцевої руд, добре працювали залізничники Придніпровської магістралі та інші загони робітничого класу ¹⁹.

Серед багатьох форм трудової активності у ювілейному році особливого поширення набуло міжреспубліканське змагання працівників суміжних виробництв, зокрема рух у легкій промисловості, який розпочався з ініціативи колективу Глухівського бавовняного комбінату Московської області. Глухівці звернулися до хлопкоробів, текстильників, машинобудівників та хіміків Росії, України, Білорусії, Узбекистану та інших республік розпочати змагання працівників суміжних виробництв під назвою «Договір тисяч» *. Цей рух разом з іншими формами трудового змагання відзначив у своїй доповіді на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради Союзу РСР і Верховної Ради РРФСР Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев. Він сказав: «Все це, товариші, — справжнє джерело народної ініціативи, невичерпне джерело життєвої сили нашого суспільства» ²⁰.

Заклик глухівських робітників змагатися на честь ювілею на початку 1972 р. вмістили республіканські газети «Советская Россия», «Радянська Україна», білоруська газета «Звезда» та «Совет Узбекистони». В ньому підкреслювалося: «Давайте розширимо «Договір тисяч», ознаменуємо 50-річчя утворення СРСР перевиконанням завдань другого року п'ятирічки по випуску добротних тканин!»²¹

На заклик відгукнулося багато підприємств, причетних до виробництва тканин і зв'язаних між собою спільними виробничими інтересами. Серед українських підприємств, які включилися у змагання «Договір тисяч», були Херсонський бавовняний комбінат, Чернівецьке виробничо-текстильне об'єднання «Восход», Тернопільський бавовняний комбінат, Нововолинська бавовно-прядильна фабрика та ін. Іванівські текстильники звернулися з листом до працівників-суміжників бавовнярів, бавовноочисників, учених та машинобудівників Узбекистану. Трудівники Голодного степу палко відгукнулися на пропозицію змагатися. Ланцюговою реакцією поширювався рух між суміжниками, широко висвітлювався на сторінках згаданих газет. Кожний опублікований документ пронизувався єдиною думкою про те, що сучасне виробництво союзних республік, об'єднаних цілісним народногосподарським комплексом країни, вимагає найтісніших взаємозв'язків всіх його ланок. Колективи, які включилися у змагання, розуміли, що тільки від ритмічних взаємопоставок продукції суміжними підприємствами можливий успіх у досягненні спільної мети. Рух «Договір тисяч» розгортався відповідно до вимог постанови ЦК КПРС «Про дальше поліпшення організації соціалістичного змагання», в якій рекомендувалося «всіляко розвивати договірні засади в соціалістичному змаганні, розширяти змагання між робітниками, колгоспниками, бригадами, колективами споріднених і суміжних підприємств, зв'язаних кооперативними поставками...»²².

На Глухівському комбінаті в ході змагання було створено раду суміжників. Такі ж ради виникли і на інших підприємствах Росії, України, Білорусії і Узбекистану. Вони закликали колективи, що брали участь у виробленні тканин, мобілізувати резерви виробництва. В червні 1972 р. на Глухівському комбінаті, куди були запрошені представники багатьох відомств, підприємств, підводилися перші підсумки змагання «Договору тисяч». Виявилось, що перешкоди, які раніше заважали успішному розвитку змагання, зокрема постачання недоброякісної бавовни з Шаартузького заводу (Таджицька РСР), трудівниками підприємства усунуто. Багато зауважень врахували українські хіміки — робітники Рубіжанського хімкомбінату. На прохання ткачів вони знайшли можливість додатково виділити комбінатові 11 видів барвників, поставка яких планувалась тільки наприкінці 1972 р. Все це дало можливість працівникам Глухівського комбінату поліпшити свої показники. Комбінат у ході змагання оновив половину малюнків, що забезпечило перевиконання плану реалізації продукції більш як на 200 тис. крб.²³

Налагодили текстильники контакти і з бавовнярами Узбекистану. Весною 1972 р. в Андижанській області побували представники текстильних підприємств Росії, України і Білорусії. Від текстильників Української РСР до складу делегації входила прядильниця Херсонського бавовняного комбінату член Ревізійної комісії Комуністичної партії України В. Гончарова. Тоді ж побували текстильники і на бавовноочисних заводах республіки, де йшла ділова розмова про якість сировини, зустрічалися з машинобудівниками Узбекистану, колегами по професії. Результатом обміну досвідом було підписання соціалістичних зобов'язань між текстильниками, колгоспниками, бавовноочисниками і машинобудівними заводами²⁴.

Учасники «Договору тисяч» в середині ювілейного року запропонували почати трудову естафету працівників легкої промисловості всіх

союзних республік. Було запроваджено книгу «Літопис трудових справ трудівників легкої промисловості в дев'ятій п'ятирічці». Естафету почали представники легкої промисловості Російської Федерації. Потім книгу прийняли трудівники України, Білорусії. До естафети було залучено не тільки текстильників, а й взуттєвиків, шейників, трикотажників, усіх робітників легкої індустрії та суміжних підприємств, що значно розширило рамки «Договору тисяч»²⁵.

До 50-річчя утворення СРСР учасники змагання «Договір тисяч» прийшли з видатними успіхами. Успішно виконали свої соціалістичні зобов'язання на честь ювілею текстильники, машинобудівники, хіміки, бавовнярі. Так, достроково виконали зобов'язання текстильники Херсонського бавовняного комбінату — до 17 листопада. Понад 2,5 тис. трудівниць цього підприємства завершили програму ювілейного року ще в жовтні²⁶. За високі виробничі показники підприємство нагороджено ювілейним Почесним знаком. Цієї високої нагороди були удостоєні також учасники «Договору тисяч» — Овруцький льонозавод Житомирської області, ровенський льонокомбінат ім. Комсомолу України, чернівецьке ордену Леніна виробниче текстильне об'єднання «Восход»²⁷ та ін.

Змагання суміжників у міжреспубліканському масштабі активізувалося у ювілейному році також і серед колективів важкої індустрії. Так, на трудову вахту на честь 50-річчя утворення СРСР стали гірники Курської магнітної аномалії (КМАруда), металурги макіївського заводу ім. С. М. Кірова і машинобудівники «Ростсільмашу», які почали змагатися між собою ще в 1962 р.²⁸ На честь ювілею змагався також колектив одеського ордену Леніна і Трудового Червоного Прапора заводу важкого машинобудування ім. Січневого повстання з Ленінградським дослідним заводом гідроавтоматики, Ризьким ордену Леніна електромашинобудівним, мінським електротехнічним ім. Козлова, кишинівським «Електроточприлад», Чебоксарським електроапаратним, Воронежським шинним, Саратовським підшипниковим, Ждановським радіаторним і Кременчуцьким автомобільним заводами²⁹. Розвивалося змагання і працівників суміжних професій на інших підприємствах.

Змагання суміжників, яке так яскраво проявилось у «Договорі тисяч», має велике значення і в майбутньому принесе істотні соціальні наслідки. Характерною особливістю його є те, що воно виходить за межі однієї галузі, однієї республіки, сприяє розвитку плідних зв'язків між підприємствами, створенню спеціальних громадських органів по координації зусиль різних колективів у боротьбі за підвищення економічної ефективності виробництва. Це ради директорів суміжних підприємств, ради по якості, художні ради тощо. Суміжники в процесі змагання розробляють також спільні плани науково-технічного розвитку підприємств, обмінюються інформацією, передовим виробничим досвідом. Організація змагання суміжників у міжреспубліканському масштабі має велике значення в дальшому поліпшенні виховання радянських людей у дусі дружби народів СРСР, соціалістичного інтернаціоналізму.

На новий ступінь у ювілейному році піднялося міжреспубліканське змагання споріднених підприємств, промислових центрів, міст, а також окремих бригад та передовиків виробництва. У ході цього змагання якісні зміни відбувалися у традиційних зв'язках колективів, що змагалися й раніше, зароджувалися нові.

Характерними щодо цього є якісні зміни, які відбувалися в ювілейному році у змаганні між Донбасом і Кузбасом. Відомо, що це змагання почалося ще 1927 р. і пройшло в своєму розвитку ряд етапів, стало взірцем дружби і творчого співробітництва трудящих братніх республік. Однак змагання цих двох промислових центрів охоплювало переважно вугільників. Підприємства інших галузей включалися у змагання лише у зв'язку з розвитком вугільної промисловості.

Враховуючи це, партійні організації Донецької і Кемеровської областей в ювілейному році спрямували рух трудящих на розширення сфери змагання, конкретизували його. В березні 1972 р. було прийнято рішення, в якому вказувалось на необхідність організувати змагання між містами Макіївка і Новокузнецьк, Горлівка і Прокоп'євськ, комбінатами «Донецьквугілля» і «Кузбасвугілля», «Артемвугілля» і «Прокоп'євськвугілля», «Макіїввугілля» і «Південкузбасвугілля», шахтами: ордена Леніна «Кочегарка» і ордена Леніна «Зиминка», ордена Жовтневої Революції «Трудівська» з шахтою «Октябрьская», ім. Бажанова і ордена Леніна «Зырянская», а також Горлівським ордена Трудового Червоного Прапора машинобудівним заводом ім. С. М. Кірова і кисилівським машинобудівним заводом ім. І. Черних. Знайшло підтримку змагання між окремими бригадами шахтарів і металургів. Партійні організації підтримали участь обласних комсомольських організацій у всесоюзному русі «П'ятиріччі — ударну працю, майстерність і пошук молодих».

Обкоми партії зобов'язали міськкоми, райкоми і первинні партійні організації, профспілкові і комсомольські організації, господарських керівників настійно вдосконалювати форми і методи організації традиційного соціалістичного змагання трудящих Донбасу і Кузбасу, розширювати коло галузей народного господарства областей, широко розповсюджувати передовий виробничий досвід, народжений змаганням, зміцнювати інтернаціональну дружбу народів нашої країни. Для підвищення дієвості змагання, кращого обміну досвідом між областями вирішено було проводити щорічно обміни делегаціями.

З метою активізації соціалістичного змагання партійні організації зобов'язали редколегії газет, радіо і телебачення широко висвітлювати творчі зв'язки трудящих Донецької і Кемеровської областей, передбачили обмін гастрольними поїздками театрів, філармоній, самодіяльних колективів, спортсменів тощо³⁰. Таким чином, змагання спрямовувалося не лише на виробничі показники, а й на поширення культурних зв'язків, досягнення високих показників благоустрою міст і робітничих селищ, поліпшення організації торгівлі, громадського харчування, побутового обслуговування трудящих.

Підвищення трудової активності робітників Донбасу і Кузбасу в ювілейному році, а також заходи партійних організацій, спрямовані на поглиблення традиційного змагання, свідчать про нові зрушення у між-республіканських зв'язках. Такі ж процеси відбувалися і в ході змагання інших областей та промислових центрів. Характерною ознакою їх було охоплення більшого кола галузей, суспільно-політична активізація трудящих.

Численні промислові підприємства, які змагалися рік у рік на честь 50-річчя утворення СРСР, брали підвищені зобов'язання, укладали нові договори, спрямовували свої зусилля на дострокове виконання виробничих планів, підвищення якості продукції.

Так, новий договір про соціалістичне змагання на честь 50-річчя утворення СРСР було підписано між колективами Ворошиловградського і Коломенського тепловозобудівних заводів, які дружать з 1958 р. В ювілейному році народилася нова форма взаємовідносин цих колективів — відкриті листи. Більшість таких листів присвячувалося важливим подіям і визначним трудовим звершенням підприємств. Такі листи доставляли один одному передовики виробництва, активісти заводів³¹.

Підвищені соціалістичні зобов'язання взяли у ювілейному році машинобудівники споріднених підприємств Харкова і Ленінграда, металурги Придніпров'я і Уралу, гірники України і Грузії, працівники інших галузей братніх республік.

Одеські і ленінградські портовики, що змагаються тривалий час, запропонували почати трудову перекличку споріднених підприємств міст-

героїв на честь 50-річчя утворення СРСР³². Це змагання відіграло важливу роль у боротьбі за виконання планів другого року п'ятирічки, справі інтернаціонального виховання трудящих, зміцненні дружби на родів СРСР.

У патріотичному русі «П'ятирічці — ударну працю, майстерність пошук молодих!» брало участь 5 млн. молодих виробничників, комсомольців і молоді республіки. Понад 8 тис. комсомольсько-молодіжних колективів достроково виконали соціалістичні зобов'язання ювілейного року³³. Тільки на Ворошиловградщині вже на початку грудня близьк 1 тис. комсомольсько-молодіжних колективів, понад 50 тис. молодих трудівників, змагаючись за гідну зустріч 50-річчя утворення СРСР, успішно справилися з річним завданням і працювали в рахунок 1973 р. Вони брали участь у будівництві багатьох народногосподарських об'єктів зокрема, таких як шахти-гіганти № 1, 2 «Нагільчанська», «Должанська Капітальна», Лисичанський нафтопереробний завод³⁴. В ювілейному році на Україні було введено в дію ряд комсомольських будов. Серед них — перші агрегати Вуглегірської і Запорізької ДРЕС, Канівсько ГЕС, Кам'янець-Подільський цементний завод, шахта ім. Менжинського та ін.³⁵ У ході їх будівництва молодь республіки показувала прикладі трудового ентузіазму.

Успішно виконали свої зобов'язання робітники усіх областей республіки, провідних галузей народного господарства. Так, ініціатори передювілейного соціалістичного змагання, робітники Ворошиловградської області за рік і 11 місяців дев'ятої п'ятирічки план реалізації промислової продукції виконали на 101,4%. Понад план її реалізовано на 165 млн. крб. Характерно, що весь приріст промислової продукції в сум. 570 млн. крб. одержано за рахунок зростання продуктивності праці. Зобов'язання трудящих області виробити і реалізувати у ювілейному році надпланової продукції на 50 млн. крб. виконано достроково. За 11 місяців понад план було реалізовано промислової продукції більш як на 96 млн. крб., у тому числі 2 млн. 430 тис. т вугілля, 13 тис. т сталі 75 тис. т мінеральних добрив, 350 тис. пар взуття та багато іншої продукції³⁶.

Вищими темпами, ніж передбачено дев'ятим п'ятирічним планом, розвивалася промисловість Києва і області. У ювілейному році робітники Київщини успішно виконали соціалістичні зобов'язання. Працівники промисловості достроково, 24 листопада, завершили програму 11 місяців по загальному обсягу реалізації промислової продукції і випуску більшості найважливіших виробів. Було виготовлено продукції майже на 97 млн. крб. Вже на початку грудня ювілейного року понад 70 тис. передовиків виробництва Київщини виконали завдання перших двох років п'ятирічки і працювали в рахунок 1973 р.³⁷

Колективи промислових підприємств Харківщини також успішно справилися з завданнями і виконали соціалістичні зобов'язання, взяті на честь ювілею. Робітники області виконали план 11 місяців ювілейного року по реалізації продукції і випуску найважливіших видів виробів. На десятки мільйонів карбованців було реалізовано промислової продукції, забезпечено майже 92% приросту обсягу виробництва. Промислові підприємства області у ювілейному році випускали 240 назв виробів із знаком якості³⁸.

Таких же високих успіхів досягли працівники промисловості Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Одеської, Миколаївської, Херсонської, Львівської та інших областей Української РСР. Взяті зобов'язання на честь ювілею були виконані.

В кінці 1972 р. робітники провідних галузей промисловості України рапортували партії, урядові про дострокове виконання соціалістичних зобов'язань. Про свої успіхи доповідали шахтарі, гірники, металур-

ги, машинобудівники, колективи багатьох підприємств. Так, шахтарі енакієвського комбінату «Орджонікідзевугілля» видобули понад 150 тис. т вугілля, гірники рудника ім. Леніна і Новокриворізького гірничо-збагачувального комбінату видобули понад план 90 тис. т руди і виробили додатково до плану 190 тис. т агломерату, перевиконали свої соціалістичні зобов'язання працівники Стрийського газопромислового управління (Львівська область), трудівники дніпропетровського ордену Леніна заводу ім. Петровського, машинобудівники харківського заводу «Серп і молот», миколаївського ордену Леніна заводу ім. 61 комунара, комсомольсько-молодіжний колектив будівельників Кам'янець-Подільського цементного заводу Хмельницької області, працівники чернівецького ордену Леніна виробничого об'єднання «Восход» та багато інших колективів.

В результаті завдання перших двох років п'ятирічки і соціалістичні зобов'язання на честь славного ювілею трудящі Української РСР успішно виконали. Країна одержала понад план промислової продукції на суму близько 2,5 млрд. крб.³⁹

Працівниками промисловості республіки понад план було видано більш як 3 млн. т вугілля, 500 тис. т сталі, 600 тис. т прокату, 500 тис. т мінеральних добрив, багато виробів машинобудування і товарів народного споживання⁴⁰.

Боротьба робітничого класу України за виконання взятих зобов'язань на честь 50-річчя утворення СРСР народжувала тисячі новаторів, передовиків виробництва, заспівувачами серед яких йшли шахтарі І. І. Стрельченко, О. Я. Колесников і В. Г. Мурзенко, металурги Є. П. Проскурін і Г. Я. Горбань, токарі Г. Я. Царик і М. Г. Вахула, екскаваторник В. К. Мироненко, слюсар Л. Ф. Глущенко, машиніст-оператор А. М. Литвиненко, ткаля І. С. Метельська і будівельник Г. І. Донець та ін.⁴¹

За високі успіхи, яких було досягнуто у всенародному змаганні на честь 50-річчя СРСР, Батьківщина відзначила понад 3 тис. колективів трудящих, нагородивши їх ювілейними Почесними знаками ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС. Серед них — 443 колективи Української РСР. Ювілейною Почесною грамотою ЦК Компартії України, Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР і Укрпрофради нагороджено 429 передових колективів.

Робітничий клас України з глибокою вдячністю сприйняв звістку про нагороди Батьківщини. На підприємствах пройшли урочисті мітинги, де робітники підбивали підсумки досягнутого, накресливали нові плани у здійсненні дев'ятої п'ятирічки. Красномовно прозвучали слова слюсара Харківського електромеханічного заводу, Героя Соціалістичної Праці Л. Ф. Глущенка з трибуни спільного урочистого засідання ЦК Комуністичної партії України і Верховної Ради Української РСР, присвяченого 50-річчю утворення СРСР: «З великою радістю вчора ми дізналися про нагородження нашого заводу ювілейним Почесним знаком... Від імені всього колективу сердечно дякуємо партії і урядові за високу оцінку нашої праці». Він запевнив, що Комуністична партія, наш народ можуть бути завжди впевнені в радянському робітничому класі, в його безмежній відданості великій справі комунізму⁴².

Таким чином, аналіз всенародного соціалістичного змагання на честь 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, яке очолив робітничий клас металургійної, машинобудівної, паливної та інших галузей промисловості, свідчить, що трудова активність радянських людей особливо яскраво проявилася під час підготовки і проведення знаменних ювілеїв. Характерною особливістю соціалістичного змагання в країні, зокрема в Українській РСР, є те, що воно поряд з

боротьбою за високі виробничі показники ще більше, ніж у попередні роки поглиблювалося суспільно-політичною активізацією трудящих. В ході ювілейного змагання мільйонні трудящі маси продемонстрували вірність завоюванням Великого Жовтня, ленінській справі комуністичного будівництва, монолітну єдність багатонаціональних загонів робітничого класу, колгоспного селянства, трудової інтелігенції. Ювілейне змагання показало невичерпну силу союзу робітничого класу і колгоспного селянства, вірність трудящих принципам соціалістичного інтернаціоналізму, радянському патріотизму.

- ¹ «Радянська Україна», 22 грудня 1972 р.
- ² Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 року. К., 1972, с. 28
- ³ «Радянська Україна», 28 липня 1972 р.
- ⁴ Там же.
- ⁵ «Робітнича газета», 10 жовтня 1972 р.
- ⁶ «Київська правда», 24 листопада 1972 р.
- ⁷ «Вечірній Київ», 6 вересня 1972 р.
- ⁸ «Вечірній Київ», 16 листопада 1972 р.
- ⁹ «Робітнича газета», 3 листопада 1972 р.
- ¹⁰ «Робітнича газета», 15 липня 1972 р.
- ¹¹ Там же.
- ¹² «Правда», 16 липня та 16 грудня 1972 р.
- ¹³ «Робітнича газета», 15 липня 1972 р.
- ¹⁴ «Социалистическая индустрия», 8 грудня 1972 р.
- ¹⁵ «Радянська Україна», 13 грудня 1972 р.
- ¹⁶ «Правда Украины», 12 грудня 1972 р.
- ¹⁷ «Зоря», 8 вересня 1972 р.; «Робітнича газета», 13 грудня 1972 р.
- ¹⁸ «Радянська Україна», 12 вересня 1972 р.
- ¹⁹ «Робітнича газета», 27 травня 1972 р.; «Правда», 2 червня 1972 р.; «Зоря», 8 вересня 1972 р.
- * В основу цього починання покладено принцип однойменного соціалістичного змагання часів першої п'ятірічки.
- ²⁰ «Радянська Україна», 22 грудня 1972 р.
- ²¹ «Рабочий край» (Івано-Франківськ), 1 травня 1972 р.
- ²² Про подальше поліпшення організації соціалістичного змагання. Постанова ЦК КПРС. К., 1971, с. 11.
- ²³ «Радянська Україна», 29 червня 1972 р.
- ²⁴ «Радянська Україна», 27 квітня 1972 р.
- ²⁵ «Радянська Україна», 30 червня 1972 р.
- ²⁶ «Радянська Україна», 24 грудня 1972 р.
- ²⁷ «Радянська Україна», 14 грудня 1972 р.
- ²⁸ «Радянська Україна», 17 травня 1972 р.
- ²⁹ «Чорноморська комуна», 22 квітня 1972 р.
- ³⁰ Дружба шахтарів Донбасу і Кузбасу. Збірник документів і матеріалів. Донецьк, 1972, с. 218—221.
- ³¹ «Ворошиловградская правда», 17 вересня 1972 р.
- ³² «Знамя коммунизма», 14 вересня 1972 р.
- ³³ «Радянська Україна», 16 грудня 1972 р.
- ³⁴ «Ворошиловградская правда», 9 грудня 1972 р.
- ³⁵ «Радянська Україна», 16 грудня 1972 р.
- ³⁶ «Ворошиловградская правда», 9 грудня 1972 р.
- ³⁷ «Вечірній Київ», 9 грудня 1972 р.
- ³⁸ «Соціалістична Харківщина», 13 грудня 1972 р.
- ³⁹ «Радянська Україна», 23 грудня 1972 р.
- ⁴⁰ «Радянська Україна», 20 грудня 1972 р.
- ⁴¹ «Радянська Україна», 16 грудня 1972 р.
- ⁴² Там же.

**РОЛЬ ОРГАНІЗАТОРСЬКИХ ГРУП У РОЗГОРТАННІ
НАРОДНОЇ БОРОТЬБИ
В ТИЛУ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ
НА УКРАЇНІ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ**

Трудящі радянської країни, все прогресивне людство світу урочисто відзначило у травні 1975 р. 30-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні. Натхненником і організатором у війні радянського народу з гітлерівською Німеччиною була Комуністична партія. У надзвичайно складних умовах вона мобілізувала трудящих на боротьбу з ворогом, забезпечила її переможне завершення.

Невід'ємною частиною Великої Вітчизняної війни була боротьба радянських людей проти німецько-фашистських загарбників на тимчасово окупованій території нашої країни, в тому числі й Української РСР.

Партія розробила розгорнуту програму боротьби в тилу противника, озброїла цією програмою мільйони радянських людей, що опинилися на окупованій території, повсякчас дбала про вироблення нових ефективних форм і методів активізації і піднесення партизанського і підпільного руху, піднімала народ на зрив всіх політичних, економічних, воєнних заходів окупантів, постійно вселяла впевненість у серця трудящих в успіх нашої справедливої справи, в остаточну перемогу над ворогом¹.

Керуючись програмними документами партії про розвиток народної боротьби в тилу німецько-фашистських загарбників, ЦК КП(б)У вживав енергійних заходів по розгортанню і піднесенню партизанського і підпільного руху на тимчасово окупованій території республіки. В листопаді 1941 р. за пропозицією ЦК КП(б)У було створено при Військовій раді Південно-Західного фронту спеціальну оперативну групу з числа партійних і радянських працівників. Ця група створювалася з метою «забезпечення максимальної допомоги фронту з боку місцевих партійних, радянських і комсомольських організацій, розташованих в смузі фронту... Завданням оперативної групи вважати керівництво: а) організацією партизанських загонів і частин народного ополчення в тилу фронту; б) партизанським рухом в тилу противника; в) переводом місцевих партійних організацій на підпільне становище»².

30 травня 1942 р. з метою централізації керівництва партизанським рухом на тимчасово окупованій території постановою Державного Комітету Оборони при Ставці Верховного Головнокомандуючого був створений Центральний штаб партизанського руху на чолі з першим секретарем ЦК КП(б) Білорусії П. К. Пономаренком. Цією ж постановою був створений Український штаб партизанського руху (УШПР). Начальником УШПР було призначено одного з організаторів партизанської боротьби на Україні Т. А. Строкача.

З утворенням УШПР керівництво партизанським і підпільним рухом на окупованій території України було поставлене на якісно вищий рівень, що мало велике значення для дальшого розвитку всенародної боротьби в тилу ворога.

З метою поліпшення керівництва партизанським рухом, перетворення його у всенародний рух проти німецьких окупантів 2 жовтня 1942 р. рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) був створений підпільний ЦК КП(б)У, до складу якого увійшли частина членів основного ЦК КП(б)У та керівники підпільних обкомів і партизанських з'єднань³.

Організаторами народної боротьби на тимчасово окупованій території України були також представники УШПР при Військових радах чотирьох Українських фронтів та 16 армій⁴.

Необхідно зазначити, що діяльність вже згаданих бойових орган партії по розгортанню і піднесенню народної боротьби в тилу німецьких фашистських загарбників вивчена ще недостатньо. В цьому повідомленні показується роль організаторських груп у розвитку боротьби на окупованій території в роки Великої Вітчизняної війни.

Одним з ефективних заходів у розвитку партизанського руху і окупованій території була підготовка і засилка у ворожий тил оперативних і організаторських груп. Частково це питання висвітлено в науковій літературі, зокрема, в збірці «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу», в статті В. Д. Яценка, де автор досліджує діяльність головним чином двох організаторських груп⁵. Даному повідомленню робиться спроба узагальнити діяльність організаторських груп у розвитку і активізації боротьби у тилу німецько-фашистських загарбників. Вся керівна і організаторська діяльність по розгортанню боротьби на місцях покладалася на підпільні обкоми, міськомі і райкоми партії, які були залишені або створені вже під час окупації. Проте відомо, що в окремих місцевостях керівні органи з різних причин не розгорнули своєї роботи. Тому ЦК КП(б)У і УШПР вживав заходів для засилки у ворожий тил організаторів партизанського і підпільного руху. У зв'язку з цим почали формуватись спеціальні групи, які переправлялись за лінію фронту⁶. Оперативні групи склалися з членів або уповноважених ЦК КП(б)У і представників УШПР, з партійних і радянських працівників республіканського, обласного і районного масштабу.

На базі оперативних груп відновлювали діяльність підпільні обкоми, міськомі і райкоми партії, створювались обласні штаби партизанського руху, що мало величезне значення для розвитку і піднесення партизанського і підпільного руху на тимчасово окупованій території нашої країни. Разом з формуванням оперативних груп широкого розмаху набуло перекидання за лінію фронту організаторських груп.

Кожна організаторська група формувалася з 6—12 чоловік. Як правило, до її складу зараховувався командир партизанського загону, його заступник по політичній частині і розвідці, начальник штабу, радисти, підривники та інші військові спеціалісти. Групи організаторів мали виявляти і встановлювати зв'язки з існуючими партизанськими загонами і підпільними організаціями, створювати нові, зв'язувати їх з радянським тилом, згуртовувати і піднімати на боротьбу всіх радянських людей. Наприклад, перед організаторською групою під командуванням А. М. Грабчака, яка в січні 1943 р. була доставлена літаком в район Полісся, стояло завдання здійснювати широку агітаційно-роз'яснювальну роботу серед населення тимчасово окупованої України, про надання всебічної допомоги радянським військам шляхом створення партизанських загонів і підпілля для боротьби з ворогом. Організаторська група мала збільшити свій загін за рахунок місцевого населення і розгорнути нещадну боротьбу з німецько-фашистськими загарбниками, знищувати його живу силу і техніку і передусім на ворожих комунікаціях. Організаторська група повинна була також здійснювати певну розвідувальну роботу і систематично надсилати у радянський тил інформацію про пересування ворожих військ, дислокацію військових об'єктів. Подібні ж завдання ставились перед усіма організаторськими групами, які засилялися у ворожий тил.

Організаторські групи закидалися переважно в райони, слабо охоплені партизанським рухом, особливо в степову частину республіки.

Складність місцевих умов, розгалужена мережа поліцейсько-жандармської агентурної служби та інші перешкоди утруднювали встановлення контактів з радянськими патріотами. Іноді посланці з радянського тилу потрапляли до лап гестапівських провокаторів. Були випадки,

коли ці групи висаджувалися поблизу населених пунктів, на залізничні колії, шосе, в розташування ворожих військ. Все це призводило до значних втрат серед десантників. Тому керівники партизанського руху доклали зусиль, щоб запобігти цим втратам, вишукували форми і методи, які б сприяли розвиткові партизанського руху у ворожому тилу.

Узагальнюючи досвід перекидання організаторських груп у ворожий тил, Український штаб партизанського руху приходять до висновку про необхідність їх десантування на бази партизанських формувань з наступним виходом в нові райони, слабо охоплені партизанським рухом⁷.

Багато зусиль, згадував пізніше начальник УШПР Т. А. Строкач, «довелося докласти до того, щоб десантні групи висаджувалися на партизанські бази, у місця, які контролювалися партизанами. Цим самим ми уникали втрат серед парашутистів»⁸.

Наявність на окупованій ворогом території партизанських країв і зон повною мірою вирішувала питання про направлення з «Великої землі» організаторів партизанського руху. У вересні 1942 р. УШПР прийняв рішення про направлення організаторів партизанського руху в райони дислокації партизанських загонів і з'єднань, з якими був встановлений і підтримувався зв'язок. Прибуваючи на території, що знаходились під повним контролем партизанів, організаторські групи мали можливість повністю привичаїтись до обстановки, поповнитися за рахунок місцевого населення особовим складом, набувати досвіду боротьби у ворожому тилу. Командування партизанських загонів і з'єднань, в розташування яких прибували групи, надавали їм всілякої допомоги в справі формування загонів, добору політичних і командних кадрів, у розробці маршрутів і виходу їх у визначені райони дій. Починаючи з часу встановлення зв'язку загону під командуванням О. Ф. Федорова з «Великою землею» в зону діяльності партизанів прибували представники УШПР і ЦК КП(б)У, розвідники, зв'язківці та інші військові спеціалісти. «В партизанський загін, — згадує О. Ф. Федоров, — почали прибувати з радянського тилу люди, направлені ЦК КП(б)У для підпільної і партизанської боротьби...»⁹

Відсутність постійного зв'язку з багатьма партизанськими формуваннями, вичерпних відомостей про стан партизанського руху в окупованих районах змушували ЦК КП(б)У і УШПР посилити підготовку і закидання організаторських та оперативних груп у ворожий тил. Зокрема, в плані УШПР на осінньо-зимовий період 1942 р. цьому питанню було приділено належну увагу. Намічалось створити і направити в тил ворога значну кількість таких груп на чолі з досвідченими керівними партійними і радянськими працівниками¹⁰. В світлі виконання цього плану в жовтні 1942 р. на територію Брянського партизанського краю в з'єднання О. М. Сабурова прибула оперативна група в складі десяти чоловік на чолі з уповноваженим ЦК КП(б)У Я. І. Мельником. Ця група очолила партизанську боротьбу на Сумщині після виходу в рейд з'єднань С. А. Ковпака і О. М. Сабурова¹¹.

У зону діяльності українських партизанських загонів майже одночасно з групою Я. І. Мельника прибули групи тт. Сарапулова, Кравченка та Салова¹². На початку 1943 р. на територію партизанського краю були доставлені з радянського тилу організаторські групи, очолювані А. І. Шебетуном, П. М. Логвином та ін.¹³ В зв'язку з наближенням лінії фронту до кордонів Сумської області ЦК КП(б)У і УШПР послали на територію партизанського краю Л. П. Дрожжина і О. М. Мартінова для надання допомоги у здійсненні рейду в південні і західні райони республіки¹⁴.

На початку лютого 1943 р. сюди ж в розпорядження Сумського обласного штабу партизанського руху прибула група офіцерів у складі тт. Плотникова, Коваленка, Лебедева, Волянського, Вострикова, Єли-

нова, Алфьорова для поповнення командного складу партизанських загонів¹⁶.

Влітку 1943 р., коли внаслідок каральних заходів окупантів партизанські загони на Сумщині зазнали значних втрат, ЦК КП(б)У УШПР направили сюди оперативну групу під командуванням П. А. Гончарова та М. Т. Лукашова, яка встановила зв'язок з розрізненими партизанськими загонами і об'єднала їх в одне з'єднання. Під керівництвом оперативної групи партизанські загони розгорнули бойову діяльність і завдали відчутних ударів відступаючим військам противника¹⁶.

Велика увага Українським штабом партизанського руху приділялась засилці організаторських груп на Правобережну Україну. Так, у листопаді 1942 р. на базу загонів під командуванням І. Ф. Потуржанського і С. Ф. Набоки в Олевський район Житомирської області, за рішенням ЦК КП(б)У, була послана оперативна група, очолювана С. Ф. Маликовим¹⁷. Група мала налагодити зв'язки з місцевими партизанськими загонами і підпільниками, очолити партизанський рух на цій території. На базі цієї групи були створені Житомирський підпільний обком партії і обласний штаб партизанського руху.

Починаючи з червня 1942 р. по січень 1943 р. на окуповану територію України було закинута 38 організаторських груп загальною кількістю близько 400 чоловік, 41 з яких були відповідальними працівниками ЦК КП(б)У і УШПР¹⁸.

Прибуваючи на територію партизанських країв і зон, ці групи розгортали діяльність по піднесенню народної боротьби. Тут вони встановлювали зв'язки з місцевим населенням, за рахунок якого йшло формування загонів, звідси виходили в нові райони дій.

Практика перекидання організаторських груп на територію партизанських країв і зон з наступним їх виходом у задані райони широко застосовувалась Українським штабом партизанського руху в дальшому піднесенні народної боротьби у ворожому тилу. Зокрема, намічалось, що організаторські групи в майбутньому перекидатимуться «в райони під прикриттям партизанських загонів і після сформування ними загонів будуть виходити у визначені райони дій»¹⁹. Так, на територію дислокації Чернігівського з'єднання О. Ф. Федорова, а згодом М. М. Попудренка, весною 1943 р. прибули організаторські групи М. Г. Салая, М. А. Рудича, Я. П. Шкрябача, В. І. Піскарьова²⁰. Згодом сюди прибули групи організаторів на чолі з Матющенком, Корчагіним і Матієнком²¹. Одночасно за наказом командування Радянської Армії в зону діяльності з'єднання прибула група в складі 12 чоловік на чолі з Гапоньком та група з 7 чоловік для виконання спеціальних завдань УШПР²².

Прибувши на територію партизанської зони, ці групи при активній підтримці місцевих партизанських загонів швидко перетворилися у міцні, боездатні партизанські формування. Набувши бойового досвіду у боротьбі з ворожими військами, загони М. Г. Салая, М. А. Рудича, Я. П. Шкрябача та В. І. Піскарьова незабаром вийшли на Правобережну Україну, де розгорнули активні бойові операції на ворожих комунікаціях і військових об'єктах.

Про те, що організатори, які прибували з «Великої землі», відігравали велику роль у розвитку боротьби в тилу ворожих військ, свідчить діяльність організаторської групи під командуванням М. Г. Салая. Ця група на початку березня 1943 р. в складі 13 чоловік прибула в з'єднання під командуванням М. М. Попудренка, що діяло на Чернігівщині. За рахунок місцевого населення група почала швидко зростати. На 20 березня група нараховувала 75 чоловік і була перетворена в загін ім. Щорса²³.

На початку травня 1943 р. за вказівкою УШПР на базі загону було створено з'єднання під командуванням М. Г. Салая і М. Г. Негреєва. Велику допомогу у формуванні загону, а потім і з'єднання надавали Чернігівський підпільний обком партії і обласний штаб партизанського руху. Незабаром з'єднання за наказом УШПР вийшло на територію Полтавської області для розгортання партизанського руху²⁴. Протягом літа 1943 р. воно проводило активну бойову і агітаційно-масову діяльність в суміжних районах Київської, Полтавської і Чернігівської областей.

В з'єднанні було створено 36 диверсійно-підривних груп, які діяли на ворожих комунікаціях Київ — Полтава і Київ — Ніжин²⁵. Після визволення Полтавської області з'єднання за наказом УШПР пішло на захід з завданням розгортання боротьби на комунікаціях ворога. За час бойової діяльності в тилу німецько-фашистських загарбників з'єднання виросло до 1050 чоловік. Воно пройшло 1500 км, здійснило цілий ряд великих бойових операцій, пустило під укіс 46 ворожих ешелонів, знищило понад 3 тис. ворожих солдатів та посібників окупантів. Партизанські агітатори розповсюдили серед населення окупованої території близько 200 тис. примірників агітаційних матеріалів²⁶. Такою ж ефективною була діяльність багатьох організаторських груп.

Значну роль у справі перекидання з радянського тилу організаторських та оперативних груп, уповноважених радянського командування, спеціалістів партизанської справи відіграв партизанський край в українському і білоруському Поліссі. Він став надійною базою створення на основі організаторських груп багатьох партизанських формувань і спеціальних загонів.

У січні 1943 р. в розташування з'єднання С. А. Ковпака прибула оперативна група, очолювана В. А. Бегмою. На базі цієї групи був створений Ровенський підпільний обком партії, який під прикриттям партизанського загону вийшов на територію області, де розгорнув велику організаторську і агітаційно-масову роботу.

В травні 1943 р. на територію партизанського краю прибули оперативні групи, очолювані С. А. Олексенком і Д. Т. Бурченком²⁷. На базі цих груп були створені підпільні обкоми Кам'янець-Подільської (нині Хмельницької. — В. К.) і Вінницької областей. В розпорядження підпільних обкомів були виділені партизанські формування під командуванням І. І. Шитова і Я. І. Мельника. Ознайомившись із станом боротьби на території цих областей, доставши допомогу і підтримку партизанських з'єднань, що дислокувалися на території партизанського краю, підпільні обкоми згодом вийшли у визначені райони, де розгорнули діяльність під прикриттям партизанських загонів²⁸.

У велике з'єднання виросла організаторська група під командуванням А. М. Грабчака, яка прибула на територію партизанського краю в січні 1943 р.²⁹ Десантувавшись у складі шести чоловік, група розгорнула організаторську і політично-масову роботу серед місцевого населення. Члени групи зустрічалися з жителями навколишніх населених пунктів, відповідали на їх численні запитання, розповідали про становище на фронтах, про міжнародне становище, закликали їх до збройної боротьби з ворогом³⁰.

Проведення цієї роботи забезпечило швидке зростання особового складу групи, яка невдовзі була перетворена в загін. На перше травня 1943 р. загін нараховував 231 чоловік, в тому числі 16 членів і 5 кандидатів в члени партії³¹, а на кінець своєї діяльності з'єднання під командуванням А. М. Грабчака нараховувало 1487 бійців³². З'єднання розгорнуло справжню війну на комунікаціях противника. За період своєї діяльності партизани з'єднання пустили під укіс 163 ешелони, вивели з ладу значну кількість живої сили і техніки ворога³³.

У ворожий тил 1943 р. прибули організаторські групи В. М. Яремчука³⁴, І. М. Слюсарєва, В. Є. Кищинського, М. О. Семенчука, В. Г. Шпиці, Д. С. Хижняка, Грудіна³⁵, М. А. Кожухаря, Бабича, Чобана, Шахова, Шаргородського³⁶ та багато інших. Крім того, на територію партизанського краю постійно прибували (як по одинці, так і групами) політичні і командні працівники, фахівці партизанської справи — мінери, розвідники, метеорозвідники, друкарі, медики та ін. Всі, хто прибував у ворожий тил, включалися в активну роботу по розгортанню і піднесенню народної боротьби на окупованій ворожими військами території нашої країни.

Надзвичайно важливого значення у перекиданні організаторських груп з «Великої землі» у ворожий тил відіграла на початку літа 1943 р. партизанська зона у межиріччі Дніпра і Десни. Враховуючи ту обставину, що Придніпров'я незабаром стане ареною воєнних дій, радянське командування вживало необхідних заходів з метою розширення народної боротьби в наміченому районі. На цю територію прибували представники ЦК КП(б)У, УШПР та їх представництв при Військових радах фронтів, розвідники, зв'язківці та інші військові фахівці. Протягом 1942—1943 рр. на територію партизанської зони в розташування загонів і з'єднань І. М. Бовкуна, М. Н. Тарануценка, А. С. Ярового та інших прибуло ряд організаторських груп з завданнями сформувати загони і діяти в тилу ворога у визначених районах³⁷.

Так, у травні 1942 р. в лісі Вишедубечанського району Київської області прибула з радянського тилу група розвідників у складі дев'яти чоловік під командуванням К. С. Гнідаша. Встановивши зв'язки з місцевими партизанами та підпільниками, група К. С. Гнідаша приступила до виконання завдання по збору розвідувальних даних. Велику допомогу надавали розвідникам партизани київського загону «Перемога» під командуванням С. Ю. Науменка та підпільні організації Чернігівщини, очолювані Ф. М. Беляєвим і І. Л. Осипенком³⁸. Всю зібрану розвідувальну інформацію група К. С. Гнідаша передавала через радіостанцію командуванню Південно-Західного фронту, з яким підтримувала регулярний зв'язок.

Крім збору розвідувальних даних, група К. С. Гнідаша розгорнула активну діяльність по піднесенню народної боротьби в суміжних районах Київської та Чернігівської областей. Члени цієї групи надавали допомогу місцевим партизанським загонам у радіозв'язку, навчали методам збору розвідувальних даних. Група почала швидко зростати за рахунок місцевого населення і на кінець 1943 р. перетворилась у велике з'єднання, що нараховувало близько 3 тис. чоловік³⁹.

З червня 1942 р. по серпень 1943 р. на територію Київської та суміжні райони Чернігівської області Український штаб партизанського руху перекинув літаками 11 організаторських груп у складі 85 чоловік⁴⁰. «В окрузі командуючого поліцією безпеки і служби безпеки в Києві, — зазначалось в одному з окупаційних документів, — відмічені різноманітні групи парашутистів, що пройшли підготовку в одній з шкіл... Вік парашутистів 18—35 років. Це надійні військовослужбовці з Червоної Армії, комсомольці і члени Компартії»⁴¹.

Перекидання організаторів народної боротьби у ворожий тил сприяло піднесенню партизанського руху і підпілля, створенню нових і зміцненню існуючих загонів. Особливо успішною була діяльність організаторської групи на чолі з уповноваженим ЦК КП(б)У І. Ф. Чепурним. Прибувши в червні 1943 р. на територію партизанського краю, група встановила зв'язок з київським підпіллям, розгорнула роботу по об'єднанню розрізнених партизанських загонів. В результаті проведеної роботи на базі існуючих та новостворених партизанських загонів на Київщині було сформовано велике партизанське з'єднання, в рядах якого

нараховувалося понад 2800 бійців⁴². Координуючи свою діяльність з іншими партизанськими формуваннями та підпільними організаціями на території області, з'єднання завдавало сильних ударів комунікаціям та об'єктам ворога.

Прибували організаторські групи і на Кіровоградщину. Наприклад, ще в січні 1942 р. ЦК КП(б)У послав на територію Кіровоградської області групу організаторів-комуністів у складі десяти чоловік на чолі з колишнім завідуючим відділом агітації і пропаганди Єлисаветградківського РК КП(б)У П. Ф. Баранником. Група мала завдання допомагати підпільному обкомові партії активізувати народну боротьбу на території області⁴³. Згодом на Кіровоградщину прибуло ще ряд таких груп. В січні 1943 р. в район Чигирини — Знамянки поблизу Чорного лісу була скинута група організаторів під керівництвом І. Д. Діброви. Ця група передала керівні вказівки ЦК КП(б)У і УШПР підпільному обкомові з питань розгортання і піднесення боротьби в тилу ворога. Було встановлено прямиї зв'язок з радянським тилом⁴⁴. Протягом 1943 р. на базу діючих кіровоградських партизанських загонів Український штаб партизанського руху направив десять організаторських груп по 8—15 чоловік в кожній⁴⁵. Майже всі вони виростили в чисельні партизанські формування і відіграли надзвичайно велику роль у піднесенні народної боротьби в тилу ворожих військ⁴⁶.

Працівники УШПР та представники при Військових радах фронтів і армій велику увагу приділяли питанню завчасного добору особового складу, тобто створенню необхідного резерву тих, хто мав пройти або пройшов підготовку і в майбутньому був закинутий у ворожий тил. Зокрема, на 15 листопада 1942 р. у резерві штабу нараховувалося 860 чоловік командно-політичного складу, інструкторів-підричників, радистів, десантників.

Одним з важливих питань, що постійно стояло в центрі уваги УШПР і від успішного вирішення якого значною мірою залежав успіх справи, було питання про матеріально-технічне забезпечення груп, що закидалися у тил противника. Адже крім озброєння і боеприпасів їх необхідно було оснастити спеціальними засобами — портативними радіостанціями і друкарнями, новітньою мінно-підривною технікою та ін.

Протягом 1943 р. Український штаб партизанського руху та його представництва при Військових радах фронтів у тил ворога направили 32 організаторські групи кількістю 315 чоловік⁴⁷. Крім того, з спеціальними завданнями по лінії ЦК КП(б)У та УШПР було направлено як поодинокі, так і групами 252 чоловіка. Всі вони були десантовані на парашутах або літаками з посадкою переважно на територію партизанських країв та зон⁴⁸.

Організаторські групи відіграли велику роль у розгортанні народної боротьби в тилу ворожих військ. Спираючись на місцеві партизанські загони і з'єднання, вони незабаром виростили у великі партизанські формування. Більшість організаторських груп склали ядро керівних органів — підпільних обкомів і райкомів партії, обласних штабів партизанського руху. Виходячи у нові райони, члени цих груп, як правило комуністи і комсомольці, виступали справжніми організаторами народних мас.

Високо оцінюючи роль організаторських груп в розвитку боротьби в тилу ворога, колишній начальник Українського штабу партизанського руху Т. А. Строкач писав, що «десантники були тією іскрою, що запалювала вогонь в багатьох районах, силою, що об'єднувала й скеровувала вже готові місцеві групи й загони в русло тактично грамотної партизанської війни, підіймала партизанську війну на рівень завдань Ставки Головнокомандування по розгрому ворожих армій»⁴⁹.

В результаті діяльності організаторських груп лише в першій половині 1943 р. на їх базі було створено 40 партизанських загонів і з'єднань, десятки підпільно-диверсійних груп⁵⁰.

Досвід, набутий у формуванні організаторських груп, їх матеріально-технічному забезпеченні і перекиданні у ворожий тил був використаний Центральним Комітетом КП(б)У і Українським штабом партизанського руху при організації допомоги у розвитку партизанського руху на території Польщі, Чехословаччини, Угорщини та інших країн.

Висвітлення партизанської і підпільної боротьби, що становить одну з героїчних сторінок історії нашої країни періоду Великої Вітчизняної війни, стояло і стоїть у центрі уваги дослідників.

- ¹ Война в тылу врага. О некоторых проблемах истории советского партизанского движения в годы Великой Отечественной войны, вып. 1. М., 1974, с. 9—10.
- ² М. Рудаков. Роль Военных советов фронтов и армий в руководстве боевыми действиями партизан в годы Великой Отечественной войны.—«Военно-исторический журнал», 1962, № 7, с. 5—6.
- ³ В. М. Нем'я т и й. Посилення партійного керівництва народною боротьбою на Україні (літо—осінь 1942 р.).—«Український історичний журнал» (далі — УІЖ), 1972, № 10, с. 96.
- ⁴ В. П. Лукіп. Організація Українського штабу партизанського руху і початок його діяльності.— УІЖ, 1969, № 5, с. 42; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., в трьох томах. К., 1967—1969.
- ⁵ В. Д. Яценко. До питання про роль десантних груп у розвитку партизанського руху на Україні.— УІЖ, 1962, № 6.
- ⁶ Партархів Інституту історії партії при ЦК Компартії України (далі — ПА ІП при ЦК Компартії України), ф. 88, оп. 1, спр. 1, арк. 8—9.
- ⁷ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 62, оп. 1, спр. 1, арк. 44—45.
- ⁸ Тимофій Строкач. Наш позивний — свобода. К., 1964, с. 195.
- ⁹ Вопросы истории КПСС периода Великой Отечественной войны (Материалы научной конференции, состоявшейся 28—30 сентября 1959 года в Киевском ордена Ленина Государственном университете им. Т. Г. Шевченко). К., 1961, с. 298.
- ¹⁰ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 62, оп. 1, 09, спр. 1, арк. 38—39; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941—1945 рр., т. 1. К., 1967, с. 294.
- ¹¹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1. К., 1967, с. 493; М. Лукашов. Партизанськими тропами. К., 1968, с. 294.
- ¹² ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 62, оп. 1, спр. 5, арк. 90.
- ¹³ Там же, арк. 88.
- ¹⁴ Вопросы истории КПСС периода Великой Отечественной войны, с. 266.
- ¹⁵ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9, спр. 100, арк. 381.
- ¹⁶ Вопросы истории КПСС периода Великой Отечественной войны, с. 268; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу, т. 2. К., 1968, с. 279—280.
- ¹⁷ В. Клоков, І. Кулик, І. Слінько. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. К., 1957, с. 103.
- ¹⁸ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 62, оп. 1, спр. 1, арк. 126.
- ¹⁹ Там же, спр. 5, арк. 86.
- ²⁰ Там же, арк. 103—104; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 2, с. 184, 236; М. М. Попудренко. Щоденник. К., 1949, с. 141.
- ²¹ Я. П. Шкрябач. Дорога в Молдавію. Кишинев, 1966, с. 63; ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 62, оп. 1, спр. 5, арк. 108.
- ²² ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 62, оп. 1, спр. 5, арк. 105.
- ²³ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 166, оп. 2, спр. 613, арк. 456.
- ²⁴ Там же; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу, т. 2, с. 231.
- ²⁵ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 166, оп. 2, спр. 613, арк. 457.
- ²⁶ Там же.
- ²⁷ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 62, оп. 1, спр. 5, арк. 105—106.
- ²⁸ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу, т. 2, с. 187, 377.
- ²⁹ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 88, оп. 1, спр. 1, арк. 8.
- ³⁰ Там же, арк. 351—352.
- ³¹ Там же, арк. 356.
- ³² Там же, арк. 351.
- ³³ Тимофій Строкач. Вказ. праця, с. 418.
- ³⁴ В. Д. Яценко. Вказ. праця, с. 95.
- ³⁵ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 62, оп. 1, спр. 55, арк. 31.
- ³⁶ М. Кожухарь. Первое Молдавское. Кишинев, 1963, с. 8, 38, 46, 47, 71.

- ³⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 92, оп. 1, спр. 1, арк. 87.
- ³⁸ Києщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945. Сборник документов. К., 1963, с. 279—280; Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область. К., 1972, с. 120.
- ³⁹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу, т. 1, с. 430.
- ⁴⁰ Герои подполья. М., 1965, с. 392.
- ⁴¹ Цит. за: К. Дубина, В годы тяжелых испытаний. К., 1962, с. 191.
- ⁴² Н. И. Супруненко. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941—1945 г.). К., 1956, с. 321—322; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу, т. 2, с. 193—233.
- ⁴³ Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. Збірник документів і матеріалів. Дніпропетровськ, 1965, с. 12.
- ⁴⁴ Тимофій Строкач. Вказ. праця, с. 225.
- ⁴⁵ Герои подполья, вып. 2. М., 1970, с. 322.
- ⁴⁶ Тимофій Строкач. Вказ. праця, с. 225—226; Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр., с. 13—14, 279—284.
- ⁴⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 62, оп. 1, спр. 5, арк. 115.
- ⁴⁸ Там же; В. Д. Яценко. Вказ. праця, с. 95.
- ⁴⁹ Тимофій Строкач. Вказ. праця, с. 484.
- ⁵⁰ І. Клоков, І. Кулик, І. Слінько. Вказ. праця, с. 108; Тимофій Строкач. Вказ. праця, с. 484.

В. П. ТРОЩИНСЬКИЙ

ПРОТИ БУРЖУАЗНИХ І БУРЖУАЗНО-НАЦІОНАЛІСТИЧНИХ ФАЛЬСИФІКАЦІЙ ВСЕНАРОДНОГО ХАРАКТЕРУ ПАРТИЗАНСЬКОГО РУХУ НА ТЕРИТОРІЇ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

XXIV з'їзд КПРС зазначив, що «боротьба з антикомунізмом і антирадянщиною, а також проти правого і «лівого» ревізійонізму, націоналізму, як і раніше, залишається важливим, актуальним завданням»¹. На цьому положенні ще раз наголосив травневий (1974 р.) Пленум ЦК Комуністичної партії України, який розглянув питання «Про завдання партійних організацій республіки по дальшому поліпшенню ідеологічної роботи в світлі рішень XXIV з'їзду КПРС». У Постанові пленуму вказувалось, що «в політичній роботі необхідно враховувати загострення і особливості ідеологічної боротьби на міжнародній арені в сучасних умовах, рішуче викривати буржуазну ідеологію, антикомунізм і антирадянщину, маоїзм, правий і «лівий» ревізійонізм... Давати рішучу відсіч підступним діям закордонних націоналістичних і сіоністських організацій, викривати їх прислужництво імперіалізму»².

У зв'язку з цим актуальним залишається завдання викривати і спростовувати буржуазні і буржуазно-націоналістичні фальсифікації різних аспектів історії радянського суспільства.

Ідейно-політична направленість сучасного націоналізму полягає в тому, що він в кінцевому рахунку є зряддям імперіалізму і політичної реакції³. Така ж спрямованість і українського буржуазного націоналізму, що зводиться нині виключно до світогляду і політичної платформи реакційних кіл української буржуазної еміграції, яка осіла в капіталістичних країнах і використовується світовим імперіалізмом у боротьбі проти Радянського Союзу.

Буржуазні та буржуазно-націоналістичні фальсифікатори історії нашої країни переслідують однакову мету — принизити і дискредитувати історичні завоювання Країни Рад і взагалі соціалістичний шлях розвитку — самий передовий і глибоко науковий шлях соціального прогресу людства. Вони намагаються також фальсифікувати всесвітньо-історичне значення перемоги радянського народу в роки Великої Вітчизняної війни, зокрема партизанської боротьби проти фашистських загарбників на тимчасово окупованих територіях Радянського Союзу.

Про значення, яке зарубіжна історіографія надає «дослідженню» партизанського руху, досить показово висловився західний військовий історик Альберт Сітон. Зокрема, в одній з останніх книг «Російсько-німецька війна 1941—1945 рр.» він прямо заявив, що «психологічний вплив і використання партизан є найбільш важливим аспектом сучасної війни»⁴. Звідси такий підвищений інтерес до названої проблеми. Що ж до концепцій буржуазних авторів — Дж. Армстронга, Ф. Мослі, І. Зіємке, Ч. Тайера, Е. Гессе та інших, то вони носять тенденційний характер, так чи інакше забарвлені антикомунізмом.

Буржуазно-націоналістичні писання з приводу партизанського руху на тимчасово окупованих територіях нашої країни мають одверто антирадянське спрямування. Власне, тут немає нічого дивного. Справді, чого можна чекати від «мемуарів» махрового націоналіста, колишнього куркуля з Костополя Т. Боровця (Бульби), який в роки Великої Вітчизняної війни створив за наказом фашистських окупантів націоналістичний поліцейський загін під назвою «Поліська Січ», боровся з партизанами, розстрілював мирних радянських людей. Нині, сховавшись від справедливого народного гніву у Сполучених Штатах Америки, він «ділиться спогадами» про війну, намагається видати себе за «патріота», який боровся з гітлерівцями. Марні сподівання. Злочинів, які вчинив цей колаборантський в роки війни⁵, ніколи не забудуть радянські люди. Навіть самим націоналістам, під тиском доказів, не вдається приховати факту тісного співробітництва Т. Боровця і К^о з фашистами. Зокрема, націоналістична газета «Шлях перемоги» приводить слова оунівського гестапівця М. Лебеда про те, що «Тарас Боровець—Бульба з приходом німців на українські землі творить за відомом, згодою та інструкціями адміністративних властей (фашистів.— В. Т.) в місті Олевську відділ поліції і називає його «Поліська Січ»⁶. Інші буржуазно-націоналістичні писаки, які претендують на роль ідеологів українського націоналізму, типу «істориків» бандерівщини П. Мірчука і Ю. Тис-Крохмалюка намагаються дискредитувати партизанський рух з допомогою своїх недолугих теоретизувань. Тому спростування різного роду фальсифікацій і перекручень вказаної проблеми є важливим завданням вітчизняної історичної науки.

В даній статті автор обмежується критикою окремих аспектів буржуазних і буржуазно-націоналістичних фальсифікацій партизанської боротьби в нашій країні в роки війни. Буржуазні автори фальсифікують як основні, корінні питання партизанського руху (характер, рушійні сили та джерела партизанської боротьби), так і окремі факти та події в цій боротьбі. Зокрема, американський «українознавець» Дж. Армстронг у своїй книзі «Український націоналізм»⁷ силкується довести, що партизанська боротьба проти німецько-фашистських загарбників в нашій країні була «штучним витвором радянської системи»⁸. Армстронг намагається зобразити партизанський рух проти фашистів як немасовий, спорадичний. Проте ці його твердження не відповідають дійсності. Вони фальсифікують героїчний подвиг радянського народу в роки війни.

Відомо, що вирішальну роль у розгромі німецько-фашистських загарбників відіграли радянські Збройні Сили, регулярна армія, що спиралась на всенародну підтримку. Значний вклад у цю героїчну справу внесли і радянські партизани, зокрема партизани Радянської України. І саме тому, що партизани захищали свою Радянську владу — це породило масовий партизанський рух.

Так, протягом червня — вересня 1941 р. на Україні було сформовано 883 партизанські загони і 1,7 тис. розвідувально-диверсійних груп, що нараховували 35 тис. чоловік⁹.

Все це дає підстави говорити, що з самого початку Великої Вітчизняної війни на тимчасово окупованій території Радянської України роз-

гортається масова партизанська боротьба. «Масовість партизанського руху і беззавітна мужність народних месників, — говорив командир партизанського з'єднання, двічі Герой Радянського Союзу О. Ф. Федоров, — були результатом безмежної відданості українського народу своїй соціалістичній Батьківщині, результатом мудрого керівництва Комуністичної партії всенародною боротьбою проти німецько-фашистських загарбників»¹⁰.

В результаті організаторської роботи Комуністичної партії та під впливом успішних операцій Радянської Армії в тимчасово окупованих областях України вже літом 1942 р. не було майже жодного району, де б не діяли партизанські загони і диверсійні групи.

Характерною рисою в підході буржуазних авторів до «вивчення» партизанського руху є те, що вони безапеляційно протиставляють в цьому процесі народні маси, з одного боку, і Комуністичну партію та Радянську державу — з другого.

Так, автори опусу «Радянські партизани в другій світовій війні» під загальною редакцією того ж Армстронга роблять таку заяву: «Партизанський рух є прикладом недобровільного руху опору... Він не міг би розвиватись без радянської допомоги і керівництва»¹¹. В такому ж плані висловлюються і автори багатотомної «праці», що носить провокаційну назву «Радянська система і демократичне суспільство». До числа видавців і авторів цих томів входять ідеологи антикомунізму із США, ФРГ, Англії та інших імперіалістичних держав. Серед них З. Бжезінський, Ф. Епштейн, Б. Мейснер, К. Тальгейм, Л. Шапіро, Г. Моммзен, І. Фетчер, Г. Ноллау, Г. Вебер та ін.

Ці буржуазні політики вдаються до цілком очевидної антинаукової тези, коли мова заходить про партизанський рух: «В СРСР широкого розмаху набрали публікації про партизанську війну, які зображають її як «справжній народний рух» і як доказ масового характеру антифашистської боротьби, часто суворо не контролюючи проблему координації (партизанського руху. — В. Т.), оскільки групи, що діяли у ворожому тилу, знали про цільову установку центру»¹².

Інші буржуазні дослідники лише міняють місцями об'єкти фальсифікацій, зберігаючи зміст концепції. В новітніх буржуазних виданнях з історії Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу нерідко зустрічаються такі вирази, як «російський народ», «селянські маси», «російські солдати», «російський патріотизм», але замовчується роль Комуністичної партії в мобілізації народних мас на Вітчизняну війну. Звертаючись до мотивів, що спонукали радянських людей на смертельний бій з фашистськими загарбниками, буржуазні дослідники намагаються надати цьому явищу стихійний характер. Російські селяни, пише, наприклад, А. Сітон, стали «на захист своїх помешкань, яким загрожував злий ворог»¹³.

І в першому, і в другому випадках антинауковість концепцій авторів закладена вже в самій постановці питання. Буржуазні дослідники, світогляд яких обмежений класовими рамками, не можуть зрозуміти того простого факту, що радянські люди, виховані Комуністичною партією, свідомо захищали свою Радянську Батьківщину, завоювання соціалізму, відстоювали «ту справу, перемога якої їм і їх дітям забезпечить можливість користуватися всіма благами культури, всім, що створено людською працею»¹⁴.

Боротьба радянських підпільників і партизанів була невід'ємним елементом загального оборонного комплексу нашої Вітчизни, а керівна і спрямовуюча діяльність Комуністичної партії стала цементуючим і мобілізуючим засобом цього комплексу.

Одним з джерел непереможності і сили партизанського руху була його підтримка з боку трудящих мас. Саме цей аспект партизанської

боротьби піддається особливо злісним перекрученням і фальсифікаціям в буржуазній історіографії. Зокрема Дж. Армстронг, заявляючи, що найсприятливіші природні умови для партизанських дій можуть виявитись непридатними, коли місцеве населення ставиться до партизанів «неприятно», разом з тим намагається переконати читача, нібито саме таким «неприятним» було ставлення до радянських партизанів з боку місцевого населення в Карпатах та деяких інших районах. Ці злісні вигадки ідеологів імперіалізму є відкритою фальсифікацією історичної дійсності.

Весь радянський народ піднявся на захист своєї соціалістичної Вітчизни, якій загрожувала смертельна небезпека. Тому партизани і підпільники скрізь знаходили всенародну підтримку і допомогу. Німецькі окупанти намагалися всіляко перешкодити цьому, про що свідчить зокрема «наказ головнокомандуючого німецькою окупаційною армією про покарання смертю всіх тих, хто допомагатиме партизанам»¹⁵. Але їх протидії щодо цього виявились марними. Форми активної допомоги населення партизанам і підпільникам були різні: народні маси поповнювали загони; забезпечували їх продуктами харчування і одягом; переховували і лікували партизанів; допомагали партизанам в розвідці, зв'язку, збиранні зброї і боєприпасів.

Звичайно, перераховані форми всенародної допомоги і підтримки партизанів місцевим населенням далеко не повні. В одному партизанському зведенні говорилось: «З кожним днем зростає наша партизанська група. До нас приходять нові й нові люди, які готові віддати своє життя за те, щоб раз і назавжди покінчити з коричневим страхіттям. Фашисти погрожують населенню розстрілом за допомогу партизанам. Проте в усіх селах ми зустрічаємо винятково чуле ставлення до себе... Колгоспники охоче пускають нас грітися, ночувати, годують усім, що є у них кращого, діляться з нами теплим одягом»¹⁶. Спираючись на допомогу населення, партизани Ровенської області перешкодили окупантам вивезти близько 30 тис. т хліба, 12 тис. голів худоби, тисячі тонн картоплі, овочів та фруктів¹⁷.

За активну допомогу партизанам командування Чернігівсько-Волинського з'єднання представило до нагороди лише по 13 районах Волинської області 500 чоловік¹⁸.

У партизанських краях * були створені збройні загони місцевої самооборони і партизанські резерви. Вони брали участь у боях проти окупантів, виділяли провідників для розвідників, здійснювали диверсійні акти, проводили розвідку ворожого тилу. Без цієї всенародної допомоги і великої моральної підтримки населення був би немислимий розвиток могутнього партизанського руху і його активна бойова діяльність¹⁹. На тимчасово окупованій території Радянської України діяло близько 2 млн. партизанів, підпільників та їх активних помічників²⁰.

Про ставлення трудящих Західної України, зокрема населення Карпат, до радянських партизанів читаємо у спогадах прославленого партизанського командира, двічі Героя Радянського Союзу С. А. Ковпака: «Й тут, у Карпатах, як і всюди, нашою головною силою був народ. Коли месникові треба було деякий час переховатися, він міг це зробити в будь-якому пункті. Скільки родин дали притулок пораненим партизанам! В одному селі тамтешні жителі влаштували в лісі для наших поранених партизанів справжній підпільний госпіталь... Яке велике значення мала тоді для нас ця самовіддана зворушлива любов народу! Ми відчували її на кожному кроці. Сидить, бувало, група партизанів у глухом лісі навколо багаття, проходить мимо гуцул з в'язкою хмизу: спиниться, поговорить, побажає щастя, а дець через годину, повертається з мішком картоплі, та ще й просить пробачити за бідний подарунок — сам більш нічого не має»²¹.

Всебічна підтримка партизанів трудящими масами тимчасово окупованих районів зробила партизанський рух глибоко ефективним засобом всенародної боротьби з фашистськими окупантами.

Та й навіть Армстронг в іншому місці «праці» «Радянські партизани в другій світовій війні» змушений визнати, що основна маса населення окупованих районів була «прорадянською», тобто радянськими патріотами. А американський воєнний історик Е. Хауелл зазначає в своїй монографії «Радянський партизанський рух», що радянські люди не бажали навіть входити в контакт з гітлерівськими окупантами²².

Характерним моментом буржуазних перекирвань всенародного характеру партизанської боротьби є те, що фальсифікатори намагаються звузити саме поняття радянського патріотизму народних месників, штучно виставляючи на передній план лише національні аспекти цього багатогранного суспільного явища, характерного для соціалістичної дійсності.

Так, автори згадуваної вже «праці» «Радянські партизани в другій світовій війні», всупереч правді, намагаються провести думку про те, що нібито партизани і підпільники в своїй пропаганді апелювали в основному до національних почуттів трудящих, наголошували на необхідності захисту Вітчизни взагалі, а не Радянської Вітчизни²³.

Буржуазний дослідник партизанського руху Тайер в книзі «Партизанська війна» пише: «Традиційною або історичною «причиною» партизанських рухів завжди була необхідність вигнати загарбника та вимотати його сили... Російські партизани билися переважно не для того, щоб захистити радянську систему, а щоб вигнати окупантів з рідної російської землі»²⁴.

З наведеними твердженнями солідаризується і західнонімецький військовий журнал «Wehrkunde»: «Моральна рушійна сила бойового духу радянських людей під час другої світової війни виникла не з їх комуністичної свідомості, а з російської любові до Батьківщини»²⁵.

Наклепи буржуазних авторів не мають жодної підстави. Звичайно, патріотизм у прямому розумінні слова — це любов до своєї Вітчизни. Але, як вказував В. І. Ленін, поняття «вітчизна» характеризує політичне, культурне і соціальне середовище²⁶. Тому саме поняття патріотизм більш складне і глибоке явище, як воно здається на перший погляд. Патріотизм як суспільний феномен носить класовий характер. Тому при класовому підході до суспільного життя виділяємо найхарактернішу рису, яка притаманна лише соціалістичному патріотизму — його глибоко свідомий і всенародний характер.

Справа захисту національної незалежності соціалістичної Вітчизни для радянських людей була невіддільною від захисту своєї Радянської влади, за яку трудящі маси вели героїчну боротьбу в роки Великого Жовтня і громадянської війни, в період відбудови народного господарства і перших п'ятирічок.

Що ж до пропагандистської діяльності партизанів і підпільників, то вони проводили виховання трудящих у дусі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму.

Звернемося до фактів. У роки війни підпільні партійні комітети і партизанські з'єднання видавали понад 60 газет²⁷. Зокрема, газета «Партизан» від 25 листопада 1943 р., роз'яснюючи народу головну мету боротьби, писала: «...завданням партизанів є ...ліквідація будь-яких перешкод на шляху до розвитку партизанського руху. Тому вони самовіддано борються проти всіх тих зрадників свого народу, які намагаються за вказівками ворогів спровокувати міжнародну ворожнечу між громадянами різних національностей нашої Вітчизни.

В партизанських загонах пліч-о-пліч борються всі патріоти нашої Радянської країни незалежно від національності»²⁸. Простою і дохід-

ливою мовою радянські партизани і підпільники знаходили шлях до народних сердець, організовували їх на священну боротьбу з фашистськими загарбниками.

Наприклад, в «Листівці політвідділу Другої партизанської бригади Вінницької області під командуванням А. Г. Кондратюка до населення» читаємо:

«Вінничани і вінничанки!

Багато зазнавала Вінниця від різних окупантів, багато крові пролилось на її мури. Але славні подоляни не терпіли сваволі чужинців. Під проводом козака Івана Богуна вони стинали голови розбійникам — панам, під прапором більшовика, полководця Миколи Щорса виривали рідне місто з пазурів німців і петлюрівців. Із пожарищ, з руїн місто вставало знову оновленим і веселим.

Пишною трояндою розквітло воно за Радянської влади. Та настали часи лихоліття і божевільний завойовник затоптав його розквіт...

Ваші очі і серця звернені на Схід. Ламаючи силу німецьких орд, Червона Армія проводить бої на порозі наших сусідів...

Рідні червоні полки швидко будуть тут...

Ми, ваші брати, народні месники — червоні партизани, закликаємо: шикуйтеся у наші полки, допомагайте нашій жертвній боротьбі, передавайте нам зброю.

Всі сили для перемоги над німецькими людоїдами!

Хай живе Радянська Вінниця! Хай живуть червоні партизани!

Листопад 1943 р.»²⁹

Партійне підпілля і партизани, ведучи наполегливу ідеологічну боротьбу проти окупантів, роз'яснювали нашому народові, вихованому на ідеях інтернаціоналізму, гуманізму і дружби народів, що головне тепер — захист Радянської Батьківщини. Лозунг «Смерть німецьким окупантам!» став основним. Саме на цьому наголошено у наказі: «Про завдання партизанського руху»³⁰.

Для порівняння скажемо, що українські буржуазні націоналісти, які під контролем і при матеріальній допомозі фашистів випускали близько 150 періодичних видань³¹, ніяких результатів у своїй мерзєнній пропаганді не мали.

Націоналістична ідеологія була чужою українському народові, вихованому в душі самої передової, марксистсько-ленінської ідеології.

Не витримує ніякої критики відверто абсурдна і провокаційна вигадка буржуазних авторів і всіх без винятку буржуазно-націоналістичних пасквілянтів про те, що нібито український народ зустрічав гітлерівських окупантів з «хлібом-сіллю як визволителів».

Для спростування цих наклепів досить сказати лише, що народні месники Радянської України відтягнули на себе з фронту за період Великої Вітчизняної війни 786 тис. солдатів і офіцерів фашистської армії, з них: 1941 р.— 50 тис. 1942 р.— 120, 1943 р.— 424 і 1944 р.— 192 тис.³² Партизани і підпільники республіки знищили і поранили 460 тис. фашистських солдатів і офіцерів, вивели з ладу 1566 ворожих танків і бронемашин, 211 літаків, підірвали 4958 залізничних ешелонів³³.

Що ж до українських буржуазних націоналістів, то вони дійсно готувалися і зустріли гітлерівців як своїх «визволителів». Зокрема, колишній активний оунівець, який згодом порвав з націоналістами, Богдан Стецишин згадує: «Приблизно в квітні 1941 року ми отримали директиву проводу ОУН про підготовку до захоплення «влади», про «світочну» зустріч німецької армії «хлібом і сіллю», квітами, а також про заготовку запасу сільськогосподарських продуктів для неї.

Крім цього, нам наказали підготувати «чорні списки», до яких занести осіб, які співпрацювали з Радянською владою і підлягали знищенню в перші дні «самостійної України»³⁴. Цей факт ні в кого не викликає подиву, оскільки він був продовженням шляху шпигунства і зради інтересів трудящих, яким йшов український буржуазний націоналізм протягом своєї ганебної історії. Але характерним щодо цього є те, що нинішні «провідники» української реакційної націоналістичної еміграції намагаються всіляко «героїзувати», обілити злочинні дії українських буржуазних націоналістів в роки Великої Вітчизняної війни.

Зокрема, названі вже буржуазно-націоналістичні автори П. Мірчук і Ю. Тис-Крохмалюк, а також гітлерівський головоріз Боровець у своїх нинішніх опусах намагаються видати за правдиві цілком безглузді твердження про те, що нібито націоналістичні банди так званої УПА «вели боротьбу з фашистськими окупантами».

Доречно буде зазначити, що з подібними заявами солідаризується й Дж. Армстронг, який розглядає злочини бандерівської УПА та бульбівської «Поліської Січі» як «партизанські дії»³⁵.

Більше того, буржуазні дослідники намагаються зробити безпідставні закиди радянським вченим про те, що нібито «дії» антирадянських сил в період Великої Вітчизняної війни в нашій літературі «обходять мовчанкою»³⁶.

У радянській літературі глибоко розкрито злочини різного роду зрадників, що вислужувались перед фашистами, в тому числі й бандитські дії УПА³⁷.

Відомо, що бандерівські «боївки» під претензійною назвою «Українська повстанська армія» почали організовуватись весною 1943 р. Слід особливо наголосити на тому, що націоналістичні банди УПА виникли не просто із згоди фашистів, а за безпосередньою їх участю. Тому ніякої збройної боротьби проти німецьких загарбників вони не провадили і не могли провадити. Про це свідчать самі фашисти, зокрема колишній офіцер німецького генерального штабу, один з командирів горезвісної націоналістичної дивізії СС «Галичина» Вольф-Дітріх Гайке³⁸. Ця дивізія була сформована із зрадників українського народу і розгромлена радянськими військами вже в перші місяці її існування. Визнання Гайке є ще одним доказом надуманого «конфлікту» в середовищі буржуазно-націоналістичної еміграції, зокрема між бандерівцями і мельниківцями.

Під час Бродської операції Червоної Армії влітку 1944 р., як пише в своїх мемуарах В. Д. Гайке, «в дивізії (СС «Галичина».— В. Т.) була прийнята делегація УПА. Вона хотіла надати себе в розпорядження дивізії»³⁹. Але фашистські війська, перебуваючи вже в безнадійному становищі, оточені Радянською Армією в «бродському котлі» не могли скористатись з цього. Під Бродами закінчили своє існування 8 оточених дивізій противника, в тому числі і дивізія СС «Галичина». Тут було знищено понад 38 тис. німецьких солдатів і офіцерів і понад 17 тис. взято в полон⁴⁰.

Свідчення гітлерівського офіцера недвозначно підкреслюють профашистську суть націоналістичних банд УПА. Завдання, поставлені перед головорізами з так званої УПА, зводились в основному до того, щоб розгорнути диверсійну і терористичну кампанію проти радянських партизанів і мирного населення з тим, щоб хоч як-небудь протримати окупаційний режим, який вже тріщав по всіх швах під могутніми, переможними ударами наступаючої Червоної Армії і радянських партизанів.

Після визволення західних областей УРСР радянськими військами бандерівське підпілля намагалось продовжувати руйнівні і терористичні акції в радянському тилу.

Усвідомлюючи близький розгром фашистської Німеччини, вони дівались на нову війну, коли Англія та США розпочнуть проти С воєнні дії після перемоги над Німеччиною. Саме на кінець другої тової війни припадає поспішна переорієнтація українського буржуазного націоналізму на інших господарів в особі англо-американських і ріалістів.

Але все ж до кінця війни УПА залишалась безвідмовним знам'ям німецько-фашистської окупаційної політики.

Як справедливо зазначає радянський історик В. Чередниченко, що націоналісти силкуються нині довести, ніби УПА створювалась збройної боротьби проти гітлерівців, то чому ж перші націоналістичні збройні загопи виникли навесні 1943 р. — майже через два роки після окупації нацистами західних областей України? Чому вони починали свої дії саме там, де самовіддано боролись радянські народні мейки»⁴¹.

Відповіді на ці питання українські націоналісти обходять з бачанкою.

ЦК КП(б)У зразу ж розвінчав фашистсько-націоналістичний міф зі створенням УПА.

У «Зверненні ЦК КП(б)У до населення окупованих районів України» говорилось: «Німці та їхні слуги — українсько-німецькі націоналісти хочуть одурити, стримати боротьбу українського народу проти ворога — німецьких загарбників. Створюючи псевдопартизанські загопи українсько-німецькі націоналісти роблять все для того, щоб українці які горять ненавистю до німецьких загарбників, не пішли в справу партизанські загопи, які дійсно ведуть боротьбу з німецькими окупантами»⁴².

Як саме націоналістичні банди виконували наказ фашистів, види багатьох фактів.

Протягом всього переходу через Карпати влітку 1943 г. з'єднав С. А. Ковпака вело бої з бандерівськими «боївками». Десяти партизанським загопам з'єднання під командуванням І. П. Федорова, що діяли Ровенщині, в другому півріччі 1943 р. бандерівці нав'язали понад 50 боїв⁴³.

Безліч доказів про злочини УПА та її співробітництво з фашистами наводив у виступі на вчительській конференції у Львові Д. Мануїльський⁴⁴.

Факти — це неспростовні аргументи, тим більше, коли навіть самі учасники націоналістичних «боївок», зокрема, В. Сельський, Ю. Степнюк, які згодом порвали з націоналізмом, розвінчують вигадки буржуазно-націоналістичних «писань» щодо мети створення і діяльності УПА. Націоналістичні банди так званої «Поліської Січі» під командуванням куркульського отамана Т. Боровця (Бульби) тільки на північній Ровенщині вщент спалили 25 польських сіл⁴⁵. Бульбівці разом з німцями знищили майже 700 чоловік у поліському Старому Селі⁴⁶.

Радянські партизани, зосереджуючи основні сили на бойових операціях проти німецько-фашистських загарбників, вели боротьбу і з українськими націоналістами, запеклими ворогами трудящих. Народні месники проводили копітку виховну роботу серед рядових, обдурених націоналістичними «провідниками» учасників «боївок», спрямовуючи антифашистські настрої в русло всенародної боротьби з гітлерівськими загарбниками.

Об'єктом окремих фальсифікацій буржуазних і особливо буржуазно-націоналістичних авторів є Карпатський рейд партизанського з'єднання Ковпака — Руднева влітку 1943 р. Зокрема, Дж. Армстронг, змовчує історичну правду, намагається провести думку про те, що з'єднання мало лише «часткові успіхи» у досягненні головної мети

Перекрученням істини є також твердження буржуазно-націоналістичного автора Ю. Тис-Крохмалюка, яке знаходимо в його опусі «УПА: бойові дії на Україні», про те, що з'єднанню генерала Ковпака вдалось проникнути в район Карпат, але зусиллями УПА за короткий період воно було вибите з цього району. А в бандерівських писаннях П. Мірчука зроблено взагалі «приголомшливі» висновки, що нібито метою карпатського рейду було «поширення в Карпатах настрою непевності» і що радянські партизани були «розгромлені» націоналістичними бандами так званої УПА.

Історична дійсність зводить нанівець ці провокації. Як відомо, влітку 1943 р. за дорученням ЦК КП(б)У партизанське з'єднання Ковпака — Руднева, здійснивши знаменитий Карпатський рейд, вийшло в Південно-Західні області України. Рейд проходив по маршруту: Житомирська, Ровенська, Волинська, Львівська, Тернопільська, Станіславська, Кам'янець-Подільська області. Завдавши удару по ворожому тилу в районі Карпат, партизанське з'єднання вивело з ладу нафтопромисли у Карпатах, не допустило вивезення до Німеччини награбованого фашистами майна і продуктів, надало конкретну допомогу місцевому підпіллю і партизанським загонам, ще більше активізувало всенародну антифашистську боротьбу в цих областях.

Ставлення трудящих західних областей України до партизанів було винятково доброзичливим. Вони допомагали з'єднанню усім, чим могли⁴⁸. За допомогою місцевого населення партизанам загону Ковпака вдалось висадити в повітря 48 нафтових вишок, 13 сховищ з нафтою, 3 нафтоперегінних і 1 озокеритовий завод⁴⁹. Крім того, було розгромлено 13 великих гарнізонів противника і знищено близько 50 тис. т нафти⁵⁰.

Але німецько-фашистським і угорсько-хортистським військам все ж удалось оточити з'єднання. В каральній операції проти радянських партизанів брали участь і гітлерівські запродавці — українські буржуазні націоналісти. Про те, як допомагали націоналісти німецьким фашистам, і про боротьбу з ними радянських партизанів розповідає один з яскравих документів того періоду — щоденник комісара партизанського з'єднання С. А. Ковпака генерал-майора С. В. Руднева, який героїчно загинув під час Карпатського рейду. Ось запис з вказаного щоденника:

«2 липня 1943 року»

Ми тепер зупинилися в лісі в районі Шумська. За 20 днів ми пройшли 387 км по районах, в яких зустрічалися банди націоналістів. В наші руки потрапив ряд цінних націоналістичних документів, які показують цілковите злиття німецьких фашистів з українськими націоналістами. Є лист Мельника до німецьких властей про допомогу зброєю. Верхівка націоналістів обдурює рядову масу, вона спільно з німцями і за їх підтримкою проводить боротьбу проти радянської влади»⁵¹.

Карпатський рейд здійснювався в надзвичайно тяжких умовах, про що свідчать втрати партизанського з'єднання: вбито 199 чоловік, поранено і евакуйовано на Велику землю 84 чоловіки, пропало без вісті 249 чоловік⁵².

Але партизани з'єднання С. А. Ковпака з честю виконали бойове завдання. Втрати гітлерівців під час рейду становили 3600 солдатів і офіцерів⁵³. Незважаючи на те, що після виведення з ладу нафтових родовищ гітлерівці оточили з'єднання Ковпака, місцеве населення усе ж знайшло спосіб допомагати партизанам. Раз у раз у партизанський табір пастухи-гуцули приганяли корів, «що заблудилися»⁵⁴.

А в ніч на 4 серпня 1943 р. народні месники прорвали кільце ворожого оточення в районі р. Прут і м. Ділятина. Через кілька місяців, застосувавши тактику вмілого маневрування, окремі партизанські загони і

групи ковпаківців знову з'єдналися в Ровенських лісах. Тут з'єднання було перетворено в 1-у Українську партизанську дивізію.

Отже, буржуазні і націоналістичні фальсифікації Карпатського рейду не мають нічого спільного з правдивою дійсністю. Тим більше, що навіть деякі буржуазно-націоналістичні автори змушені визнати справжні результати рейду в Карпати радянських партизанів.

Таким чином, на основі фактичного матеріалу і незаперечних аргументів можна повністю пересвідчитись в неспроможності буржуазні і буржуазно-націоналістичних фальсифікацій партизанського руху проти гітлерівських загарбників. Навпаки, правдиве, історично достовірне висвітлення даної проблеми приводить до висновків, що масовий партизанський рух проти фашистських окупантів розпочався з перших днів тимчасової окупації радянських територій і тривав до повного їх визволення. Лише на окупованій ворогом території Радянської України діяло 55 партизанських з'єднань, тисячі загонів і груп, в яких налічувалося 500 тисяч бійців-патріотів⁵⁵.

Партизанські загони і з'єднання на протязі всього періоду боротьби знаходили всенародну підтримку і допомогу з боку місцевого населення тимчасово окупованих районів.

Невичерпним джерелом збройної боротьби проти гітлерівських окупантів були: всенародний радянський патріотизм, соціалістичний суспільний лад, марксистсько-ленінська ідеологія, мудре керівництво Комуністичної партії, братерська дружба радянських народів. У лавах українських партизанів билися представники понад 60 національностей Радянського Союзу⁵⁶.

Партизанський рух був глибоко ефективною формою народної боротьби з гітлерівцями, що забезпечила вагому частку загальної перемоги над ворогом.

¹ Резолюція XXIV з'їзду КПРС на Звітну доповідь ЦК КПРС. К., 1971, с. 9.

² «Комуніст України», 1974, № 6, с. 10.

³ Современное революционное движение и национализм. М., 1973, с. 96.

⁴ Albert Seaton. The Russo-German War, 1941—1945. New York. Washington 1971, с. XIX.

⁵ В. Чередиuchenko. Націоналізм проти нації. К., 1970, с. 131; Л. Є. Кизя. Правда не затмарити. К., 1965, с. 53—63; В. Бегма, Л. Кизя. Шляхи нескорених. К., 1966, с. 37—38; 495—501; Л. Кизя. Вирушали в похід партизани. К., 1972, с. 181—188; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 2 К., 1968, с. 165, 185; Л. Грицьків, С. Герасименко. Вирок виносить народ К., 1970, с. 77—100.

⁶ «Шлях перемоги» (Мюнхен), 25 лютого 1973 р.

⁷ John A. Armstrong. Ukrainian Nationalism. New York and London, 1963.

⁸ Там же, с. 140—141.

⁹ В. Коваль. Подвиг народний. Україна у Великій Вітчизняній війні. К., 1970, с. 55

¹⁰ Подвиг житиме у віках (Збірник матеріалів про святкування 25-річчя визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників). К., 1970, с. 63.

¹¹ Soviet Partisans in World War II. Madison, 1964, с. 337. Всебічна критика концепції авторів названої книги дана в статті радянських дослідників А. А. Курносова Є. С. Лагутіна. — «История СССР», 1965, № 4, с. 173—188.

¹² Sowjetsystem und demokratische Gesellschaft. Eine vergleichende Enzyklopadie. Bd. 6 Herder. Freiburg. Basel. Wien, 1972, с. 894.

¹³ В. А. Секистов. К вопросу о фальсификации истории второй мировой войны и Великой Отечественной войны Советского Союза.—«Вопросы истории КПСС», 1974 № 4, с. 38.

¹⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 38, с. 304.

¹⁵ Німецько-фашистський режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. К., 1963 с. 29—30.

¹⁶ В. Клоков, І. Кулик, І. Слинько. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. К., 1957, с. 79.

¹⁷ І. І. Слинько. Підпілля і партизанський рух на Україні. К., 1970, с. 69.

¹⁸ Там же, с. 67.

* Територія, яку відвоювали в тилу німецько-фашистських загарбників партизани і на якій була відновлена Радянська влада. (В. І. Кучер. Партизанські краї і зони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945). К., 1974).

- ¹⁹ Л. Е. Кизя. Основные вопросы партизанского движения на Украине в период Великой Отечественной войны (1941—1945). К., 1966, с. 83—84.
- ²⁰ С. А. Ковпак. Солдаты малої землі. К., 1964, с. 16.
- ²¹ С. А. Ковпак. Від Путивля до Карпат. К., 1973, с. 172—173.
- ²² М. Коваль. Історія пам'ятає. (Кривавий шлях фашистів на Україні). К., 1965, с. 32.
- ²³ Soviet Partisans in World War II, с. 266.
- ²⁴ Цит. за: Л. Е. Кизя. Правди не затьмарити, с. 16.
- ²⁵ В. О. Замлинський. Проти буржуазної фальсифікації перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні.— «Комуніст України», 1974, № 8, с. 51.
- ²⁶ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 17, с. 178.
- ²⁷ И. П. Стафийчук. Комсомол Украины в партизанском движении 1941—1945 гг. М., 1968, с. 93.
- ²⁸ Г. Т. Горобец. Партизанское подполье на Украине (1941—1944 гг.). М., 1969, с. 45.
- ²⁹ Листівки партійного підпілля і партизанських загонів України у роки Великої Вітчизняної війни. К., 1969, с. 239—240.
- ³⁰ Л. Е. Кизя. Идеологична робота в тилу ворога.— «Український історичний журнал», 1974, № 9, с. 21.
- ³¹ И. П. Стафийчук. Вказ. праця, с. 26.
- ³² Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників. Довідник. К., 1947, с. 86.
- ³³ В. Коваль. Подвиг народний. Україна у Великій Вітчизняній війні, с. 131—132.
- ³⁴ Ті, що капули в п'ятому. Львів, 1964, с. 253—254.
- ³⁵ John A. Armstrong. Вказ. праця, с. 130—164.
- ³⁶ Sowjetsystem und demokratische Gesellschaft. Eine vergleichende Enzyklopädie. Bd. 6, с. 894.
- ³⁷ Л. Грицьків, С. Герасименко. Вирок виносить народ, с. 76—100; В. Чередниченко. Націоналізм проти нації, с. 130—167; В. Замлинський. Шлях чорної зради. Львів, 1969, с. 115—120, 139—150; Правду не здолати. Львів, 1974, с. 62—136.
- ³⁸ Wolf-Dietrich Heike. Sie wollten die Freiheit. Geschichte der ukrainischen Division 1943—1945. Dorheim. BRD, 1973, с. 53—54.
- ³⁹ Там же, с. 105.
- ⁴⁰ В боях за Львовщину. Львов, 1965, с. 46—47.
- ⁴¹ В. Чередниченко. Націоналізм проти нації, с. 131.
- ⁴² Звернення до населення окупованих районів України. Укривдав ЦК КП(б)У, 1943, с. 13.
- ⁴³ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 2, с. 161.
- ⁴⁴ Д. Мануїльський. Українсько-німецькі націоналісти на службі фашистської Німеччини. К., 1946.
- ⁴⁵ Л. Кизя. Вирушали в похід партизани. К., 1972, с. 168.
- ⁴⁶ Там же, с. 181—188.
- ⁴⁷ John A. Armstrong. Вказ. праця, с. 152.
- ⁴⁸ С. А. Ковпак. Похід у Карпати. Київ—Харків, 1944, с. 5.
- ⁴⁹ Там же, с. 17.
- ⁵⁰ Г. В. Кузовков. Партизанський рух на Україні в період Великої Вітчизняної війни. К., 1951, с. 23.
- ⁵¹ С. В. Руднев. Щоденник про Карпатський рейд. Станіслав, 1960, с. 59—60.
- ⁵² М. М. Старожилів. Партизанське з'єднання С. А. Ковпака. Львів, 1966, с. 18.
- ⁵³ «Правда України», 17 березня 1944 р.
- ⁵⁴ С. А. Ковпак. Від Путивля до Карпат, с. 166.
- ⁵⁵ В. О. Замлинський. Вказ. праця, с. 53; В. О. Замлинський. Тавровані презирством народу. К., 1974, с. 46.
- ⁵⁶ Подвиг житиме у віках (Збірник матеріалів про святкування 25-річчя визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників), с. 63; М. Коваль. Історія пам'ятає, с. 27.

В. В. НІКОЛАЄВА, Н. І. ТКАЧ

**ОБМІН ДОСВІДОМ МІЖ РАДЯНСЬКИМИ РЕСПУБЛІКАМИ
В ПРОЦЕСІ СОЦІАЛІСТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА —
ВАЖЛИВИЙ ФАКТОР ЗМІЦНЕННЯ ДРУЖБИ НАРОДІВ СРСР**

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції була головною політичною умовою здійснення корінних соціально-економічних перетворень і проведення ленінської національної політики Комуністичної

партії, на підставі чого виникла нова форма міжнаціональних стосунків — співробітництво і дружба народів радянських республік.

Важливою віхою на шляху дальшого зміцнення міжнаціональної співдружності стало утворення Союзу РСР.

Добровільна згода республік на об'єднання і сумісне використання природних і економічних ресурсів, фінансів, засобів зв'язку і транспорту давало можливість при найменших затратах одержати найбільші матеріальні результати, створити в СРСР у найкоротший строк матеріально-технічну базу соціалістичного суспільства. У цьому були заінтересовані трудящі всіх республік.

Велике значення в створенні фундаменту соціалізму набував обмін досвідом в процесі соціалістичного будівництва між трудящими братніх націй і народностей СРСР. «Кожна нація, — писав К. Маркс, — може і повинна вчитися у інших»¹.

На необхідність ширшого використання політичного і виробничого досвіду мас вказував і В. І. Ленін: «Ми не претендуємо на те, що Маркс або марксисты знають шлях до соціалізму в усій його конкретності... Ми знаємо напрям цього шляху, — говорив В. І. Ленін, — ми знаємо, які класові сили ведуть по ньому, а конкретно, практично, це покаже тільки *досвід мільйонів*, коли вони візьмуться за справу»².

В. І. Ленін відкрив найефективнішу форму удосконалення і поширення досвіду мас — змагання на соціалістичних засадах.

«Нам залишається тепер тільки організувати змагання, — писав він 1918 р., — тобто забезпечити гласність, яка давала б можливість усім громадам держави ознайомлювати відносно того, як саме пішов економічний розвиток в різних місцевостях, — забезпечити, по-друге, порівнянність результатів руху до соціалізму в одній і в другій комуні держави, — забезпечити, по-третє, можливість практичного повторення досвіду, проробленого в одній громаді, іншими громадянами, — забезпечити можливість обміну тими матеріальними силами, — і людськими силами, — які проявили себе з найкращого боку у відповідній галузі народного господарства або державного управління»³.

Ініціатором втілення нових форм співробітництва виступив інтернаціональний за самою своєю природою робітничий клас. Авангард робітничого класу, згуртований в могутній інтернаціональний загін комуністів, очолив усі ланки державного і господарського будівництва Радянського Союзу і окремих союзних республік. Єдині принципи формування і діяльності партійних органів і органів Радянської влади в масштабах держави і окремих національних республік не виключали різноманітності форм і методів їх роботи по ідейно-політичному вихованню і залученню до державного будівництва і управління мільйонів трудящих. Обмін досвідом масово-політичної і організаційної роботи партійних організацій і Рад становив важливе джерело зміцнення в країні диктатури пролетаріату і дружніх міжнаціональних зв'язків.

Інформація про діяльність Комуністичних партій союзних республік на всесоюзних з'їздах партії, в ЦК ВКП(б), огляди роботи Рад по окремих напрямках їх діяльності в Президії Ради національностей ВЦВК СРСР, в комісії культурних зв'язків між республіками, всесоюзні переклички — все це давало можливість партії координувати роботу місцевих партійних організацій і Рад, популяризувати кращий досвід партійного і державного будівництва, масово-політичної і організаційної роботи.

В партійних організаціях України систематично вивчався досвід організаційної і масово-політичної роботи Московської і Ленінградської партійних організацій. На сторінках партійної преси України, як і інших республік, систематично висвітлювалися важливі події з партійного життя окремих республік, організовувався обмін досвідом роботи

найкращих партійних організацій. Так, білоруська республіканська газета «Рабочий» організувала 1936 р. обмін досвідом пропагандистської і агітаційної роботи партійних організацій Білорусії і Києва. Вона вміщувала виступи кращих пропагандистів сітки партійної освіти столиці України, матеріали по партійне керівництво стахановським рухом, партійно-масовою роботою на київських підприємствах та ін. Газета друкувала також відгуки білоруських пропагандистів на матеріали про досвід українських колег⁴.

Уважно вивчався на Україні, в Білорусії та інших республіках досвід Російської Федерації по удосконаленню адміністративного устрою, наближенню апарату управління до мас трудящих⁵. На його основі в кінці 20-х — на початку 30-х років по всій країні були проведені адміністративно-територіальні реформи. Досвід національно-культурного будівництва на Україні, що одержав позитивну оцінку сесії ЦВК СРСР у 1926 р.⁶ і Президії Ради національностей ЦВК СРСР у 1935 р.⁷, уважно вивчався в республіках Середньої Азії⁸.

Значне поширення на Україні одержав досвід роботи окремих місцевих Рад. Так, був підтриманий почин Ленінградської міської Ради, яка створила 1927 р. депутатські групи на великих промислових підприємствах. На початок 1930 р. депутатські групи були організовані на всіх великих промислових підприємствах України. Безпосередньо зв'язуючи Ради з трудящими масами, депутатські групи, як і секції Рад, виступали активними пропагандистами ідей інтернаціоналізму, зачинателями багатьох цінних починів. 1932 р. за ініціативою депутатських груп Ленінграда пройшов всесоюзний переклик депутатських груп заводів, які виготовляли сільськогосподарські машини і устаткування, у тому числі Харківського паровозобудівного заводу, Харківського тракторного заводу та інших підприємств України⁹. Переклик сприяв прискоренню темпів технічного переозброєння села. В тому ж році широкий відгук одержала ініціатива транспортної секції Полтавської міськради, що залучила депутатські групи сільських Рад до організації охорони шляхів залізничного сполучення¹⁰.

Під знаком боротьби за проведення генеральної лінії Комуністичної партії, за здійснення намічених темпів індустріалізації країни і соціалістичної перебудови сільського господарства, за зміцнення обороноздатності СРСР і роз'яснення політики миру Радянської держави уклали договір на змагання в період виборної кампанії 1930—1931 рр. міські Ради Москви, Ленінграда, Харкова і Баку¹¹. Змагання, розпочате Радами провідних промислових центрів, переросло в міжреспубліканське змагання міських і сільських Рад, колективів окремих підприємств союзних республік. Договір на змагання за краще проведення перевиборної кампанії уклали робітники підприємств Ленінграда, Одеси, Миколаєва і Краматорська, робітники Харкова — з робітниками Москви і Баку

Тісні контакти підтримувалися також по лінії апарату державного управління і громадського контролю. Досконально вивчався на Україні досвід роботи органів соціалістичного контролю (КК — РСІ, шефських бригад і соцсумісників) Російської Федерації. На нараді соцсумісників і бригадирів шефських бригад Києва 1934 р. був, наприклад, обговорений досвід шефської роботи ленінградських підприємств¹². 1933 р. Україна взяла участь у всесоюзному огляді-конкурсі шефських бригад і соцсумісників, а 1934 р. направила своїх представників на всесоюзний зліт робітників — членів шефських бригад і соцсумісників. Обмінювались з Україною досвідом роботи ЦКК і НК РСІ Білорусії¹³, наркомати РРФСР, Туркменської і Вірменської РСР¹⁴.

Міцніли і ширшали взаємозв'язки профспілкових, комсомольських, піонерських та інших громадських організацій братніх республік. Прак-

тикувались взаємні відвідування, обмін інструкторськими і пропагандистськими кадрами. 1933 р., наприклад, Всеукраїнський комітет профспілки металургів і Уральський обком профспілки металургів організували обмін досвідом роботи кращих металургів-ударників. Бригада ВУК, що складалася з представників найбільших заводів України, взяла участь у роботі пленуму Уральського обласного комітету профспілки металургів і Всеуральського зльоту доменщиків. Було зроблено доповідь про роботу українських металургів. Редакції газет «Труд», «Пролетарий», «Уральський робочий» випустили листівки про досвід України, на сторінках газет відкрились заочні дебати¹⁵.

Співробітництво братніх республік в сфері суспільно-політичного життя сприяло дальшому зміцненню економічних і культурних зв'язків між народами. Ленінський план побудови соціалізму органічно сполучав загальнодержавні інтереси з інтересами окремих національних республік. Соціалістична індустріалізація країни передбачала, наприклад, як реконструкцію і промислове освоєння індустріально розвинутих районів, так і створення промислових вогнищ в економічно відсталих національних районах. Тим самим загальнодержавне завдання раціонального розміщення і найбільш повного використання природних багатств і трудових ресурсів органічно пов'язувалось з проблемою ліквідації фактичної нерівності окремих народів.

Значне місце в планах соціалістичної індустріалізації, поряд з Російською Федерацією, відводилося Україні. За роки індустріалізації тут було споруджено сотні нових підприємств, оснащених досконалими механізмами, в тому числі найбільша у світі Дніпровська ГЕС, Харківський тракторний завод, Новокраматорський металургійний комбінат та ін. В успіхи соціалістичної індустріалізації України вкладена праця всього багатонаціонального народу Країни Рад.

Соціалістичні принципи розподілу національного доходу, капіталовкладень, організації виробництва і планування в масштабах всього Союзу забезпечили безперебійне постачання України, її новобудов необхідними капіталовкладеннями, сировиною, будівельними матеріалами, продукцією важкого машинобудування, легкої і харчової промисловості, трудовими ресурсами за рахунок мобілізації внутрішніх резервів всієї країни. Постійним постачальником продукції важкого машинобудування, електротехнічного обладнання та інших видів промислової продукції виступала Російська Федерація, її найстаріші промислові центри — Ленінград, Москва, Нижній Новгород, Урал та ін. Лісоматеріали, продукція легкої і харчової промисловості поступали з Білорусії, нафта — з Азербайджану, сировина для текстильної промисловості — з Середньої Азії.

З великим ентузіазмом виконували колективи підприємств важкого машинобудування РРФСР замовлення для новобудов України. Так, державним планом було передбачено пуск 1934 р. Дніпровського алюмінієвого заводу. За кордоном були замовлені для заводу десятитонні печі «Миге». Однак фірма, яка прийняла замовлення, збанкрутувала. Замовлення виконали десять ленінградських заводів, в тому числі «Красный путиловец», Іжорський машинобудівний і Балтійський судоремонтний. Печі «Миге» радянського виробництва були виготовлені в естрок і не поступалися за якістю зарубіжним¹⁶. Вперше освоїв виробництво потужних гідрогенераторів для Дніпрогесу ленінградський завод «Електросила»¹⁷. Перший радянський блюмінг встановив на Маріупольському металургійному заводі Іжорський машинобудівний завод¹⁸. Продукція московських заводів електрообладнання і точної механіки широко використовувалась на всіх підприємствах України¹⁹. Деталі для Кременчуцького автоскладального заводу постачав Горьковський автозавод²⁰. Свою першу продукцію відправив на Україну, зокрема на Дні-

прогес, Уральський завод важкого машинобудування²¹. Вступивши в 1940 р. в сім'ю братніх радянських республік, робітники Паневежського канатного заводу Литовської РСР висловили у листі до робітників Харківського канатного заводу своє бажання обмінятися досвідом роботи²².

Оточений постійним піклуванням усієї країни робітничий клас України вбачав свій інтернаціональний обов'язок у тому, щоб повніше використовувати свою відроджену вугільно-металургійну базу, енергетичні ресурси для завершення соціалістичної реконструкції народного господарства СРСР, для зміцнення техніко-економічної незалежності і воєнної могутності першої в світі пролетарської держави.

Брали участь у виконанні замовлень для новобудов країни і окремі підприємства України. Дніпропетровський завод ім. Петровського освоїв виготовлення рейок, а сумський завод ім. Фрунзе — компресорів для першого в країні Московського метрополітену²³. Маріупольський металургійний завод виконував державну заявку на забезпечення суцільнотягнутими трубами нової нафтової бази країни в районі Нижньої Волги — Уралу²⁴. Краматорський і Луганський машинобудівні заводи виготовляли автоматичні верстати для Московського і Саратовського шарикопідшипникових заводів²⁵.

Спільними зусиллями всіх братніх республік вирішувалась у країні проблема підготовки і використання індустриальних кадрів. Серед зачинателів будівництва Дніпрогесу були енергетики Волховбуду²⁶. 1930 р. серед будівників Дніпровської ГЕС 32% становили робітники братніх республік, головним чином РРФСР і Білорусії²⁷. У Донбасі 1931 р. понад 50 тис. працюючих становили ті, що прибули з інших республік. В їх числі було більше 10 тис. кваліфікованих металістів Московської, Ленінградської і Нижегородської областей, які відгукнулись на заклик ЦК КП(б)У і ВУК профспілок робітників металургії подати допомогу у технічній реконструкції металургійних підприємств Донбасу²⁸. Більше 20 тис. молодих робітників-відходників направила на Донбас 1932 р. Татарська АРСР²⁹. Допомагаючи донецьким робітникам, татарська робітнича молодь одночасно освоювала їх виробничі навички, набувала організаторський досвід. Значна їх частина по закінченні строку контрактації повернулася до своєї республіки і влилася в національний загін робітничого класу Татарії, що здійснювала індустриалізацію.

Велику допомогу будівникам ХТЗ подали колективи ленінградського заводу «Красный путиловец» і Сталінградського тракторного заводу. Вони направили до Харкова десятки кваліфікованих робітників і спеціалістів, прийняли на стажировку сотні робітників ХТЗ. На заводі «Красный путиловец», наприклад, 1931 р. стажировалося 100 наладчиків ХТЗ³⁰.

На Сталінградському тракторному заводі було створено постійне представництво Харківського тракторного заводу. 1931 р. тут проходили стажировку понад 300 робітників і техніків. З урахуванням досвіду СТЗ у проєкту документатації ХТЗ були внесені істотні уточнення³¹. У роки третьої п'ятирічки за путівками ленінського комсомолу продовжувала прибувати молодь на вугільні шахти Донбасу, на будівництво київського заводу верстатів-автоматів ім. Горького та інші об'єкти³².

В свою чергу і Україна щедро відгукнулася на заклик новобудов братніх республік. В кінці 1928 р. велика група будівельників Харкова виїхала на спорудження Московського метрополітену³³. Влітку того ж року 15 тис. робітників та інженерів України прибуло на будівництво Туркестано-Сибірської магістралі³⁴. 1930 р. на Україні пройшло вербування кваліфікованих робітників для СТЗ. Партійна організація республіки виділила 60 кваліфікованих робітників-комуністів³⁵. 1931 р. за рішенням ЦК ВКП(б) 2,8 тис. заводських робітників, у тому числі

1,8 тис. від України було направлено на будівництво Кузнецького металургійного заводу³⁶.

Загони кваліфікованих робітників металургійних центрів України взяли участь у спорудженні Магнітогорського металургійного комбінату. Зокрема, в липні 1931 р. Дніпропетровський завод металокопювання направив 163 чоловік³⁷. Шахтарі Донбасу брали участь у будівництві шахт Караганди, енергетики Дніпробуду — у спорудженні Карагандинської ДРЕС, металурги Макіївки — у будівництві Балхашського мідеплавильного заводу³⁸, будівельники — у спорудженні Чирчиківського електрохімічного комбінату, азотного заводу і гідроелектростанції в Узбекистані³⁹. Запорізький завод «Комунар» — зачинатель радянського комбайнобудування — допомагав у підготовці кадрів для «Ростсельмаша». 1932 р. тут працювало понад 300 робітників, які навчалися у Запоріжжі⁴⁰.

Молодь України за путівками ЦК ЛКСМУ і ВЦРПС взяла участь у будівництві залізничних магістралей Москва — Донбас⁴¹, Брест — Смоленськ та ін.⁴² Тисячі комсомольців освоювали безмежні простори Далекого Сходу і Крайньої Півночі. Так, 1932 р. ЦК ЛКСМУ направив 116 комсомольців на Далекий Схід⁴³, 1933 р. велика група молоді, в тому числі 20 комсомольців Харківського і Запорізького РК ЛКСМУ, виїхала в Східну Сибір⁴⁴, 1938 р. 68 комсомольців і молоді Ворошиловграда направлено на будівництво Мурманського суднобудівного заводу⁴⁵. 1939—1940 рр. з Української РСР на новобудови країни виїхало близько 65 тис. молоді. Серед них було 14 тис. комсомольців, у тому числі 220 посланців Харківської міської організації, які взяли участь у будівництві металургійного заводу в Комсомольську-на-Амурі⁴⁶.

Велике значення для вирішення проблеми кадрів мав обмін досвідом навчання і виховання кваліфікованих кадрів для промисловості між союзними республіками. З ініціативою створення єдиної системи робітничої освіти виступила Російська Федерація. Її досвід введення ступенів навчання робітничих кадрів (підготовчі виробничо-технічні курси, технічні школи, технікуми, вузи з робітфаками та ін.) був використаний в інших республіках⁴⁷. Багато цінного в удосконалення системи виробничого навчання внесли робітники України, зокрема Донбасу. Тут зародилося багато нових форм масового технічного навчання без відриву від виробництва — курси майстрів соціалістичної праці, стахановські школи, курси по вивченню другої професії, швидкісних методів праці та інші, які стали надбанням робітничого класу всієї країни.

З переходом до системи підготовки трудових резервів через ремісничі училища і школи ФЗУ (1940 р.) великі центри України стали кузницею робітничих кадрів для всієї країни. В Донецькій області, наприклад, 1940 р. в ремісничих училищах навчалось 20 тис. учнів з інших республік, в тому числі 11 тис. з РРФСР⁴⁸.

Соціалістичне змагання як основний метод підвищення продуктивності праці та ефективності виробництва на різних етапах соціалістичного будівництва виливалося у нові форми, що відповідали рівню політичної зрілості і виробничо-технічної грамотності робітничого класу і усіх трудящих. Застрільниками нових форм соцзмагання виступали робітники найбільших індустріальних центрів, вони щедро ділилися досвідом кращої організації праці і управління виробництвом, навиками використання досягнень науки і техніки.

В роки першої п'ятирічки значне поширення на Україні одержав почин московських і ленинградських підприємств, які вступили в змагання за дострокове виконання плану п'ятирічки, підвищення якості продукції і економію матеріалів. На підприємствах України були підтримані і розвинуті нові форми соціалістичної організації праці, такі як ударні та госпрозрахункові бригади, громадський буксир. Маріупольський завод

ім. Ілліча виступив ініціатором розробки змінно-зустрічних планів. Його ініціативу підтримали багато підприємств Ленінграда, а потім і інших міст країни ⁴⁹.

Робітники Радянської України змагалися з робітниками РРФСР, Білорусії, Вірменії, Грузії та інших республік. Договори на соцзмагання підписали будівельники Дніпробуду та Турксибу, гірники Нікопольських і Чіатурських марганцевих рудників, шахтарі Донбасу і Шахтинського округу Північнокавказького краю, металурги Дніпропетровська і Магнітогорська, робітники ХЕМЗу і ленінградського заводу «Електросила», трудящі підприємств деревообробної промисловості Білорусії з колективами відповідних підприємств Москви і Києва тощо ⁵⁰.

У роки другої п'ятирічки, яка висунула на перший план боротьбу за підвищення продуктивності і якості праці на основі оволодіння новою технікою, соціалістичне змагання між трудящими братніх республік набрало ще більшого розмаху. 1934 р. великі підприємства швейної промисловості Білорусії виступили з пропозицією організувати всесоюзне змагання «чия марка вища, хто краще шие» і викликали на змагання швейну промисловість України ⁵¹. Цю пропозицію підтримали підприємства швейної промисловості України, Російської Федерації та ін. ⁵²

Залізничники України підтримали заклик ударників тульського вузла і тульських заводів про проведення виробничого походу за кращу залізничну станцію ⁵³. Водники республіки прийняли виклик горьківців про організацію всесоюзного змагання робітників водного транспорту ⁵⁴.

У квітні 1934 р. відбулися виробничо-технічні конференції харчовиків Білорусії і Сталінградської області, які запропонували провести всесоюзний огляд харчової промисловості. На звернення відгукнулися харчовики Москви, Ленінграда, Харкова ⁵⁵. На початку 1935 р., підтримуючи ініціативу робітників, Наркомат харчової промисловості СРСР оголосив всесоюзний конкурс на краще виконання і перевиконання виробничих планів і випуск високоякісних продуктів харчування ⁵⁶.

1935 р. робітничий клас Донбасу виступив зачинателем нової форми змагання — стахановського руху. Історія його виникнення і поширення набула широкого висвітлення в науковій літературі.

Стахановський рух знайшов активну підтримку в усіх галузях промисловості братніх республік, підняв ще вище прапор соціалістичного змагання.

Вступили в змагання за прискорені темпи впровадження стахановських методів праці шахтарі Грузії і України ⁵⁷, робітники лісової та лісообробної промисловостей України і Білорусії ⁵⁸.

У передвоєнні роки третьої п'ятирічки соціалістичне змагання і стахановський рух піднялись на ще вищу ступінь, стали проявом братерської співдружності і непорушної дружби народів СРСР. Боротьба розгорнулася за впровадження наукової організації праці, соціалістичної культури виробництва на всіх промислових підприємствах країни. В процесі змагання значного поширення набув обмін досвідом наукової організації праці, впровадження передової технології на споріднені підприємства.

За ініціативою Всесоюзного науково-технічного товариства машинобудівників 1938 р. був організований обмін досвідом на машинобудівних заводах країни. На Україні побував фрезерувальник Московського верстатобудівного заводу, зачинатель стахановського руху в машинобудуванні І. І. Гудов ⁵⁹. Метод роботи слюсаря-інструментальника київського заводу ім. Горького М. Я. Швиценка було продемонстровано в Будинку техніки Наркоммашбуду СРСР у Москві, на Люберецькому і Коломенському заводах, а також на заводі ім. Свердлова у Ленінграді ⁶⁰.

На Київській трикотажній фабриці 1939 р. побувала ткачиха Є. В. Виноградова — зачинатель стахановського руху в текстильній промисловості ⁶¹. На підприємствах гірничої промисловості країни одержав поширення досвід забійника шахти ім. Ілліча Криворізького залізорудного басейну О. Семиволоса ⁶². На ткварчельських і ткібульських шахтах Грузинської РСР побував О. Стаханов, який поділився з грузинськими шахтарями своїм досвідом роботи ⁶³.

Для обміну досвідом на споріднені підприємства приїздили не тільки окремі новатори, але й цілі бригади робітників. Так, досвід циклічної роботи на шахтах Донбасу вивчала бригада шахтарів Прокоп'євська (Кузбас) ⁶⁴, в Підмосковному вугільному басейні побувала бригада стахановців Донбасвугілля ⁶⁵, на сталінградському заводі «Красны Октябрь» вивчала досвід роботи бригада робітників маріупольського заводу ім. Ілліча, на люберецькому заводі «Серп і Молот» — стахановці одеського заводу ім. Жовтневої революції, бригада заводу «Россель маш» — на заводах «Комунар» та ім. Петровського ⁶⁶. Центральні бригади Президії ЦК профспілки трикотажної промисловості по передачі стахановських методів роботи охопили 47 прядильних, трикотажних, панчішних та інших фабрик країни, в тому числі в Харкові, Полтаві і Одесі ⁶⁷. 1939 р. у Донбасі вивчала прискорені темпи розробки вугільних шахт бригада Московського метробуду ⁶⁸.

Практикувалися всесоюзні міжреспубліканські конференції, семінари, зльоти, наради з широкою участю представників робітничого класу і інженерно-технічної інтелігенції республік. При зустрічах обговорювалися актуальні проблеми розвитку споріднених підприємств, відбувався діловий обмін передовим досвідом, укладалися договори на соціалістичне змагання. На республіканській нараді шляховиків України в квітні 1939 р. були присутні представники РРФСР, Білорусії, Грузії. Між чотирма республіками було укладено договір про змагання ⁶⁹. Республіканська нарада будівельників України викликала на змагання будівельників Москви і Московської області ⁷⁰. На початку 1939 р. республіканська нарада підприємств легкої промисловості України прийняла рішення викликати на змагання підприємства легкої промисловості Білорусії і Грузії ⁷¹.

Через півроку представники підприємств трьох республік, які змагалися, зібралися в Києві на нараду. Було прийнято звернення до всіх робітників легкої промисловості СРСР розгорнути всесоюзне змагання за дострокове виконання плану 1939 р. ⁷² На конференції харчовиків Білорусії, Російської Федерації і України в Мінську 1939 р. було укладено договір на змагання заводів харчової промисловості Москви, Мінська, Києва і Вітебська ⁷³.

У передвоєнні роки розгорнулося всесоюзне змагання по окремих галузях промисловості. Влітку 1940 р. почалось всесоюзне змагання металургів. 1940—1941 рр. змагання охопило вугільників, гірників, нафтовиків, будівельників, текстильників, харчовиків. На початку 1941 р. змаганням було охоплено близько 80—90% всіх робітників ⁷⁴.

Масове поширення соціалістичного змагання, загальне прагнення поставити на службу всьому радянському народові нагромаджений досвід, знання з тим, щоб успішно завершити будівництво соціалізму — це свідчення почуття пролетарського інтернаціоналізму і радянського патріотизму, який глибоко укорінився у свідомості багатонаціонального радянського робітничого класу.

На основі успіхів промисловості успішно здійснювалась соціалістична перебудова сільського господарства. Перемога колгоспного ладу в країні — це результат великої організуючої і мобілізуючої діяльності Комуністичної партії, самовідданої праці багатонаціонального радянсько-

го народу, допомоги держави, яка забезпечувала селян машинами, на-сінням, кредитами, збільшувала рік у рік капіталовкладення в сільське господарство.

Особливу увагу Радянська влада звертала на розвиток вітчизняного машинобудування, підведення під сільське господарство міцної машинно-технічної бази. У цю справу величезний вклад внесли робітники Російської Федерації та України, які вже в процесі відбудови народного господарства налагодили випуск вітчизняних тракторів. Сільськогосподарська техніка направлялась в усі братні республіки⁷⁵. Трактори, різноманітні сільськогосподарські машини, автомобілі надходили на Україну з РРФСР (Люберців під Москвою, Ленінграда). Сільськогосподарські машини і знаряддя, виготовлені заводами Запоріжжя, Одеси, Херсона, Кіровограда, Миколаєва йшли на поля Російської Федерації, Білорусії та інших республік⁷⁶.

З метою кращого використання наявної техніки в листопаді 1926 р. в радгоспі ім. Т. Г. Шевченка Березівського району Одеської області було створено тракторну колону. На її основі через два роки виникла перша в Радянському Союзі державна машинно-тракторна станція. Цей досвід України запозичили інші республіки. МТС почали створюватись по всій країні. Вже в кінці 1929 р. на території РРФСР діяло понад 60 тракторних колон і МТС⁷⁷.

Крім техніки, робітничий клас подавав селянству велику допомогу кадрами, організаторами колгоспного виробництва. Відповідно до постанови листопадового 1929 р. Пленуму ЦК ВКП(б) про направлення в колгоспи і МТС 25 тис. робітників Українська РСР виділила 8421 чоловік. Значна частина з них була направлена в інші республіки. Зокрема понад 500 чоловік — в Казахстан і 1300 — на Північний Кавказ⁷⁸. У той же час серед двадцятип'ятитисячників, які виїхали у колгоспи України, Білорусії, Казахстану та інших республік, було багато представників російського народу. Питанням колгоспного будівництва присвятив свою роботу і III Всеукраїнський з'їзд робітників землі і лісу (грудень 1929 р.), на якому були присутні делегати з Московської області, Криму. Представники столичної області запропонували розгорнути соціалістичне змагання профспілок за допомогу селу. Їх виклик був прийнятний профспілковими організаціями України⁷⁹. Практикувались відрядження робітничих бригад з центральних районів в села національних республік для подання їм необхідної допомоги на місцях і приїзд з національних окраїн в центр робітників і селян з метою набуття досвіду господарської роботи. Тільки влітку 1930 р. промислові підприємства Москви, Ленінграда і Донбасу прийняли 2 тис. наймитів, бідняків і робітників Узбекистану, Киргизії, Таджикиської і Туркменської РСР⁸⁰.

Гідний вклад двадцятип'ятитисячників, усього робітничого класу в соціалістичну перебудову села сприяв зміцненню союзу робітничого класу і селянства, встановленню братніх взаємовідносин і співробітництва між радянськими народами.

Наслідуючи приклад робітників промислових підприємств, трудівники сільського господарства братніх республік обмінювались досвідом організаційно-господарського зміцнення колгоспного ладу, здійснювали поїздки до кращих колгоспів і радгоспів. Так, в жовтні 1931 р. на Україні побувала бригада узбецьких бавовнярів, які знайомили селян з своїми методами вирощування і технікою збирання бавовни. Вони провели нараду агрономів семи районів, які обслуговувала Каховська МТС. У колишньому Херсонському окрузі працювала бригада узбецьких колгоспників, очолювана передовиком Берлізовим⁸¹. В тому же році у Кам'янському районі на Поділлі протягом шести місяців велику роботу проводила бригада колгоспників Московської області⁸², а в колгоспах РРФСР і БРСР — понад 800 кращих колгоспників України⁸³. Трудівни-

ки села ділились набутим досвідом роботи в організації і зміцненні колективних господарств та колгоспного виробництва.

У вихованні селянських мас в душі братерського співробітництва й дружби народів одне з провідних місць займала діяльність бідняцько-наймитських організацій радянських республік — комітетів незаможних селян України, спілка «Кошчі» в Середній Азії та ін.

З наєвних 1929 р. 11 400 КНС України 734 були створені в селах з неукраїнським населенням⁸⁴. Досвід ідейно-виховної та організаційної роботи КНС України уважно вивчали бідняцькі організації Узбекистану, Казахстану, Туркменії, Киргизії та інших республік. Комнезами України ділилися з ними досвідом роботи, направляли в братні республіки своїх представників для подання практичної допомоги, а також приймали їх посланців у себе. У січні 1927 р. в роботі V з'їзду КНС взяли участь представники спілки «Кошчі» Узбекистану та Казахстану⁸⁵. КНС України були шефами колективних господарств Казахстану, зокрема комуни «Молот незаможника» Айртауського району Павлодарського округу. Поряд з іншою допомогою комуні виділялись кошти, в тому числі на організацію червоного кутка, підписку українських газет та журналів тощо⁸⁶.

Тісні зв'язки зміцнювали дружбу народів Радянського Союзу, допомагали створенню і зміцненню колгоспного ладу, піднесенню сільськогосподарського виробництва. Цьому значною мірою сприяли також різного роду всесоюзні зльоти, наради, огляди, конкурси, що проводились за ініціативою колгоспників і мали на меті обговорення питань колгоспного будівництва. У липні 1929 р. в Харкові відбулась Всеукраїнська нарада жінок-селянок, ініціаторів колгоспного руху⁸⁷, а в грудні в Москві — Всесоюзний з'їзд жінок-колективісток, в роботі якого взяли участь делегатки з усіх кінців країни⁸⁸. Все це відіграло велику роль у підвищенні значення жінок-селянок в організації колгоспів.

В середині лютого 1932 р. на Україні, в м. Синельниковому, було скликано зліт передових сільськогосподарських районів СРСР. В його роботі взяли участь 30 провідних сільськогосподарських районів союзних і автономних республік Радянського Союзу. Перед зльотом стояло завдання узагальнити досвід побудови соціалізму в цих районах і зробити його надбанням всіх районів країни. Між трудівниками сільського господарства провідних районів СРСР було укладено договір на соцмагання⁸⁹. Обговоривши підсумки цієї наради, секретаріат ВУЦВК зазначив, що зльот передових районів СРСР став для всіх районів початком систематичного обміну соціалістичним досвідом. Тому популяризація та опрацювання в масах постанов зльоту має стати широкою політичною кампанією мобілізації мас на здійснення планів соціалістичного будівництва⁹⁰.

На 3-му зльоті, що відбувся в серпні 1932 р. в станиці Павловській на Північному Кавказі і на якому були присутні представники Північного Кавказу, України, Криму, Дагестану, підводились підсумки виконання соціалістичних зобов'язань, взятих у Синельниковому⁹¹.

Селянство України брало участь у всесоюзному рейді перевірки готовності колгоспів, радгоспів, МТС до збирання врожаю, що відбувався з 10 червня по 20 серпня 1933 р.⁹², а також підтримало ініціативу делегації Північного Кавказу, яка перебувала в колгоспах Харківської області, провести огляд бригад соціалістичної урожайності і конкурс молотарок, створити бригади якості, укомплектовані з старої колгоспної гвардії тощо⁹³.

З метою якнайкращого ознайомлення трудящих сільського господарства України з досягненнями братніх республік широко використовувалась періодична преса. На сторінках республіканських газет вміщувались матеріали, які популяризували досвід роботи. Зокрема газета

«Колгоспне село» в рубриці «Трибуна колгоспного досвіду» розгорнула показ передових методів роботи колгоспів республіки і країни, зокрема досвіду надранньої сівби на Середній Волзі у 1933 р.⁹⁴

У процесі боротьби за організаційно-господарське зміцнення колгоспів Комуністична партія накреслила і вжила ряд заходів, направлених на перебудову і поліпшення партійного керівництва сільськогосподарським виробництвом, на зміцнення первинних партійних організацій, покликаних очолити широкі маси колгоспників у боротьбі за дальше піднесення сільського господарства. У цій справі велику роль відіграло створення відповідно до постанови об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) (січень 1933 р.) політичних відділів МТС і радгоспів.

1933 р. на Україні було організовано 643 політвідділи МТС і 203 політвідділи радгоспів⁹⁵, до яких партія послала кращих своїх представників. Значна частина кадрів, направлених на Україну, була відібрана в головних пролетарських центрах і Червоній Армії. З числа мобілізованих з Москви, Ленінграда і Червоної Армії на Україну начальниками політвідділів було направлено 56% до загального складу і їх заступниками по партійно-масовій роботі—30%⁹⁶. У той же час з 3500 комуністів, дібраних партійними організаціями України для постійної роботи в політвідділах МТС і радгоспів, значна частина була направлена за межі республіки⁹⁷. Зосередження у політвідділах комуністів, які мали великий досвід організаційно-партійної роботи, дало можливість зміцнити політичне й організаційно-господарське керівництво колгоспами і радгоспами, посилити вплив партії на трудове селянство.

Особливе місце у зміцненні і розширенні зв'язків і співробітництва між російським, українським і іншими народами Радянського Союзу займали всесоюзні з'їзди колгоспників-ударників, на яких обговорювались й приймалися колективні рішення з питань розвитку сільського господарства. Перший такий з'їзд відбувся в лютому 1933 р. в Москві. Досить сказати, що в його роботі взяли участь представники 45 національностей, в тому числі 228 делегатів від України⁹⁸. На цьому великому форумі кращі люди колгоспного села Союзу РСР мали можливість більш детально обмінятись досвідом роботи по організаційно-господарському зміцненню колгоспів, піднесенню сільськогосподарського виробництва, розгортанню соціалістичного змагання, зміцненню трудової дисципліни і суспільної власності тощо. У роботі другого Всесоюзного з'їзду колгоспників-ударників, який відкрився 11 лютого 1935 р., взяли участь 1433 делегати 51 національності, в тому числі від України 261 чоловік. До створеної з'їздом комісії для розгляду проекту Примірного статуту сільськогосподарської артілі увійшло 27 представників українського села⁹⁹.

Землероби й тваринники України гаряче підтримували починання новаторів виробництва Російської Федерації і всієї країни та і самі виступали ініціаторами багатьох славних починів, які швидко поширювались в братніх республіках. Досвід трактористки Старобешівської МТС Донецької області П. М. Ангеліної по створенню жіночих тракторних бригад був підтриманий в інших областях республіки і країни. 1937 р. в країні вже працювало 547 жіночих тракторних бригад. 1938 р. через союзні центральні газети П. М. Ангеліна та інші молоді депутати Верховних Рад СРСР та РРФСР звернулись до радянських жінок з патріотичним закликом «Сто тисяч подруг — на трактор!», на який відгукнулося понад 100 тис. жінок Союзу РСР¹⁰⁰. У рух п'ятисотениць, розпочатий 1935 р. за ініціативою колгоспниць Київської області М. Демченко, М. Гнатенко і Г. Кошової, влилися трудівники сільського господарства усіх братніх республік.

1934 р. у колгоспі ім. Петровського Кременчуцького району Харківської області була створена перша в Радянському Союзі хата-лабораторія, яку очолив О. А. Курносенко. Досвід створення хат-лабораторій був запозичений іншими областями і республіками, зокрема центральними областями РРФСР, Північним Кавказом, Кримом, Казахстаном¹⁰¹. З метою кращого його вивчення між республіками і областями розгорнуло соціалістичне змагання. Так, комсомольці Дніпропетровщини уклали договір на змагання по створенню колгоспно-радгоспних хат-лабораторій з комсомольцями Північного Кавказу¹⁰². Напередодні війни в республіці вже налічувалось 13 тис. хат-лабораторій, а в цілому по СРСР — близько 40 тис.¹⁰³ Вони відіграли велику роль у розповсюдженні агрономічних знань, узагальненні і поширенні передового досвіду колгоспного виробництва.

У боротьбі за соціалістичну перебудову сільського господарства підвищення його продуктивності велику роль відігравало міжреспубліканське соціалістичне змагання, яке зародилося ще на початку масового колгоспного руху. В червні — липні 1929 р. договори на соціалістичне змагання уклали трудівники села Донського (Північний Кавказ) і Харківського округів¹⁰⁴, а також селяни Московського і Харківського округів¹⁰⁵, які перетворилися у масове змагання колгоспів і радгоспів Уїраїни та Російської Федерації.

У серпні 1930 р. в Ростові-на-Дону на зльоті представників передових колгоспів України, Центрально-Чорноземної області, Північної Кавказу і Нижньої Волги було підписано договір на соціалістичне змагання між колгоспами України і провідних зернових районів РРФСР за всебічне піднесення колгоспного виробництва і сприяння залучення до колгоспів бідняцько-середняцьких господарств¹⁰⁶.

У наступні роки соціалістичне змагання і дружні зв'язки між колгоспним селянством братніх республік ще більше поширювались і міцніли. У червні 1933 р. Татарська АРСР викликала на змагання Дніпропетровську область за краще проведення збирання врожаю і успішні виконання здачі хліба державі¹⁰⁷, а в липні того ж року трудящі Донецької області запропонували трудівникам Уральської області змагатися за перше місце на всесоюзній червоній дошці, кращу організацію й проведення збирання врожаю, обмолоту й хлібоздачі¹⁰⁸. Їх виклик було прийнято. Тоді ж в Ростові-на-Дону в присутності ростовського міськкативу делегації Північного Кавказу, Харківської області і Нижньої Волги підписали договір на соціалістичне змагання за піднесення землеробства¹⁰⁹.

Перебуваючи у серпні 1933 р. в Казані, на радіозасіданні делегації першого всесоюзного з'їзду колгоспників-ударників і делегатів Першого всесоюзного з'їзду колгоспників-ударників від Татарії, представники цих областей і республік підбили перші підсумки змагання на краще проведення збирання врожаю і хлібоздачі і вирішили продовжити його до кінця збирання врожаю 1934 р.¹¹⁰

1933 р. у соціалістичне змагання за піднесення землеробства і тваринництва включились Татарська АРСР, Середньовольський край, Дніпропетровська і Одеська області УРСР та Башкирська АРСР. Вони уклали між собою договір, в якому поряд з конкретними зобов'язаннями підкреслювалась необхідність використовувати кращий досвід організації праці і виробничого процесу, а також популяризувати нові досягнення. В договорі рекомендувалось, за прикладом Татарії, в кінці року організувати в районах огляди кращих досягнень у тваринництві, міжколгоспні кустові виставки-ярмарки, виробничі наради, а також розгорнути масову роботу серед колгоспників по ліквідації безкорівності¹¹¹.

За кращий розвиток соціалістичного тваринництва Україна змагалася з Північним Кавказом. В грудні 1933 р. з метою перевірки соціалі-

лістичних зобов'язань і обміну досвідом роботи Україну відвідала бригада кращих ударників тваринницьких ферм Кропотинського та Шахтинського районів Північного Кавказу. Вони знайомилися, зокрема, з організацією праці на тваринницьких фермах Молочанського і Запорізького районів Дніпропетровщини і рекомендували створити, за прикладом колгоспів Північного Кавказу, інститут доярок-скотарок¹¹².

Новим туром соцзмагання назвала газета «Правда» масову виробничу активність на селі, яка розгорнулася на початку 1934 р. під час ремонту тракторів. Було оголошено конкурс на кращу МТС і МТМ. Між областями, краями і республіками розгорнулося соцзмагання за своєчасний і якісний ремонт тракторного парку. У січні 1934 р. Білорусія викликала на змагання Ленінградську, Західну, Івановську і Чернігівську області за краще проведення ремонту і підготовки тракторного парку до весняної сівби. Між Білоруською РСР і Чернігівщиною було укладено договір на соцзмагання¹¹³.

І в ті роки соціалістичне змагання між національними республіками, краями і областями відзначалося широю дружбою і братньою взаємодопомогою. Передовий досвід одних став надбанням інших. Так, в липні 1934 р. ЦК КП(б) Білорусії направив у Дніпропетровську область УРСР, яка добилась першості у проведенні сільськогосподарських робіт, бригаду для вивчення організації праці, форм і методів роботи в колгоспах, радгоспах і МТС¹¹⁴. Представники різних областей країни, зокрема Московської, приїздили в Донбас для вивчення досвіду по індивідуальному городництву¹¹⁵.

В березні 1935 р. почали змагання п'ять провідних областей бурякосіяння — Київська, Харківська, Вінницька, Ворошиловградська і Курська¹¹⁶. Делегація Азово-Чорноморського краю, яка в січні 1936 р. була в Дніпропетровську на нараді трактористів і передовиків урожайності, викликала трудящих Дніпропетровщини на змагання за підвищення врожайності зернових і технічних культур. Дніпропетровський обком КП(б)У і облвиконком виклик прийняли¹¹⁷. Договір на соціалістичне змагання за підвищення врожайності культур і продуктивності тваринництва уклали також в першій половині 1936 р. Білоруська РСР, Чернівська і Київська області¹¹⁸.

У розвитку соціалістичного змагання, і в тому числі—між республіками, краями і областями, велику роль відіграли наради передовиків сільського господарства з керівниками партії і уряду, які проводились 1935—1936 рр. у Москві і які мали величезне значення для дальшого поширення новаторського руху в усіх галузях сільськогосподарського виробництва.

Колгоспне селянство братніх республік дружно і згуртовано продемонструвало свою морально-політичну єдність і безмежну відданість великим ідеалам Комуністичної партії у період підготовки і проведення виборів до Верховної Ради СРСР, союзних і автономних республік. У передвиборному переклику народів СРСР кожний з них у ті дні поспішав поділитися своїми успіхами і досягненнями з усіма народами країни. Колгоспники артїлі ім. Орджонікідзе с. Шрома Махарадзевського району Грузинської РСР написали листа своїм братам-українцям, який викликав численні відгуки. Колгоспники артїлі ім. Сталіна (тепер ім. XXII з'їзду КПРС) Генічеського району тоді Дніпропетровської області запропонували трудящим с. Шрома організувати соціалістичне змагання. Вони писали: «Радимось і зійшлися на одному: викликати артіль «Шрома» на соціалістичне змагання за високі врожаї, за високу вартість колгоспного трудовдя, за високу продуктивність нашого тваринництва»¹¹⁹.

Колгоспники артїлі ім. Чапаєва Золотоніського району Полтавської області викликали на змагання трудівників Білорусії¹²⁰.

Соціалістичне змагання між селянством братніх республік, що розгорнулося в період підготовки до виборів у Верховну Раду СРСР, було пронизане безмежною любов'ю до своєї єдиної Батьківщини, пристрасним бажанням зробити її ще багатшою, ще могутнішою.

У роки третьої п'ятирічки зв'язки між працівниками сільського господарства братніх республік міцніли і розвивалися.

У червні 1938 р. комбайнери Бердянського району Дніпропетровської області за дорученням 260 учасників районного зльоту звернулися до всіх комбайнерів Російської Федерації, України і Білорусії розгорнути соціалістичне змагання за краще проведення збирання хлібів¹²¹. Цей виклик знайшов широку підтримку серед комбайнерів братніх республік¹²². У лютому 1939 р. розпочалося змагання між трудящими Ферганської області Узбецької РСР і Миколаївської області УРСР¹²³. Серед колгоспників і робітників радгоспів та МТС України знайшов гарячий відгук почин колективу московського заводу «Красный пролетарий» провесоюझे змагання ім. Третьої п'ятирічки¹²⁴. Договори на соціалістичне змагання уклали багато районів Грузинської РСР з колгоспами Запорізької, Львівської, Полтавської, Сумської та інших областей України¹²⁵. Дружні зв'язки встановили колгоспники Київської і Московської областей, Чернігівщини і Гомельщини, Мінської і Житомирської областей, Дніпропетровської області і Алтайського краю, Одеської області і Молдавії та ін.¹²⁶

Творче співробітництво між братніми народами, взаємодопомога, обмін досвідом сприяли швидкому поширенню патріотичних починань, новаторських методів праці. Україна одна з перших включилася у єфремовський рух-боротьбу за одержання високих урожаїв незалежно від кліматичних умов шляхом застосування передової агротехніки. Ініціаторами цього руху були завідувачі хатами-лабораторіями колгоспів «Искра» і «Молодая гвардия» Білоглазівського району Алтайського краю М. Є. Єфремов і І. Є. Чуманов¹²⁷. Багато колгоспів України включилися у масове змагання за стопудові врожаї з усієї площі посіву¹²⁸. Зачинателем руху стопудовиків були бригадир рільничої бригади колгоспу «12 років Жовтня» Хоперського району Сталінградської області А. Гуров і бригадир тракторної бригади Хоперської МТС Г. Козленков.

Запровадивши досвід колгоспників Узбекистану, які власними силами збудували Ферганський канал, сотні тисяч українських колгоспників взяли участь у роботі по ліквідації бездоріжжя. 1940 р. було побудовано понад 2 тис. км шляхів, 5 тис. погонних метрів мостів, здійснено понад 12 млн. м³ земляних робіт¹²⁹.

Підтримавши почин трудівників артiлі «Железнодорожник» Таловського району Воронежської області, які у травні 1940 р. розпочали роботу по розгортанню ставкового господарства, і виконуючи постанову ЦК КП(б)У про місцеві колгоспні водоймища¹³⁰, колгоспники України протягом літніх місяців 1940 р. збудували понад півтори тисячі і відремонтували майже дві тисячі ставів¹³¹. За кращі показники в цій роботі змагалися між собою колгоспи, райони і області республіки. Соціалістичне змагання охопило й інші сфери сільськогосподарського виробництва.

Величезну роль у популяризації передового досвіду, дальшому розгортанні соціалістичного змагання відіграла Всесоюзна сільськогосподарська виставка, що відкрилася в Москві 1 серпня 1939 р. Вона стала справжнім народним університетом. Учасники виставки знайомились з досягненнями сільського господарства Радянського Союзу не тільки з експонатів, а й шляхом особистих контактів. Передовики сільського господарства ділились досвідом своєї роботи. Так, у серпні 1939 р. у кінотеатрі ВСГВ з лекцією про агротехнічні заходи, що забезпечували високі врожаї цукрового буряка, виступила ланкова-орденоносець артiлі «Чер-

вона Україна» Лозівського району Харківської області М. Пилипенко. На лекції були присутні колгоспники, робітники МТС, агрономи Рязанської, Смоленської, Київської, Харківської та інших областей¹³². У вересні 1939 р. перед буряководами з Курська, Тульської та інших областей РРФСР і України виступала М. Демченко¹³³. Відвідування виставки, лекції, бесіди сприяли не тільки популяризації передового досвіду сільськогосподарського виробництва, а й зміцненню дружніх зв'язків між народами великого Радянського Союзу.

З почуттям глибокої поваги висловлювалися трудящі братніх республік — робітники, селяни, інтелігенція — про успіхи окремих народів. «Разом з усією країною ми пишаємося героїчною боротьбою пролетарів України за перебудову Донбасу, пишаємося побудованими на Україні гігантами соціалістичної індустрії...З величезною увагою ми, московські більшовики, пролетарі і колгоспники, стежили за соціалістичною перебудовою більшовиками України сільського господарства...», — говорив на XII з'їзді КП(б)У представник московської об'єднаної обласної і міської організації ВКП(б) Алексєєв¹³⁴. А трудящі України висловлювали свою вдячність російському народу. «Великому російському народу — більшовицьке спасибі, — писав 28-тисячний колектив робітників Ворошиловградського паровозобудівного заводу до робітників коменського заводу ім. Куйбишева і орджонікідзевського заводу «Красный профинтерн». — ...З допомогою російського робітничого класу, в братській дружбі народів всього Союзу звільнилися ми від царських катів і капіталістичного рабства. На кожному кроці відчуваємо братерську турботу»¹³⁵.

Всебічна допомога і співробітництво між радянськими республіками здійснювались і в галузі культурного будівництва. Щоб оволодіти висотами соціалістичної культури, невід'ємної умови побудови соціалістичного суспільства, необхідно було подолати вікову відсталість трудящих мас усілому, підтягнути до рівня культурно розвинутих республік відсталі національні райони.

Турбота про ліквідацію неписьменності, введення всеобучу, розгортання мережі культурно-освітніх і наукових закладів, становлення і розвиток національної за формою, соціалістичної за змістом літератури і мистецтва народів СРСР, тобто вирішення всього комплексу завдань культурної революції в країні, було загальною справою всіх радянських республік.

Важливою ланкою культурної революції була боротьба за ліквідацію неписьменності дорослого населення і введення всеобучу молоді. В тісному контакті розгортали цю роботу під керівництвом Комуністичної партії органи народної освіти і громадські організації союзних республік. Договір на змагання уклали між собою товариства «Долой неграмотность» (РРФСР) і «Геть неписьменність» (УРСР). В умовах договору на 1929/30 р. було обумовлено, наприклад, навчити силами товариства в РРФСР 1,5 млн., на Україні — 0,5 млн. чоловік, насамперед індустріальних робітників, постійних робітників радгоспів, колгоспників, батраків, залучити до товариства близько 50% жінок. Особлива увага зверталась на ліквідацію неписьменності серед національних меншостей союзних республік. Арбітром у змаганні були редакції газет «Правда», «Комуніст» і колектив московського заводу «Красный Октябрь», чим була підкреслена провідна роль індустріального пролетаріату в здійсненні культурної революції¹³⁶. За роки довоєнних п'ятирічок письменність на Україні досягла 94,8%¹³⁷.

У тісному взаємозв'язку вели боротьбу за введення всеобучу, політехнізацію і політехнічне виховання молоді органи народної освіти і громадські організації. Договір на змагання по всеобучу уклали 1930 р. комсомольські і піонерські організації Москви, Ленінграда, Украї-

ни, Уралу, Північного Кавказу і Івано-Вознесенської області¹³⁸. Професійна спілка працівників освіти мобілізувала 1930 р. для проведення всеобучу в районах суцільної колективізації і національних районах країни 2 тис. кращих вчителів. Профспілка вчителів України направила в рахунок «двох тисяч» 189 чоловік в райони Казахстану, Нижньої Волги і Північного Кавказу¹³⁹. 50 чоловік було направлено на Середню Волгу, Далекосхідний край і Західну область для роботи в школах селянської молоді¹⁴⁰. 1931 р. в Казахстан було виділено ще 157 вчителів¹⁴¹, а 1935 р. 15 кваліфікованих працівників виїхало для роботи в дитячих будинках і трудових колоніях¹⁴².

Вчительство вважало мобілізацію справою великого політичного значення, почесною місією в проведенні ленінської національної політики в братніх республіках. «В даний великий культурний переворот-перелом я бажаю працювати на культурній ниві в одній з найвідсталіших частин нашого великого СРСР..., для чого я вважаю себе самообілізованим», — писав у своїй заяві вчитель з с. Балині Смотрицького району Кам'янець-Подільського округу¹⁴³.

В 1931 р. на Всеукраїнському з'їзді працівників освіти було прийнято рішення про шефство над Чеченською автономною областю Азербайджанської РСР. Україна виділила кадри педагогів, асигнувала 100 тис. крб. на проведення заходів по лікнепу, виділила політехнічне обладнання для робочих кабінетів шкіл дванадцяти районів, 70—80 тис. зошитів. У Чеченську область виїхали бригади інструкторів для організації допомоги в ліквідації неписьменності¹⁴⁴.

Інструктори подавали методичну допомогу культармійцям, які склалися з студентів м. Грозного, слухачів радпартшкіл, добровольців, допомагали організовувати лікнепи. Долаючи об'єктивні труднощі, патріархально-феодальні забобони, культармійці з допомогою шефів провели перепис населення, залучили до гуртків основну масу населення, в тому числі жінок, особливо обплутаних сіткою релігійних і сімейних забобонів.

Шефи допомагали пов'язати культурно-освітню роботу з завданням соціалістичних перетворень: в області успішно споруджувалась гідроелектростанція, створювалися радгоспи і колгоспи.

Широко практикувався в країні обмін досвідом і взаємодопомога культурно-освітніх закладів, наукових і творчих організацій. Шефство над найбільшими промисловими будовами України здійснювали культурні установи РРФСР. Так, Державне видавництво СРСР взяло шефство над Дніпробудом — направило друкарське устаткування для багатотиражної газети, організувало регулярну підписку робітників на новинки радянської літератури. Редакція журналу «Огонек» допомогла організувати цинкографію, направила буксирну бригаду на допомогу працівникам багатотиражки¹⁴⁵. Бібліотеки України поповнювалися літературою з ленінградського держфонду¹⁴⁶.

Профспілки Білорусії і Татарії подавали допомогу Україні в культурному обслуговуванні білоруського і татарського населення — посиляли кадри культпрацівників. У Донецьку, наприклад, татарською мовою організовувалися передачі по радіо, видавалися газети. На гастролі приїздив татарський національний театр¹⁴⁷. Спілка воєвничих безвірників України обмінювалася досвідом роботи з Ленінградською областю радою безвірників і Північно-Кавказькою спілкою воєвничих безвірників. Методсектор наркомосвіти України вивчав досвід антирелігійного відділення Івано-Вознесенського політосвіттехнікуму¹⁴⁸. Досвід роботи клубних закладів РРФСР і Білорусії запозичували культурно-освітні заклади України¹⁴⁹, вони підтримували творчі зв'язки Будинку народної творчості України і Грузії¹⁵⁰. Україна взяла участь у комплектуванні 10 бібліотечок для Узбекистану (1930 р.)¹⁵¹, бібліотеки Інсти-

туту марксизму-ленінізму Грузії (1931 р.)¹⁵² і комплектуванні політехнічного обладнання для шкіл Казахстану¹⁵³, подала допомогу у зміцненні антирелігійного музею в Абхазії¹⁵⁴, брала участь у будівництві гуртожитку для студентів Казанського університету¹⁵⁵.

Постійні контакти підтримували наукові заклади братніх республік. 1930 р. між Академіями наук СРСР, УРСР і БРСР був підписаний договір про змагання, який систематично оновлювався в наступні роки. Вчені трьох академій спільно вирішували актуальні проблеми радянської науки, обмінювалися досвідом зміцнення зв'язків науки з виробництвом. Спільними зусиллями державних, наукових і господарських організацій трьох суміжних республік — Білорусії, РРФСР і України — були розроблені, наприклад, перспективи економічного розвитку басейну Дніпра¹⁵⁶. Вчені РРФСР допомогли впровадити наукову організацію праці на промислових підприємствах України. Так, на семінарі по впровадженню циклічності на вугільних шахтах Донбасу 1938 р. взяли участь 20 професорів і академіків Москви. Семінар прослухали понад 70 тис. робітників¹⁵⁷. У роботі Всесоюзної конференції по мартенівському виробництву, що проходила 1939 р. в Харкові, взяло участь 25 науково-дослідних інститутів країни¹⁵⁸. На заводах хімічної промисловості України 1938 р. було застосовано новий технологічний метод Уральського науково-дослідного хімічного інституту¹⁵⁹. Вчені України брали участь у комплексних науково-дослідних роботах, що проводилися в масштабах країни і в окремих республіках, в наукових експедиціях в мало вивчені райони країни, допомагали у становленні наукових закладів і вузів Казахстану¹⁶⁰, Азербайджану¹⁶¹, Грузії¹⁶² та інших національних республік.

У вихованні почуття радянського патріотизму, дружби народів величезну роль відігравали радянська багатонаціональна література і мистецтво. Неоціненну роль у їх становленні і розвитку відігравав обмін досвідом організаційного згуртування і ідейного виховання інтелігенції братніх республік, насамперед досвід Російської Федерації. За прикладом РРФСР на Україні були створені творчі організації пролетарських письменників, композиторів, художників, діячів театрального мистецтва. Постійне ідейне керівництво партії, особистий вклад у розвиток української літератури О. М. Горького, а також видатних російських письменників і поетів — В. В. Маяковського, М. О. Шолохова, Д. Бедного та інших допомогли українській творчій інтелігенції твердо стати на шлях соціалістичного реалізму.

Важливою віхою в історії розвитку радянської багатонаціональної літератури був I Всесоюзний з'їзд радянських письменників (1934 р.), який визначив роль радянської багатонаціональної літератури в соціалістичному будівництві, закріпив організаційне об'єднання всіх творчих колективів радянських письменників. Приклад письменників наслідували інші загони творчої інтелігенції. Організаційне об'єднання зміцнило творчі контакти. Постійним явищем стали взаємні відвідування братніх республік творчими колективами, посилювалися обмін духовними цінностями, які створювалися в окремих республіках за посередництвом російської мови або взаємних перекладів.

У творах радянських письменників все глибше відбивався процес соціалістичного будівництва в країні, її окремих республіках, розкривалося історичне значення соціалістичних перетворень для долі окремих народів. Широко відомими стали твори російських письменників, написані на матеріалах України, такі як роман Ф. В. Гладкова «Енергия», поема «Трагедийная ночь» О. І. Безименського, присвячені будівництву Дніпрогесу та ін. Життю і творчості братніх народів присвятили свої твори і українські письменники В. М. Сосюра, М. Г. Куліш та ін.

Велике значення для формування культурної спільності радянських народів мало взаємне ознайомлення з творами мистецтва і народної творчості братніх республік. На Україні 1926—1930 рр. виступали МХАТ, театр ім. Вахтангова, Ленінградський малий драматичний театр та ін. 1931 р. вперше на українській сцені виступив Білоруський драматичний театр. 1938 р. у Києві відкрилась виставка грузинського образотворчого мистецтва¹⁶³. 1929 р. в Москві вперше пройшов тиждень української літератури і мистецтва. 1931 р. декада української літератури відбулася в Грузії, а потім і у всьому Закавказзі. У січні 1938 р., під час гастролей у Москві, українська капела «Думка» зустрілась з колективом Червонопрапорного ансамблю під керівництвом О. В. Александрова¹⁶⁴. А у квітні цього ж року столиця Радянського Союзу знову гостинно зустрічала представників України на декаді українського мистецтва. «З великим інтересом слідкували ми у свій час через пресу за декадою українського мистецтва у Москві і раділи успіхам товаришів по сцені з рідної нам Радянської України... Тільки на нашій Батьківщині можливий такий розквіт культури, така щедра дружба, братерська любов серед багатонаціональної сім'ї народів», — писав у газеті «Комуніст» киргизький письменник К. Ішамбетов, який відвідав Україну 1939 р. у дні декади киргизького мистецтва у Москві¹⁶⁵.

Показником зрослої духовної близькості радянських народів, їх глибокого інтересу до культурного життя братніх республік було всенародне вшанування видатних діячів літератури, науки і мистецтва братніх народів. Широко відзначалося на Україні 100-річчя з дня смерті О. С. Пушкіна (1937 р.), 750-річчя поеми Шота Руставелі «Вітязь у тигровій шкурі» (1937 р.), 70-річчя основоположника радянської літератури О. М. Горького (1938 р.), 800-річчя азербайджанського поета Нізамі (1941 р.) і 500-річчя узбецького поета Алішера Навої (1941). Як символ глибокої поваги і любові до самобутньої культури українського народу, його революційного минулого пройшло у 1939 р. по всій країні вшанування 125-річчя Тараса Шевченка. Державне видавництво СРСР 250-тисячним тиражем видало «Кобзар», «Лірику» і «Поеми» Шевченка, видавництво «Советский писатель» — поему «Гайдамаки», Детиздат — вибрані твори великого Кобзаря¹⁶⁶. В Азербайджані і Грузії, в Дагестані і Башкирії, в республіках Середньої Азії, Якутії і Бурятії — всюди були видані збірники творів Т. Г. Шевченка мовами народів СРСР. Виставки про життя і творчість видатного українського поета були відкриті в музеї Революції РРФСР, Державному літературному музеї в Москві, у бібліотеці ім. В. І. Леніна. По всій країні пройшли урочисті збори, шевченківські концерти. У Москві, Ленінграді, в столицях Узбекистану, Таджикистану, Грузії і Туркменії в шевченківських концертах взяли участь український ансамбль народної творчості, український жіночий хор¹⁶⁷.

Символом дружби трьох братніх народів — російського, українського і білоруського — було урочисте святкування ювілею в с. Ключи Городнянського району Чернігівської області. 27 січня 1939 р. сюди прибули представники трудящих Гомельської і Орловської областей. На мітингу пролунали щирі слова любові і поваги до великого сина українського народу, гордість за успіхи трудящих України в соціалістичному будівництві¹⁶⁸.

У процесі тісного культурного співробітництва, духовного взаємозбагачення, що розгорнулося на фоні величезних політичних і соціально-економічних перетворень, які здійснювала Комуністична партія, викорінювалися із свідомості народів тяжкі пережитки національної політики паризму — націоналізм, шовінізм, приватновласницька психологія, релігійні забобони. Ідеологія пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів, почуття радянського патріотизму глибоко запали у

свідомість мас, стали однією з найважливіших рушійних сил у розвитку соціалістичного суспільства.

Таким чином, у будівництві фундаменту соціалістичної економіки СРСР і здійсненні культурної революції важливе значення мав обмін досвідом політичного, економічного і культурного життя окремих республік, насамперед Російської Федерації.

Різноманітний за формою, він відображав, як на підставі втілення в життя ленінської національної політики Комуністичної партії поглиблювалося у свідомості мас різних національностей почуття єдності політичних, економічних та духовних інтересів усього радянського народу як нової історичної спільності людей. Яскравим проявом цього почуття був трудовий ентузіазм, дух колективізму і братерської допомоги, які знайшли відображення в період побудови соціалізму в масовому соціалістичному змаганні і стахановському русі.

- ¹ К. Маркс. Передмова до першого німецького видання першого тому «Капіталу». — К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. К., 1963, т. 23, с. 12.
- ² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 34, с. 109.
- ³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, с. 144.
- ⁴ «Рабочий», 23, 30 червня, 10, 17 липня 1936 р.
- ⁵ Ю. С. Кукушкин. Сельские Советы и классовая борьба в деревне. М., 1968, с. 1149.
- ⁶ Собрание законов СССР. М., 1926, № 30, ст. 193.
- ⁷ Центральний Державний Архів Жовтневої Революції СРСР (далі — ЦДАЖР СРСР), ф. 3316, оп. 13, спр. 24, арк. 19—21.
- ⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 3, спр. 3043, арк. 21.
- ⁹ Рабочий класс в управлении государством (1926—1937). М., 1968, с. 88.
- ¹⁰ Там же, с. 89.
- ¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 5, спр. 1045, арк. 49.
- ¹² ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 4, спр. 449, арк. 33.
- ¹³ Партархів інституту історії партії при ЦК Компартії України (далі — ПА ІПІ при ЦК Компартії України), ф. 7, оп. 1, спр. 970, арк. 8.
- ¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 3, спр. 1551, арк. 4, 16, 17.
- ¹⁵ «Пролетарий», 5 січня 1933 р.
- ¹⁶ Были индустриальные. М., 1973, с. 36.
- ¹⁷ «Комуніст», 30 вересня 1933 р.
- ¹⁸ Были индустриальные, с. 41; «Комуніст України», 1972, № 7, с. 38.
- ¹⁹ «Комуніст», 27 січня 1933 р.
- ²⁰ «Комуніст», 30 вересня 1933 р.
- ²¹ О. Нестеренко. Развитие народного хозяйства на Украине. К., 1966, с. 102.
- ²² «Комуніст», 1 жовтня 1940 р.
- ²³ «Комуніст», 18 вересня 1933 р.; ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 4, спр. 67, арк. 96.
- ²⁴ «Комуніст», 27 травня 1933 р.
- ²⁵ «Комуніст», 9 червня 1939 р.; Торжество национальной политики КПРС. К., 1972, с. 212.
- ²⁶ Были индустриальные, с. 317.
- ²⁷ «Большовик Украины», 1931, № 1, с. 11.
- ²⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 68, арк. 30; «Правда», 27 грудня 1930 р.; «Український історичний журнал (далі — УІЖ), 1969, № 6, с. 74.
- ²⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 1451, арк. 30 зв.
- ³⁰ Торжество национальной политики КПРС. К., 1972, с. 211.
- ³¹ «Пролетарий», 2 жовтня 1931 р.; ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 4, спр. 600, арк. 106.
- ³² «Комуніст», 20 квітня 1939 р.
- ³³ «УІЖ», 1968, № 9, с. 125.
- ³⁴ «Комуніст України», 1972, № 9, с. 46.
- ³⁵ М. А. Коновалов. Вирішальна сила соціалістичної реконструкції. К., 1973 р., с. 184.
- ³⁶ Там же, с. 185.
- ³⁷ Торжество национальной политики КПРС, с. 211—212.
- ³⁸ Могутня Радянська держава. К., 1972, с. 120.
- ³⁹ СССР — великое содружество народов-братьев. М., 1971, с. 174.
- ⁴⁰ Торжество национальной политики КПРС, с. 212.
- ⁴¹ Центральний Партійний Архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (далі — ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС), ф. 17, оп. 26, спр. 74, арк. 159.
- ⁴² ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 850, арк. 1—67.
- ⁴³ ПА ІПІ при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 821, арк. 1; спр. 936, арк. 49.
- ⁴⁴ Там же, ф. 7, оп. 1, спр. 936, арк. 49.
- ⁴⁵ «Комуніст», 21 жовтня 1938 р.
- ⁴⁶ Радянська Україна в братній сім'ї народів СРСР, К., 1972, с. 69.

47. Н. М і л ю к о в а. Боротьба Комуністичної партії України за підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу (1928—1932). К., 1960, с. 76—77.
48. Радянська Україна в братній сім'ї народів СРСР, с. 68.
49. «Комуніст України», 1972, № 7, с. 38.
50. СССР — велике содружество народів-братів, с. 169; Радянська Україна в братній сім'ї народів СРСР, с. 79.
51. ЦДАЖР БРСР, ф. 282, оп. 1, спр. 553; арк. 125.
52. Т а м ж е, спр. 560, арк. 145.
53. «Пролетарий», 27 квітня 1934 р.; «Рабочий», 8 травня 1934.
54. «Пролетарий», 20 травня 1934 р.
55. «Рабочий», 4 жовтня 1935 р.
56. Т а м ж е.
57. Радянська Україна в братній сім'ї народів СРСР, с. 83.
58. Центральний Державний Архів Народного Господарства СРСР (далі — ЦДАНГ СРСР), ф. 4383, оп. 2, спр. 123, арк. 54; ф. 5467, оп. 28, спр. 47, арк. 49.
59. «Комуніст», 10 вересня 1938 р.
60. «Труд», 15 серпня 1938 р.
61. «Комуніст», 6 липня 1939 р.
62. Радянська Україна в братній сім'ї народів СРСР, с. 87.
63. Архів Генічеського краєзнавчого музею. Збірник матеріалів газети «Зоря Востока», с. 136.
64. «Труд», 24 жовтня 1938 р.
65. «Труд», 29 серпня 1938 р.
66. Радянська Україна в братній сім'ї народів СРСР, с. 87.
67. «Комуніст», 3 і 4 квітня 1939 р.
68. ЦДАЖР СРСР, ф. 5457, оп. 22, спр. 200, арк. 4.
69. «Комуніст», 26 квітня 1939 р.
70. «Комуніст», 30 січня 1939 р.
71. «Комуніст», 23 лютого 1939 р.
72. «Советская Белоруссия», 14 серпня 1939 р.
73. Радянська Україна в братній сім'ї народів СРСР, с. 88.
74. История СССР, т. IX, М., 1971, с. 332—333.
75. Торжество національної політики КПРС, с. 218.
76. Торжество ленінської національної політики на Україні. К., 1967, с. 290.
77. Радянська Україна в братній сім'ї народів СРСР, с. 96.
78. Торжество ленінської національної політики на Україні, с. 292; «Комуніст України», 1972, № 9, с. 46.
79. Торжество ленінської національної політики на Україні, с. 294 — 295; Радянська Україна в братній сім'ї народів СРСР, с. 106.
80. Радянська Україна в братній сім'ї народів СРСР, с. 101.
81. ЦДАЖР УРСР, ф. 388, оп. 2, спр. 249, арк. 17.
82. Торжество ленінської національної політики на Україні, с. 298.
83. Торжество національної політики КПРС, с. 218.
84. Торжество ленінської національної політики на Україні, с. 285.
85. «Вісті», 4 січня 1924 р.
86. ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 1119, арк. 95.
87. Торжество ленінської національної політики на Україні, с. 294—295.
88. Радянська Україна в братній сім'ї народів СРСР, с. 106.
89. ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 8, спр. 226, арк. 4—46.
90. Т а м ж е, арк. 74.
91. Т а м ж е, арк. 77—83.
92. ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 4, спр. 197, арк. 151.
93. «Комуніст», 14 вересня 1933 р.
94. ЦДАЖР УРСР, ф. 388, оп. 2, спр. 652, арк. 49, 56.
95. «Більшовик України», 1933, № 13-14, с. 28; Совхозы VII Всесоюзному съезду Советов. Л., 1935, с. 33, 34.
96. ЦДАЖР СРСР, ф. 7486, оп. 2, спр. 29, арк. 96.
97. Радянська Україна в братній сім'ї народів СРСР, с. 113.
98. Первый Всесоюзный съезд колхозников-ударников передовых колхозов 15—19 февраля 1933. Стенографический отчет. М.—Л., 1933, с. 317, 347—352.
99. Второй Всесоюзный съезд колхозников-ударников. 11—17 февраля 1935 г. Стенографический отчет, М., 1935, с. 155—156, 184—186, 251—260.
100. История СССР, т. IX, М., 1971, с. 356.
101. ЦДАЖР УРСР, ф. 388, оп. 3, спр. 444, арк. 268.
102. «Комуніст», 23 травня 1934 р.
103. «Сільське господарство України», 1946, № 11—12, с. 18.
104. Торжество ленінської національної політики на Україні, с. 296.
105. Історія колективізації сільського господарства Української РСР. Збірник документів, т. 2. К., 1965, стор. 186—188.
106. Торжество ленінської національної політики на Україні, с. 296.
107. «Більшовик України», 1933, № 7-8, с. 63; «Комуніст», 12 червня 1933 р.

- 108 «Комуніст», 29 липня 1933 р.
109 «Комуніст», 29 липня 1933 р.
110 «Комуніст», 18, 24 грудня 1933 р.
111 «Комуніст», 23 серпня 1933 р.
112 «Комуніст», 24 серпня 1933 р.
113 «Рабочий», 5 і 12 січня 1934 р.
114 «Комунар Магілеўщини», 24 липня 1934 р.
115 «Пролетарий», 24 квітня 1935 р.
116 «Комуніст», 12 березня 1935 р.
117 «Комуніст», 14 січня і 3 лютого 1936 р.
118 «Рабочий», 20 березня 1936 р.
119 «Вісті», 8 червня 1938 р.
120 «Комуніст», 11 і 15 травня 1938 р.
121 «Советская Белоруссия», 6 червня 1938 р.
122 «Вісті», 5 червня 1938 р.; «Советская Белоруссия», 11, 13 червня 1938 р.
123 «Комуніст», 3 і 26 лютого 1938 р.
124 «Комуніст», 29 березня 1939 р.
125 «Вісті», 23 листопада 1940 р.; Україна, 1951, № 9, с. 12.
126 «Комуніст», 6 квітня 1939 р.; «Советская Белоруссия», 30 серпня 1939 р.; «Колгосп-
ник України», 15 травня 1940 р.
127 «Колгоспник України», 14 листопада 1940 р.
128 «Колгоспник України», 24 листопада 1939 р.
129 ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 13, спр. 635, арк. 192.
130 «Комуніст», 1 червня 1940 р.
131 «Комуніст», 26 квітня 1941 р.
132 «Комуніст», 30 серпня 1939 р.
133 «Комуніст», 3 вересня 1939 р.
134 ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 13, спр. 418, арк. 413.
135 «Комуніст», 29 травня 1939 р.
136 ЦДАЖР УРСР, ф. 413, оп. 1, спр. 573, арк. 51—52.
137 Культурное строительство в СССР. Статистический сборник. М., Л., 1940, с. 7.
138 ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 5, спр. 62, арк. 125.
139 ЦДАЖР УРСР, ф. 2717, оп. 3, спр. 235, арк. 18, 19, 44.
140 Там же, арк. 19.
141 Там же, спр. 252, арк. 114.
142 Там же, ф. 2605, оп. 4, спр. 886, арк. 196.
143 ЦДАЖР УРСР, ф. 2717, оп. 3, спр. 253, арк. 11.
144 Там же, спр. 860, арк. 23—32.
145 А. І. Енштейн. Робітники України в боротьбі за створення матеріально-техніч-
ної бази соціалізму (1928—1932). К., 1968, с. 126.
146 ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 6, спр. 7781, арк. 27.
147 Там же, ф. 2605, оп. 3, спр. 1451, арк. 30 зв., 32; спр. 1582, арк. 15.
148 ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 9, спр. 228, арк. 24; ф. 166, оп. 6, т. 5, спр. 8544, арк. 378.
149 ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 4, спр. 590, арк. 184.
150 «Комуніст», 11 лютого 1939 р.
151 ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 6, спр. 151, арк. 2.
152 Там же, ф. 2717, оп. 3, спр. 1544, арк. 1.
153 Там же, ф. 1, оп. 5, спр. 62, арк. 121.
154 Там же, ф. 9, спр. 228, арк. 24.
155 ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 3, спр. 1976, арк. 13.
156 «Комуніст», 4 березня 1933 р.
157 «Комуніст», 27 лютого 1938 р.
158 «Комуніст», 16 травня 1939 р.
159 «Труд», 2 вересня 1938 р.
160 Казахстан в нерушимом союзе братских республик. Алма-Ата, 1972, с. 142, 143.
161 Торжество національної політики КПРС, с. 147.
162 «Комуніст», 8 грудня 1938 р.
163 «Комуніст», 17 лютого 1938 р.
164 «Комуніст», 17 січня 1938 р.
165 «Комуніст», 15 травня 1939 р.
166 «Комуніст», 5 лютого 1939 р.
167 «Комуніст», 3 і 6 березня, 3 квітня 1939 р.
168 «Комуніст», 28 січня 1939 р.

СПІЛЬНА БОРОТЬБА ТРУДЯЩИХ РРФСР І УКРАЇНСЬКОЇ РСР ЗА ДОСТРОКОВЕ ЗДІЙСНЕННЯ ПЛАНІВ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ

Важливою віхою в історії нашої багатонаціональної Батьківщини є період побудови соціалістичного суспільства. З перемогою пролетаріату у Великій Жовтневій соціалістичній революції і громадянській війні перед партією більшовиків, робітничим класом, всіма трудящими країни постало питання про якнайшвидшу відбудову і зміцнення економіки країни. Цього вимагало тодішнє тяжке внутрішнє становище, яке склалося в країні. Цього вимагала революційна боротьба з капіталізмом, яка тривала на мирному фронті. «Революція зробила те, — зазначав В. І. Ленін, — що за кілька місяців Росія щодо свого *політичного* ладу наздогнала передові країни. Але цього мало. Війна неблаганна, вона ставить питання з нещадною гостротою: або загинути, або наздогнати передові країни і випередити їх також і *економічно*»¹.

Спираючись на переваги соціалістичної системи господарства, Комуністична партія висунула завдання — у найкоротший строк ліквідувати техніко-економічну відсталість країни, перетворити її в передову індустріальну державу. XIV з'їзд ВКП(б) (18—31 грудня 1925р.), проголосивши курс на соціалістичну індустріалізацію країни, визначив історичний етап у розвитку Радянської держави по шляху соціалізму. Здійснення політики соціалістичної індустріалізації приводило до подолання нерівномірності в економічному і культурному розвитку усіх народів Радянської країни, що відповідало корінним інтересам усіх трудящих СРСР. Єдиний народногосподарський план сприяв розвитку у кожній республіці передусім тих галузей народного господарства, які мали для цього відповідні природні умови і матеріальні ресурси, і передбачав тісне співробітництво і братню допомогу народів усіх радянських республік. Комуністична партія і Радянський уряд, розуміючи, що в тих умовах, коли країна залишалась заблокованою капіталістичними країнами, і мови про економічну допомогу молодій Радянській державі з їх боку не могло бути, поставили основне завдання перед робітничим класом, всіма трудящими країни за найкоротший строк відбудувати зруйновані заводи і фабрики, добитись збільшення виробництва продукції діючими підприємствами, насамперед — гірничорудної, металургійної і машинобудівної промисловості.

Промислові райони РРФСР і УРСР були форпостами в здійсненні ленінського плану індустріалізації всієї країни, а робітникам обох республік відводилась особлива роль у перебудові, реконструкції і розширенні бази індустріалізації країни, зміцненні і вихованні робітничих загонів усіх радянських республік.

Виконання основних завдань соціалістичної індустріалізації Центрального Комітету партії безпосередньо зв'язував з успішною роботою вугільної промисловості. Особливо велике значення в період індустріалізації країни мала вугільна і металургійна промисловість Донбасу. У постанові ЦК ВКП(б) від 17 січня 1929 р. підкреслювалось, що індустріалізація країни якнайтісніше зв'язана з зростанням вугільної промисловості взагалі і Донбасу особливо. Донбас залишався основним поставщиком палива для промисловості, і успішна робота Донбасу була запорукою розв'язання основних завдань індустріалізації².

Трудящі маси РРФСР і УРСР докладали зусиль до якнайшвидшого виконання планових завдань індустріалізації країни і перетворення її в могутню соціалістичну державу. Робітники Горлівського рудника № 1

Артемівського округу в своєму зверненні до робітників рудника «Ірміно» Луганського округу зазначали, що робітничий клас Союзу РСР завжди умів твердо і рішуче виконувати завдання, які ставила перед ним революція. Відповідаючи на заклик Комуністичної партії, шахтарі Донбасу обіцяли дати країні необхідну кількість вугілля. «Ми можемо загальмувати справу індустріалізації країни і будівництва соціалізму, якщо не виконаємо нашої виробничої програми. Ми не вороги своєму класові і своїй пролетарській державі. Ми виконаємо це зобов'язання!»³. Виступаючи на Донецькій окружній партконференції, забійник шахти «Похила», висловлюючи думку і почуття всіх робітників, сказав: «Ми, шахтарі Донбасу, добре розуміємо, що нашому урядові, нашій країні потрібне вугілля. А уряд це наш, робітничий. Ось і виходить, що ми працюємо для себе, для робітничого класу, який став господарем своєї держави і всіх трудящих веде до соціалізму. Так будьмо ж гарними господарями, забезпечимо країну вугіллям і виконаємо п'ятирічний план...»⁴. Постанова ЦК ВКП(б) «Про завдання вугільної промисловості Донбасу» (січень 1929 р.) була керівництвом до дії не лише для донецьких шахтарів, а й для всіх гірників Союзу РСР. Відставання вугільної промисловості Донбасу в період першої п'ятирічки однаковою мірою хвилювало весь робітничий клас, всіх трудящих країни. Вся країна брала участь в забезпеченні шахт Донбасу необхідним устаткуванням і кваліфікованими спеціалістами. 20 жовтня 1930 р. московські комсомольці відправили в Донбас ешелон в сто вагонів, відремонтованих понад план. З цим ешеленом прибуло на шахти Донбасу 150 кваліфікованих механізаторів. А тульські робітники в квітні 1931 р., закликавши робітничий клас країни постійно надавати всебічну допомогу Всесоюзній кочегарці, радили гірникам якомога швидше перебороти відставання⁵. Звернення тульських робітників запалило трудящі маси Донбасу на нові трудові звернення.

П'ятирічний план розвитку народного господарства, який був розроблений за директивами Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) (жовтень 1927 р.) та XV з'їзду ВКП(б) (2—19 грудня 1927 р.) і затверджений на V Всесоюзному з'їзді Рад (20—28 травня 1929 р.), вперше накреслив величну програму розвитку народного господарства країни на тривалий період. Основним завданням цієї програми була побудова фундаменту соціалістичної економіки і витіснення капіталістичних елементів міста і села з метою повної їх ліквідації. У постанові про п'ятирічний план розвитку народного господарства з'їзд висловлював тверду впевненість в тому, що трудящі СРСР переборять всі труднощі, які стоять перед ними, і переможею вирішать усі завдання соціалістичного будівництва⁶.

Відповідно до рішень XIV і XV з'їздів ВКП(б), насамперед необхідно було посилити виробництво засобів виробництва з тим, щоб зростання важкої і легкої промисловості, транспорту і сільського господарства, тобто виробничий попит, який вони пред'являють, був в основному забезпечений внутрішнім виробництвом промисловості СРСР. Найбільший темп розвитку мав бути наданий тим галузям важкої індустрії, які за найкоротший строк могли піднести економічну могутність і обороноздатність країни, ослабити економічну залежність від капіталістичних країн і сприяти перетворенню сільського господарства на базі вищої техніки і колективізації господарства. Тому особлива увага була звернута на якнайшвидше здійснення плану електрифікації, розвитку чорної і кольорової металургії, машинобудування, суднобудування, електропромисловості, дальшого розгортання видобутку вугілля, нафти тощо⁷. Уже в перші роки створення індустріальної бази соціалізму Комуністична партія і Радянський уряд вимагали якомога швидше освоїти виробничі потужності діючих підприємств і дати країні більше продукції, необхідної для розвитку важкого машинобудування. Так, у зверненні Голови

ВРНГ СРСР В. В. Куйбишева до робітників Краматорського металургійного заводу вказувалось на критичне становище, яке склалось у машинобудівній промисловості внаслідок нестачі чавуну, і висловлювалась надія, що робітники Краматорського заводу докладуть максимум зусиль для вирішення цієї проблеми і значно збільшать виплавку чавуну⁸. Виконуючи настанови партії і уряду і розуміючи свій класовий обов'язок в справі якнайшвидшої індустріалізації всієї країни, робітники Криворіжжя робили все для дострокового виконання планів, щоб якомога більше дати країні металу. У зверненні до всіх робітників СРСР робітники Криворізького рудного басейну, підсумовуючи свою діяльність за 1928 р., в якому вони видобули понад 5 млн. т залізної руди і виконали планове завдання на 102,4%, наголошували, що вони не допустять, щоб з їхньої вини гальмувалася індустріалізація країни. «Ми посилаємо 5 червоних ешелонів залізної руди, як перший вісник перемог на фронті боротьби за 7 мільйонів тонн руди в 1929/30 р. Ми беремо зобов'язання виконати п'ятирічку Криворіжжя за чотири роки і висловлюємо надію, що за чотири роки буде виконана п'ятирічка Радянського Союзу»⁹.

Про спільну боротьбу російських і українських робітників за якнайшвидшу побудову нового соціалістичного суспільства, за вирішення всіх важливих проблем індустріалізації яскраво свідчить надрукований в «Правде» лист робітників московського заводу «АМО» на честь приїзду в Москву на святкування дня 1 Травня делегації робітників Донбасу в 1929 р. В своєму листі москвичі писали: «Ми будемо раді зустрітися на Червоній площі з вами, чиї руки дають нам вугілля. У нас з вами одна мета — побудова соціалізму. У нас один ворог — хижий капіталістичний світ. У нас спільні недоліки і хвороби — прогули, брак, простої. Ви до кінця п'ятирічки повинні збільшити продукцію більш ніж удвічі. Ми до кінця п'ятирічки повинні випустити замість 1200 автомашин — 2500. Ці завдання нелегкі, але вони можуть бути виконані при одностайній пролетарській рішучості перебороти свої недоліки. Наші сили міцніють. Рoste залізна воля знищити всі перешкоди на шляху до здійснення нашої спільної мети»¹⁰.

Трудящі Російської Федерації і України зміцнювали єдність і спільно боролись за виконання планових завдань в роки перших п'ятирічок. Прагнучи якомога швидше і якісно провести роботи по будівництву Харківського тракторного заводу, робітники-комсомольці Тракторобуду запросили до себе на конференцію комсомольців заводів-поставщиків. На першій в Радянському Союзі конференції заводів-поставщиків були розглянуті вузькі місця по виготовленню необхідного обладнання кожним заводом і знайдено вірне рішення для якнайшвидшого їх розв'язання. Комсомольці Тракторобуду постійно стежили за своєчасним виконанням замовлень заводами-поставщиками. Так, наприклад, коли внаслідок перевантаження ленинградський завод «Електросила» не зміг своєчасно виготовити 221 електромотор для ХТЗ, комітет комсомолу останнього звернувся з листом до комсомольців заводу «Електросила», і ленинградці виготовили необхідну кількість моторів надпланово¹¹. Для ліквідації прориву на бетонуванні Харківського тракторного заводу бетонщики, підтримані партійним комітетом, організували так звані «штурмові ночі», які стали доповненням до ініціативи ленинградців — зустрічного планування і допомогли робітникам Харківського тракторобуду вчасно справитись з поставленими завданнями¹². Мобілізувати всі сили і повернути борг країні, забезпечити шахти Донбасу необхідним обладнанням — таке зобов'язання взяли робітники харківського заводу «Світло шахтаря»¹³. Щоб забезпечити транспорт необхідною кількістю вагонів, вагонобудівникам Дніпродзержинського вагонобудівного заводу до кінця п'ятирічки необхідно було освоїти виробництво

5000 вагонів щороку. Більше того, необхідно було замінити старі зразки вагонів новими великовантажними, в тому числі саморозвантажувальними вагонами, і налагодити випуск величезної кількості різних деталей. В цей напружений для заводу час на допомогу дніпродзержинцям прийшли працівники газети «Правда», які взяли шефство над вагонобудівниками. Працівники «Правды» добивались вчасної поставки для заводу сировини і механізмів заводами-поставщиками, розповідали на сторінках газети про передовий досвід і трудові успіхи колективу заводу. Завдяки цій допомозі робітники заводу швидко почали нарощувати потужність по випуску вагонів¹⁴. Робітничі маси не тільки України, а й усього Радянського Союзу знали про важливі проблеми, які постійно виникали на Дніпробуді. І, як зазначав у своїй доповіді на відкритих партійних зборах партактиву Дніпровського будівництва 5 грудня 1930 р. керуючий Дніпробудом Михайлов, в Москві, Харкові та інших містах — всюди цікавилися станом будівництва¹⁵.

В роки другої п'ятирічки, коли Комуністична партія поставила перед трудящими країни завдання в найкоротший строк опанувати процеси виробництва на новозбудованих заводах і різко підвищити виробництво промислових товарів, трудящі Російської Федерації і України значно посилюють боротьбу за дострокове виконання основних завдань п'ятирічки. Так, у зв'язку із збільшенням програми випуску тракторів для Сталінградського і Харківського тракторних заводів, понад план виготовляли для них необхідну продукцію робітники ленінградських заводів¹⁶. Внаслідок спільних зусиль робітників сталінградського заводу «Красный Октябрь», московського «Фрезер» та інших успішно велось будівництво нікопольського Південнотрубного заводу¹⁷. Великий вклад внесли робітники Харківського електромеханічного заводу в розробку і виготовлення 20 потужних вертикально-синхронних моторів для насосних станцій каналу «Москва — Волга». Завдяки напруженій праці інженерів і робітників-новаторів вдалось створити мотор вагою в 40 т і вартістю в 140 тис. крб., що на 22 т легше і на 160 тис. крб. дешевше раніше запроєктованого¹⁸. Для новобудов другої п'ятирічки — Магнітогорського, Кузнецького металургійних комбінатів, Московського метрополітену, Березниківського, Вознесенського і Бобриківського хімічних комбінатів та цілого ряду інших підприємств країни виконували найрізноманітніші складні завдання робітники київського заводу «Більшовик»¹⁹. Найвагомійший вклад для своєчасного введення тонколистового стану на заводі «Запоріжсталь» внесли робітники Краматорського, Уральського та Іжорського заводів²⁰.

У перемозі нового суспільного ладу, крім наявності матеріальних і технічних цінностей, учив В. І. Ленін, вирішальну роль у виробництві відіграє активна участь широких трудящих мас. Тільки спираючись на свідомість і волю мільйонів, втягуючи їх у повсякденну творчу роботу, можна перебороти всі недоліки, вийти переможцями і піти вперед швидкими темпами. Комуністична партія, Радянський уряд, партійні, профспілкові, комсомольські організації на місцях постійно приділяли велику увагу активній участі трудящих мас в соціалістичному будівництві. Про це яскраво свідчать ті трудові успіхи, яких досягла Радянська країна в роки побудови соціалістичного суспільства.

Великого значення для якомога швидшого розв'язання усіх невідкладних завдань індустріалізації набувала практика по обміну досвідом роботи між російськими і українськими робітниками. Відповідаючи на заклик робітників краматорських машинобудівного і металургійного заводів до ленінградських робітників про необхідність обміну досвідом роботи ленінградська «Красная газета» писала, що обмін досвідом роботи є революційний обов'язок робітників і просила краматорців поділитися своїми успіхами з робітниками Ленінграда²¹.

В ті роки, коли країна напружувала всі свої сили, робітники РРФСР і Української РСР вважали своїм священним обов'язком добиватись виконання планових завдань насамперед тими підприємствами, від яких залежав успіх розвитку важкої індустрії всієї країни. У своєму листі до металургів Півдня і Уралу робітники Ленінграда закликали до виконання планів по випуску чавуну. І відповідаючи на лист ленінградських робітників, металурги Макіївського металургійного заводу вирішили виплавляти по 2585 т чавуну на добу, а металурги 4-ї бригади мартенівської печі № 7 зобов'язались виплавляти кожного місяця по 250 т сталі понад план²². Робітники Московсько-Курської залізниці звернулись до працівників транспортного відділу Макіївського металургійного заводу з пропозицією поліпшити роботу по забезпеченню заводу сировиною. Макіївські залізничники, обговоривши свої можливості, вирішили боротись за чітку роботу по постачанню своєї заводу необхідною сировиною²³. Російські робітники з великою радістю приймали у себе українських робітників, які приїздили переймати кращий досвід їх роботи. 1928 р. спеціальна комісія заводу «Комунар» (Запоріжжя) виїздила на підприємства Москви для вивчення досвіду московських фабрик і заводів по впровадженню семигодинного робочого дня²⁴. Передові робітники металургійних заводів тресту «Південсталь» ставили питання перед його керівництвом про необхідність підвищувати кваліфікацію робітників-раціоналізаторів як на курсах, так і під час відвідування інших підприємств країни, щоб перенести їх кращий досвід роботи на заводи Південсталі²⁵. Досвід, перейнятий робітниками Харківського тракторного заводу на заводах РРФСР при всебічній допомозі російських робітників, допоміг їм за короткий строк налагодити виробництво і вже в першому році добитись виконання планових завдань по випуску тракторів. Важливою віхою в розгортанні боротьби за високу культуру виробництва і підвищення якості продукції на заводах України в роки другої п'ятирічки мало запровадження передового досвіду робітників московського машинобудівного заводу ім. Менжинського. Менжинці, добиваючись високих і якісних показників у виробництві, встановили шкалу оцінок продукції: «відмінно», «добре» і «задовільно». Відповідно до оцінки за продукцію підвищувалась і оплата праці. Впровадження такої системи різко підвищило якість продукції на заводі.

Робітники України гаряче схвалили досвід менжинців і почали запроваджувати різні його форми у себе для піднесення продуктивності праці і якості продукції. Так, на Харківському тракторному заводі встановлювалась премія за якісну продукцію. А коли здавана продукція на 50% була відмінної якості, то до премії додавалось 10%, коли більше 50% — то 15%. На заводі «Світло шахтаря» було розроблено заходи по заохоченню робітників до підвищення якості обробки деталей. Для стимулювання випуску відмінної продукції запроваджувалось преміювання в таких розмірах: за кожний процент «відмінної» продукції виплачувалось 0,3 вартості процента, а за кожний процент «доброї» продукції — 0,15 вартості процента²⁶. Широко запроваджувався цей досвід і на інших заводах України.

Запровадження передового досвіду давало відчутні результати у випуску високоякісної продукції. На Харківському верстатобудівному заводі завдяки впровадженню досвіду менжинців було досягнуто значних успіхів. 28 робітників експериментального цеху із 440 зданих деталей 120 здали на «відмінно» і 291 деталь — на «добре». Всього на 1 липня 1935 р. вже 72 робітники заводу здавали продукцію відмінної якості²⁷. Великого значення в роки перших п'ятирічок надавалось обміну досвідом в справі оволодіння новою технікою. У листі Всеукраїнського комітету електриків наголошувалось на необхідності запроваджувати на підприємствах України досвід комсомольських організацій

Уралмашу, Московського шарикопідшипникового та інших заводів по проведенню здачі норм техмінімуму в формі суспільно-технічних заліків, а також пропонувалось за прикладом москвичів провести в ряді міст міжгалузеві зльоти активістів товариства ЗОТ (за оволодіння технікою) по обміну досвідом і дальшої організації техосвіти і проведенню соцтехекзаменів²⁸.

Однією з найважливіших форм боротьби трудящих РРФСР і Української РСР за прискорений розвиток соціалістичної індустрії була безпосередня участь робітників РРФСР у будівництві найважливіших об'єктів на Україні, а українських робітників — на новобудовах Російської Федерації. Славною сторінкою братерського єднання робітничих мас радянських народів є спорудження Дніпровської ГЕС. Вже з перших днів після затвердження плану будівництва Дніпрогесу в Запоріжжя в район Кічкасу прибували спеціалісти з різних міст і підприємств СРСР. Водолази з Ленінграда, теслярі, бетонщики, інженери, екскаваторники та інші спеціалісти з Москви, Вологди та інших міст Російської Федерації працювали на будівництві Дніпрогесу. Активну участь у його будівництві брала значна кількість спеціалістів, які перед цим працювали на Шатурській і Волховській електростанціях²⁹. Крім того, робітники розвинутих промислових центрів РРФСР брали активну участь у будівництві заводів у Дніпропетровську, Запоріжжі. Враховуючи розмах будівельних робіт у Харкові, Донбасі, на Одещині, Дніпропетровщині і Запоріжжі, Народний Комісаріат праці України встановив зв'язок з Курською, Калужською та іншими губерніями РРФСР для допомоги робочою силою³⁰. Розуміючи велику роль Донбасу в індустріалізації всієї країни, робітники Російської Федерації брали активну участь у забезпеченні його необхідними кадрами. 22 вересня 1930 р. з станції Кантемирівки відбув у Донбас перший ешелон комсомольців, колгоспників, батраків, одноосібників у кількості 1632 чоловіки³¹, а за станом на 23 березня 1931 р. з різних губерній РРФСР і Білоруської РСР на роботу в Донбас прибуло близько 8000 чоловік³². Для забезпечення Харківського тракторного заводу необхідними спеціалістами в липні 1931 р. вирішувалось питання про відрядження туди досвідчених спеціалістів з Сталінградського тракторного заводу і ленінградського заводу «Красный путиловец»³³. Безпосередню участь у будівництві і реконструкції промислових підприємств у Дніпропетровську брали робітники Ленінграда, Москви і Уралу³⁴. Українські робітники добре пам'ятають, як перший загін із ста робітників і спеціалістів з РРФСР приїхав у Київ на будівництво заводу верстатів-автоматів 1934 р. Серед приїжджих чимало було москвичів, тих, що працювали на «Красном Пролетарии» і мали великий досвід у спорудженні таких підприємств. Вони привезли з собою на будову досвід, знання, самовідданість та ентузіазм учасників перших комуністичних суботників. Для підготовки кваліфікованих верстатобудівників з Києва на підприємства Москви направлялись передові робітники будови. Московські робітники не шкодували ні часу, ні знань, щоб їх побратими повернулися на рідний завод справжніми майстрами. Чимало росіян, які їхали на будівництво верстатобудівного у Київ тимчасово, залишилися тут назавжди. Серед них — і москвичі Коновалов, Дубинський та ін.³⁵ Такі велетні промисловості, як Харківський тракторний завод, Краматорський завод важкого машинобудування, металургійні комбінати «Азовсталь», «Запоріжсталь», Ворошиловградський паровозобудівний завод, Запорізький завод комбайнів, Горлівський хімічний завод, дніпровська гідроелектростанція ім. В. І. Леніна і багато інших промислових підприємств, допомагали будувати видатні вчені, кращі інженери і техніки, майстри будівельної справи Москви, Ленінграда, промислових центрів Уралу і Сибіру³⁶. Робітники України, відповідаючи на братерську допомогу, в свою чергу, подавали допомогу РРФСР, іншим братнім респуб-

лікам в будівництві промислових підприємств. В тридцятих роках Радянська Україна являла собою головну вугільно-металургійну базу країни. Вугілля і чавун, сталь і прокат, машини і механізми — все, чим була багата республіка, йшло на важливу справу індустріалізації СРСР. Значну допомогу подавали робітники Харкова, Дніпропетровська, Запоріжжя, Києва та інших промислових центрів України російським робітникам в період створення другої вугільно-металургійної бази на Сході країни. Згідно з директивними вказівками партії про підготовку робітників для нових будов та відповідно до попередньої домовленості з заводами ім. Леніна та ім. Петровського у Дніпропетровську останні повинні були відібрати та підготувати протягом 1930—1932 рр. 765 кваліфікованих працівників для Кузнецького металургійного заводу³⁷.

Партійні організації України виховували в трудящих усвідомлення загального державного значення ударних будов, їх важливості в піднесенні економічної могутності Радянського Союзу. Так, пленум Київського міськкому КП(б)У в травні 1931 р. запропонував комуністам заводу «Більшовик» взяти під контроль виконання замовлень для Магнітобуду. Здійснюючи рішення пленуму, заводська партійна організація забезпечила скорочення строків виробництва і відправки обладнання³⁸. Робітники київських заводів «Червоний двигун», котлотурбінного, ім. Леніна та інших брали зобов'язання виконати замовлення для підприємств другої вугільно-металургійної бази країни достроково³⁹. Для допомоги в налагодженні виробництва тракторів на Челябінський тракторний завод послали робітників з Харківського тракторного заводу, Харківського електромеханічного та інших заводів⁴⁰. Організовувались виїзди кращих будівельників на будови в різні райони Російської Федерації⁴¹.

Великого значення в період завершення планів першої п'ятирічки і особливо під час виконання планових завдань другої п'ятирічки набувало питання забезпечення підприємств, які вступали в дію, кваліфікованими кадрами. Як підкреслювалось в резолюції XVI з'їзду ВКП(б) (26 червня—13 липня 1930 р.) «Про виконання п'ятирічного плану промисловістю», «особливу увагу в умовах реконструкції виробництва має завдання підготовки нових кадрів висококваліфікованих робітників (установників, монтерів, бригадирів, інструментальників, старших робітників і т. д.), а також нижчого і середнього технічного персоналу (майстрів, бригадирів, контролерів»⁴². У травні 1930 р. розгорнулося будівництво Харківського тракторного заводу. Понад 100 підприємств країни брали участь у забезпеченні його обладнанням. І одночасно на ленинградському заводі «Красный путиловец» і Сталінградському тракторному заводі навчались майбутні технічні кадри для Харківського тракторного заводу⁴³. 1931 р. 2000 робітників Харківського тракторного заводу пройшли виробничу практику на цих підприємствах⁴⁴. Вивчати досвід роботи Сталінградського тракторного заводу було послано передового робітника Яковлева з будівництва Харківського тракторного заводу. Перед ним стояло завдання вивчити методи роботи моторного цеху, щоб згодом в Харкові провести монтаж моторного цеху. Завдяки братерській допомозі сталінградських робітників, він за короткий строк опанував роботу і повернувся на ХТЗ⁴⁵. В учбових закладах Москви, Ленінграда та інших міст РРФСР навчались тисячі українців. На московських заводах «Серп и молот», «Красный Октябрь», на ленинградському «Электрод» та на інших заводах РРФСР готувались кваліфіковані кадри для «Запоріжсталі»⁴⁶ та для інших промислових підприємств України. Головні промислові райони Російської Федерації брали активну участь у підготовці кваліфікованих кадрів для промисловості Української РСР. Важливим фактором класової єдності двох братніх народів було співробітництво російських і українських робітників у галузі технічної освіти. Так, у листі робітників механічного цеху

харківського заводу «Світло шахтаря» говорилося, що справа оволодіння технікою — це класовий обов'язок кожного робітника і всього робітничого класу⁴⁷. Питання озброєння технічними знаннями трудящих набуло особливої гостроти 1932 р. На нові підприємства з їх сучасним обладнанням і складним технологічним процесом, а також на реконструйовані старі заводи прийшло працювати багато колгоспного селянства і молоді, ось чому гостро постало питання про освоєння технології, обладнання та інших елементів техніки виробництва — питання, яке могло бути вирішене шляхом технічного навчання. Саме тому 1932 р. Комуністична партія і Радянський уряд прийняли рішення про введення обов'язкового технічного мінімуму знань для робітників, які обслуговують складні механізми, установки і агрегати або виконують інші складні роботи. Ініціаторами проведення громадсько-технічного екзамену стали робітники Уральського машинобудівного заводу і ленінградського машинобудівного заводу ім. К. Маркса. Їх ініціатива була підтримана іншими підприємствами країни. Вже на 1 січня 1934 р. по всіх підприємствах важкої промисловості України по технічному мінімуму навчалось 141 380 чоловік, а протягом всього року—191 637 чоловік, з них закінчили гуртки і здали техекзамени 126 001 чоловік⁴⁸.

Єдність трудящих братніх республік з особливою силою проявилась в новому ставленні до праці, в розвитку виробництва і підвищенні продуктивності праці. Соціалістичне змагання було показником нових виробничих відносин, нового соціалістичного ставлення до праці і виробництва, проявом зрослої політичної активності і свідомості трудящих мас. Виникнення масового соціалістичного змагання — явище цілком закономірне. Воно було підготовлене всім ходом економічного розвитку країни, величезною організаційною та політико-виховною роботою Комуністичної партії. Однією з найважливіших умов здійснення плану індустріалізації партія вважала організацію і мобілізацію трудящих мас. XVI Всесоюзна партійна конференція (23—29 квітня 1929 р.) у своїх рішеннях зазначала, що здійснення п'ятирічки можливе лише на основі величезного зростання активності і організованості трудящих мас взагалі і робітничого класу зокрема, на основі різнобічного розгортання соціалістичного змагання⁴⁹. У січні 1929 р. вперше було надруковано статтю В. І. Леніна «Як організувати змагання?», написану ще 1919 р., в якій він закликав трудящих організувати змагання, виховувати у себе соціалістичне ставлення до праці й виробництва. «Соціалізм не тільки не гасить змагання,— писав В. І. Ленін,— а, навпаки, вперше створює можливість застосувати його дійсно *широко*, дійсно *масовому* розмірі, залучити дійсно більшість трудящих на арену такої роботи, де вони можуть проявити себе, розгорнути свої здібності, виявити таланти, яких в народі — непочате джерело і які капіталізм м'яв, давив, душив тисячами і мільйонами»⁵⁰.

Комуністична партія на всіх етапах соціалістичного будівництва великого значення надавала соціалістичному змагання. Ще 1920 р. у рішеннях IX з'їзду РКП(б) підкреслювалось, що поряд з агітацією — ідейним впливом на маси—і відповідними заходами щодо явних ледарів, паразитів, дезорганізаторів могутньою силою піднесення продуктивності праці є змагання. Ініціаторами соціалістичного змагання в країні виступили робітники Донбасу і Ленінграда. Вже на початку 1929 р., борючись за здійснення постанови ЦК ВКП(б) про поліпшення роботи вугільної промисловості Донбасу, працівники шахт і рудників почали розгортати соціалістичне змагання. В січні — лютому 1929 р. на шахтах Донбасу учасники змагання добилися значних успіхів, набагато збільшивши видобуток вугілля. 5 березня 1929 р. виробничий колектив ленінградського заводу «Красный выборжец» звернувся до робітників усіх

фабрик і заводів Радянського Союзу із закликом включитись у соціалістичне змагання за зниження собівартості продукції і підвищення продуктивності праці. Заклик ленінградців підтримали робітники всієї країни. За прикладом робітників заводу «Красный выборжец» робітники Харківщини укладали між собою договори на соціалістичне змагання⁵¹. Підтримуючи заклик ленінградців, до квітня 1929 р. в змагання включились всі найбільші металургійні заводи Дніпропетровщини⁵². Уже в березні 1929 р., впроваджуючи передові методи, гірники Донбасу перевищили виробничу програму по видобутку вугілля. У ході соціалістичного змагання виробничий колектив горлівського рудника № 1, який на початку кварталу систематично не виконував державних планів, добився значного підвищення видобутку вугілля і за березень 1929 р. перевиконав державний план майже на 20%⁵³. 5 квітня робітники ленінградського Балтійського заводу викликали на соціалістичне змагання робітників Миколаївського суднобудівного заводу, які прийняли виклик і взяли зобов'язання збільшити випуск продукції на 27,3%, знизити собівартість продукції на 8,3%⁵⁴. XVI Всесоюзна партійна конференція прийняла звернення «До всіх робітників і трудящих селян Радянського Союзу», в якому закликала усіх трудящих країни розгорнути соціалістичне змагання по виконанню планів першої п'ятирічки. Робітники Української РСР, підтримуючи звернення XVI Всесоюдної партійної конференції, широко розгорнули соціалістичне змагання.

В Харківській, Дніпропетровській, Донецькій та інших областях Української РСР воно розгорнулося не лише між окремими робітниками, а й між цілими підприємствами і районами. У липні 1929 р. в Горлівці було укладено договір на соціалістичне змагання між робітниками, інженерами і техніками Луганського, Артемівського, Донецького і Шахтинського округів, у яке включилось близько 200 тис. гірників⁵⁵. Соціалістичне змагання сприяло зміцненню виробничої співдружності і братерських зв'язків робітників Української РСР з робітниками РРФСР. Так, з ініціативи Московської партійної організації 1929 р. розгорнулось змагання між робітниками Москви і Харкова. Колектив Харківського електромеханічного заводу одержав виклик на змагання від робітників ленінградського заводу «Електросила». Систематичні взаємні відвідування різних підприємств УРСР і РРФСР, обмін досвідом роботи в процесі соціалістичного змагання зміцнювали братерську єдність трудящих обох республік, сприяли успішному виконанню народногосподарських завдань. У липні 1929 р. передові робітники паровозобудівного і складального цехів луганського паровозобудівного заводу ім. Жовтневої революції опублікували звернення до всіх робітників Луганського округу, в якому закликали металургів, гірників і залізничників достроково виконати п'ятирічний план. Звернення паровозобудівників підтримали усі луганські робітники. Борючись за реалізацію взятих зобов'язань, вони першими разом з московськими робітниками висунули лозунг «п'ятирічку за чотири роки», який був з ентузіазмом підхоплений робітничим класом всієї країни⁵⁶. 1930 р. робітники Української РСР почали широко застосовувати почин Ленінградського машинобудівного заводу ім. К. Маркса про організацію зустрічного планування на підприємствах країни. Метод ленінградців був новою формою соціалістичного змагання і означав добровільне прийняття і здійснення збільшених щодо встановлених державними органами виробничих завдань. Так, у IV кварталі 1930 р. на 12 великих металургійних і машинобудівних заводах Української РСР робітники збільшили програму на 22,9 млн. крб.⁵⁷ На листопад 1931 р. метод зустрічного планування лише на Дніпропетровщині наслідували 1164 ударних бригади⁵⁸. У 1931 р. в Ленінграді виникли перші госпрозрахункові бригади, діяльність яких набула значного поширення по всій країні. В листопаді 1931 р. 8 таких

бригад було утворено на Крюковському вагонобудівному заводі⁵⁹. На харківських підприємствах у лютому 1932 р. було утворено і працювало 4347 госпрозрахункових бригад, які охоплювали понад 45 тис. робітників⁶⁰. Металурги Української РСР 1932 р. взяли активну участь у все-союзному змаганні металургів, у конкурсі на кращий мартен. Робітники Керченського металургійного заводу і Дніпропетровського металургійного заводу ім. Петровського змагались з доменщиками домни «Унікум» Магнітогорського металургійного заводу, а залізничники Макіївського металургійного заводу включились у всесоюзний конкурс на кращий паровоз⁶¹. Робітники України підтримали ініціативу робітників Московського автомобільного заводу про створення «бригад техніки». На київському заводі «Більшовик» в травні 1931 р. було організовано 23 ударні «бригади техніки». Такі ж бригади були утворені на Горлівському машинобудівному заводі та на інших підприємствах республіки⁶². В грудні 1930 р. робітники маріупольського металургійного заводу ім. Ілліча вперше застосували змінно-зустрічне планування, яке було підтримане робітниками цілого ряду підприємств. У спеціальній постанові ЦК ВКП(б)У від 10 грудня 1931 р. вказувалось, що висунутий передовими робітниками-ударниками заводу ім. Ілліча змінно-зустрічний план є зброєю боротьби за більшовицькі темпи роботи у виконанні промфінпланів як за кількісними, так і за якісними показниками і тим самим сприяє виконанню рішень партії і уряду про виконання п'ятирічного плану за чотири роки⁶³. Почин українських металургів був підхоплений робітниками Російської Федерації. Змінно-зустрічний план почали запроваджувати на шахтах Підмосковного вугільного басейну, металісти «Красного Сормова», робітники московських заводів «Красный богатырь», «Динамо» та багато інших⁶⁴.

У роки другої п'ятирічки соціалістичне змагання набуло ще ширшого розмаху. Основним змістом його став рух робітників за високу продуктивність праці на базі оволодіння і кращого використання нової техніки, поліпшення організації виробничих процесів. Ведучи боротьбу за повніше використання техніки, за якомога швидше удосконалення виробничих процесів, робітники цілого ряду підприємств Української РСР добивались виконання і перевиконання планових завдань⁶⁵. Однією з важливих форм соціалістичного змагання в роки другої п'ятирічки була боротьба за рентабельність підприємств і відмовлення від державної дотації. Ініціаторами цього руху виступили робітники Макіївського металургійного заводу. Першими відгукнулися на заклик макіївців колективи дніпропетровських металургійних заводів — ім. Комінтерну, ім. Петровського та ім. Леніна⁶⁶.

Удосконалення виробничої кваліфікації і технічної освіти робітників було однією з найважливіших передумов підвищення виробничої активності робітничого класу, масової його участі у соціалістичному змаганні. Тому не дивно, що саме питання успішної здачі державних технічних іспитів відбивались у соціалістичному змаганні між Донбасом і Кузбасом та містами Ленінградом і Харковом. Як зазначалось у договорі, робітники обох міст зобов'язувались змагатися за дальше оволодіння технікою, за культуру праці і її високу продуктивність, за нове виробничо-технічне піднесення робітничих мас. Перемогу в змаганні здобули трудящі Донбасу і Харкова⁶⁷. Вже на початку другої п'ятирічки шахтарі Донбасу організували вседонецьке змагання за успішне виконання планів видобутку вугілля кожною шахтою. Ініціаторами цього руху були шахтарі Горлівського району. Почин горлівських шахтарів підтримали шахтарі Уралу і Кузбасу⁶⁸. За прикладом шахтарів металурги Української РСР розгорнули рух за кращий мартенівський і доменний цех. Новим, вищим етапом в соціалістичному змаганні став стахановський рух, який виник восени 1935 р. в Донбасі і відіграв величезну роль у бороть-

бі за дострокове виконання планів, другої п'ятирічки. За короткий строк стахановський рух поширився на всі галузі промисловості по всій країні. В цей період ще з більшою силою розгортається соціалістичне змагання між робітниками споріднених професій РРФСР і Української РСР за поліпшення якості і збільшення виробітку продукції. Рапортуючи про виконання зобов'язань, взятих на I Всесоюзній параді стахановців, яка відбулась в листопаді 1935 р., сталевар заводу «Комінтерн» О. Я. Сороковий, відзначаючи важливість соціалістичного змагання, яке він проводив з московським сталеваром заводу «Серп и молот» Дронніковим, підкреслював, що при правильному і вмілому використанні техніки можна добитись ще вагоміших результатів⁶⁹. Про здобуті успіхи українських робітників внаслідок впровадження стахановських методів писали московські робітники своїм товаришам на московський завод «Красный пролетарий»: «Тут, у Києві, ми почуваємо себе, як вдома. Що приємно, у наших українських побратимів стільки ентузіазму, вогню, що позаздрити можна. Щоб вершити такі справи, потрібен «батьорий революційний крок», великий героїзм, залізна дисципліна. І українці все це мають. Дивишся на них і радієш: хорошого суперника ми маємо»⁷⁰. Стахановський рух збагачувався новими починаннями. Так, з ініціативи комсомольця Макара Мазая розгорнулося змагання за найвищі коефіцієнти використання мартенівських печей. Через газету «Правда» Мазай звернувся до всіх сталеварів країни з закликом розгорнути змагання за найвищий зйом сталі з квадратного метра поду печі. Зліт сталеварів Української РСР, який відбувся в грудні 1936 р., підтримуючи починання сталевара Мазая, звернувся до сталеварів всієї країни з закликом розгорнути соціалістичне змагання за виплавку у 1937 р. 60 тис. т сталі щодоби. Звертаючись до металургів країни, нарком важкої промисловості Г. К. Орджонікідзе закликав продовжити змагання, розпочате з ініціативи Мазая 1936 р. з тим, щоб уже в перші місяці 1937 р. добитись щодобового виплавлення 60 тис. т сталі⁷¹. Підтримуючи заклик Орджонікідзе, робітники Нікопольського південнотрубного заводу взяли зобов'язання виконати річну програму за 11 місяців і випустити до кінця року 87 000 т труб замість 80 000 т за планом. Нікопольці викликали на соціалістичне змагання всі трубні заводи країни⁷².

Широко розгорнулося соціалістичне змагання між фабриками і заводами, шахтами і рудниками РРФСР і Української РСР. Змагалися між собою шахтарі Донбасу і Кузбасу, металурги Запоріжжя і Дніпропетровська—з металургами Москви, Уралу, Сибіру, робітники Дніпровського алюмінієвого заводу—з робітниками Волховського алюмінієвого заводу, машинобудівники Києва, Харкова—з машинобудівниками Москви, Ленінграда, Горького та інших міст. Соціалістичне змагання стало могутнім фактором у виконанні народногосподарського плану. Внаслідок героїчних зусиль Комуністичної партії, робітничого класу, всього радянського народу ленінський план індустріалізації країни був здійснений за історично короткі строки.

«Комунізм,— говорив В. І. Ленін,— починається там, де з'являється самовіддана, перемагаюча тяжку працю, турбота *рядових робітників* про збільшення продуктивності праці»⁷³.

Самовіддана праця трудящих Російської Федерації і України за прискорений розвиток економіки в період індустріалізації всієї країни — яскравий приклад натхненної боротьби радянських народів за побудову соціалістичного суспільства.

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 34, с. 187.

² КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. т. 4, М., 1970, с. 159.

³ В. И. Довгопол. Борьба шахтеров Донбасса за уголь в год великого перелома (1928—1929). Харків, 1953, с. 10—11.

- ⁴ А. А. Епштейн. Робітники України в боротьбі за створення матеріально-технічної бази соціалізму (1928—1932 рр.). Харків, 1968, с. 43.
- ⁵ Летопись братства. Донецк, 1972, с. 28.
- ⁶ Съезды Советов Союза Советских социалистических и автономных республик. Сборник документов (1922—1936), т. 3, М., 1960, с. 161.
- ⁷ КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 2, с. 424. К., 1954.
- ⁸ «Краматорська домна», 21 грудня 1927 р.
- ⁹ «Домна», 13 листопада 1929 р.
- ¹⁰ Ю. Жуков. Люди 30-х годов. М., 1966, с. 74.
- ¹¹ Д. Солошко, Г. Макеєва. Трудовий шлях колективу ХТЗ. К., 1962, с. 9—10.
- ¹² Рожденный дважды. Харків, 1971, с. 19
- ¹³ Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики (1926—1932 гг.). Сборник документов, К., 1966, с. 521, док. № 186.
- ¹⁴ С. Скоробогатов, Э. Френкель, А. Ребенок, Е. Лазаренко. Днепро-дзержинский вагоностроительный. Днепропетровск, 1969, с. 11.
- ¹⁵ Партархів Інституту історії партії при ЦК Компартії України (далі Партархів ІІП при ЦК Компартії України), ф. 1, оп. 10, спр. 131, арк. 3—8.
- ¹⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 1274, оп. 1, спр. 16, арк. 253—256.
- ¹⁷ Там же, ф. 1280, оп. 1, спр. 26, арк. 1.
- ¹⁸ «Соціалістична Харківщина», 28 жовтня 1935 р.
- ¹⁹ Завод «Більшовик». К., 1967, с. 43, 47.
- ²⁰ «Червоне Запоріжжя», 17 квітня 1938 р.
- ²¹ «Краматорська домна», 21 грудня 1928 р.
- ²² «Домна», 13 вересня 1932 р.
- ²³ Там же.
- ²⁴ «Комунар», 30 липня 1928 р.
- ²⁵ «Домна», 10 липня 1929 р.
- ²⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 806, оп. 1, спр. 3140, арк. 12; спр. 3441, арк. 21.
- ²⁷ Там же, ф. 806, оп. 1, спр. 3441, арк. 1.
- ²⁸ Там же, ф. 2675, оп. 1, спр. 488, арк. 67.
- ²⁹ В. Т. Юрезанський. Дніпрогес. Дніпропетровськ, 1970, с. 100, 107—109, 131, 136—138.
- ³⁰ «Красный Николаев», 8 березня 1927 р.
- ³¹ Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики. Сборник документов (1926—1932 гг.), док. № 108, с. 325
- ³² Там же, док. № 134, с. 391.
- ³³ Там же, док. № 144, с. 404.
- ³⁴ Історія міст і сіл УРСР. Дніпропетровська область. К., 1969, с. 88.
- ³⁵ В. М. Дмитрук. На крилах дружби. К., 1968, с. 6, 9, 10, 13, 14.
- ³⁶ А. О. Джеджула. Розквіт Радянської України в братній сім'ї народів СРСР. К., 1967, с. 13, 14.
- ³⁷ Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики, Сборник документов (1926—1932 гг.), док. № 99, с. 311.
- ³⁸ Исторические записки, 1955, № 50, стор. 314; ЦДАЖР УРСР, ф. 539, оп. 9, спр. 201, арк. 51.
- ³⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 6, спр. 2224, арк. 3, 27, 47; ф. 2757, оп. 1, спр. 63, арк. 163.
- ⁴⁰ Там же, ф. 806, оп. 1, спр. 2672, арк. 12.
- ⁴¹ «Комуніст», 1 липня 1931 р.
- ⁴² КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 3. К., 1954, с. 44.
- ⁴³ Історія міст і сіл УРСР. Харківська область. К., 1967, с. 110.
- ⁴⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 16, спр. 2440, арк. 1, 2.
- ⁴⁵ «Пролетарій», 30 вересня 1934 р.
- ⁴⁶ Історія міст і сіл УРСР. Запорізька область, с. 40.
- ⁴⁷ «Комсомолец України», 2 квітня 1931 р.
- ⁴⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 1252, оп. 1, спр. 91, арк. 6.
- ⁴⁹ КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 2, с. 534.
- ⁵⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 35, с. 189.
- ⁵¹ Історія міст і сіл УРСР. Харківська область, с. 36.
- ⁵² Історія міст і сіл УРСР. Дніпропетровська область, с. 36.
- ⁵³ Історія Української РСР, т. 2. К., 1967, с. 256.
- ⁵⁴ Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики. Сборник документов (1926—1932 гг.), док. № 65, с. 209.
- ⁵⁵ Історія Української РСР, т. 2, с. 257.
- ⁵⁶ Там же, с. 259.
- ⁵⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2595, оп. 1, спр. 3874, арк. 221.
- ⁵⁸ Історія міст і сіл УРСР, Дніпропетровська область, с. 36.
- ⁵⁹ Л. Е. Евсєловський, П. Пустовит. Крюковский вагоностроительный, Харьков, 1967, с. 88.

⁶⁰ Історія міст і сіл УРСР. Харківська область, с. 112.

⁶¹ «Домна», 22 серпня 1932 р.

⁶² Исторические записки, № 50, 1955, с. 322.

⁶³ «Пролетарий», 14 грудня 1931 р.

⁶⁴ Исторические записки, 1955, № 50, стор. 323; Беляев. Сменно-встречный — высшая форма социалистического соревнования, М., 1932, с. 9.

⁶⁵ «Правда Прилуччини», 4 березня 1931 р.; ЦДАЖР УРСР, ф. 539, оп. 11, спр. 277, арк. 42.

⁶⁶ Історія міст і сіл УРСР. Дніпропетровська область, с. 89.

⁶⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 1252, оп. 1, спр. 94, арк. 12—13, 44—47.

⁶⁸ Історія Української РСР, т. 2, с. 341.

⁶⁹ «Зоря», 14 листопада 1936 р.

⁷⁰ Д м и т р у к. Вказ. праця, с. 130.

⁷¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1280, оп. 1, спр. 26, арк. 2.

⁷² Т а м ж е, арк. 13.

⁷³ В. І. Л е н і н. Повне зібрання творів, т. 39, с. 21.

Т. І. БОДНАР

ДІЯЛЬНІСТЬ КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ ПО КЕРІВНИЦТВУ КОЛГОСПНИМИ І РАДГОСПНИМИ ПРОФОРГАНІЗАЦІЯМИ В РОКИ ВОСЬМОЇ П'ЯТИРІЧКИ

Питання про партійне керівництво профспілками — одне з найважливіших у лєнінізмі. В. І. Лєнін визначив місце профспілок у системі диктатури пролетаріату, їх взаємовідносини з Комуністичною партією і Радянською державою. Надаючи великого значення партійному керівництву профспілками, В. І. Лєнін у праці «Що робити?» пояснював, що чим ширші будуть профспілки в Росії, чим ширше коло людей будуть вони об'єднувати, тим ширший буде вплив на них партії¹. Він розглядав питання про профспілки в нерозривному зв'язку з основним завданням партії — завоюванням державної влади і будівництвом нового суспільства.

Профспілки, займаючи особливе місце в політичній організації суспільства, працюють під керівництвом Комуністичної партії, є її опорою.

У Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу Л. І. Брежнев підкреслював, що «профспілки — одна з найважливіших ланок у загальній системі соціалістичної демократії, в залученні трудящих до управління державними і громадськими справами»². Партійне керівництво профспілками — це політичне керівництво, яке не має нічого спільного з адмініструванням.

До 50-х років профспілки на селі створювались лише у радгоспах і МТС. У колгоспах їх не було. Після ліквідації МТС в колгоспи Української РСР перейшло працювати понад 260 тис. членів профспілок МТС³. Колишні робітники і службовці МТС, переходячи в число колгоспників, побажали зберегти свої права й переваги членів профспілок. ВЦРПС задовольнив їх прохання, дозволивши створювати профгрупи в колгоспах. У другій половині 1964 р. в колгоспах УРСР почали виникати профспілкові організації. На кінець року було створено 9470 профорганізацій, що налічували 119 тис. членів профспілок⁴. Кількість їх рік у рік зростала. У 1970 р. число профорганізацій на селі зросло до 15 299, членів — до 1133 тис.⁵

Важливе значення у справі керівництва профспілками мав грудневий (1957 р.) Пленум ЦК КПРС, який спеціально розглянув питання «Про роботу професійних спілок СРСР». В постанові Пленуму підкреслювалось, що партійні комітети повинні поліпшити керівництво профспілками, всіляко розвивати самодіяльність і ініціативу в їх роботі⁶. Вжиті партією заходи з метою посилення партійного керівництва профспілками дістали широку підтримку партійних організацій країни.

Жовтневий (1969 р.) Пленум ЦК Компартії України розглянув питання «Про завдання партійних організацій республіки по поліпшенню керівництва профспілками». Місцеві партійні організації республіки підвищили рівень керівництва профспілками. На пленумах райкомів Компартії України, засіданнях парткомів (партбюро), на загальних зборах комуністів слухались звіти про роботу профкомів, про участь членів профспілок в соціалістичному змаганні, у розв'язанні практичних господарських завдань. Партійні комітети подали сільським профспілкам дійову допомогу у вихованні їх керівних кадрів. Проводились семінари, наради сільського профспілкового активу. На сторінках обласних, районних і багатотиражних газет систематично друкувались матеріали про профспілкове життя, про форми і методи ідейно-виховної роботи серед трудівників села. Така робота партійних організацій сприяла підвищенню активності комуністів, дала можливість повніше проаналізувати стап справ у профспілках, розкрити наявні недоліки, підняти відповідальність партійних і радянських керівників за розв'язання питань, які висувались профспілковими організаціями.

Однією з важливих форм посилення партійного керівництва профспілками колгоспів і радгоспів є зміцнення партійного прошарку в їх органах. Якщо в 1964 р. серед 56 556 членів комітетів і голів профспілок було 22 624 комуністи, або понад 40% ⁷, то в 1970 р. серед голів профкомів (місцевкомів) колгоспів і радгоспів комуністи становили майже 100% ⁸.

Повсякденну увагу роботі профспілок колгоспів і радгоспів приділяли, зокрема, партійні організації Київської, Черкаської, Тернопільської, Дніпропетровської і Кримської областей. Вони зміцнили партійне ядро сільських профспілок, поліпшили керівництво соціалістичним змаганням, простежили, щоб у кожному колективі регулярно проводились профспілкові збори. Зокрема плідотною була робота партійних організацій Таращанського району Київщини. Протягом 1969—1970 рр. головами райкомів профспілок і місцевих профкомів було висунуто близько 45 кращих виробничників-комуністів, які мали організаторські здібності і досвід роботи з людьми. При райкомі партії створено постійно діючу школу профактиву. В ній регулярно проводилися заняття, визначалися питання профспілкової роботи в колгоспах і радгоспах, передовий досвід організації соціалістичного змагання та руху за комуністичну працю. Крім того, проводилися семінари, паради, збори профактиву, на яких намічались шляхи поліпшення роботи профспілкових організацій, підвищення їх ролі на виробництві. Профорганізація колгоспу «Перемога» під керівництвом парткому не менше одного разу на квартал проводила загальні профзбори і щомісяця — збори в профгрупах. У колгоспі налагоджено роботу профгруп, комісій, бюро економічного аналізу, забезпечено гласність змагання ⁹.

Аналогічна робота по керівництву профспілками проводиться в більшості партійних організацій колгоспів і радгоспів України.

Партійні комітети в роки восьмої п'ятирічки постійно дбали також про те, щоб профспілкові організації діяли творчо, активно, щоб комуністи, які працюють у них, виявляли більше ініціативи, ставилися до дорученої справи з високою партійною відповідальністю, були наполегливими провідниками політики партії в масах. Керівництво профспілками партійні організації здійснювали без дріб'язкової опіки, втручання в їх точні справи.

Партійні органи республіки все більше уваги приділяли питанням навчання профспілкових кадрів і активу, особливо тих, хто обраний на керівну роботу вперше. З цією метою в усіх 25 обкомах профспілок працівників колгоспів і радгоспів республіки було створено постійно діючі семінари голів райкомів профспілок. У більшості районів і в окремих господарствах було створено постійно діючі школи, де навчались голови

профкомів, члени комісій і профгрупорги. Наприклад, у 1966 р. навчаням сільського профспілкового активу в республіці було охоплено 173 тис.¹⁰, а в 1970 р. — 236 тис. чоловік¹¹. Таким чином, кількість тих, що навчались у системі профосвіти, за 1966—1970 рр. зросла в 1,5 раза.

В період розвинутого соціалістичного суспільства профспілки республіки, як і всієї нашої країни, організаційно зміцнили, збагатили зміст і форми своєї роботи, посилили вплив на розв'язання важливих завдань розвитку народного господарства та виховання трудящих.

Ленінське вчення про партійне керівництво профспілками має велике значення і в наші дні, коли зусилля всіх трудящих країни спрямовані на виконання важливих завдань комуністичного будівництва. Воно являє великий інтерес і для комуністичних і робітничих партій всіх країн соціалізму, а також для компартій, які борються в капіталістичному світі за соціальне і національне визволення трудящих.

Колгоспні і радгоспні профспілкові організації конкретними ділами відповідають на велике довір'я і турботу Комуністичної партії і його Центрального Комітету. Під безпосереднім керівництвом партії вони беруть активну участь в соціально-економічній перебудові села, комуністичному вихованні трудящих, у створенні матеріально-технічної бази комунізму, вносять свій вагомий вклад у розв'язання історичних завдань, накреслених Програмою Комуністичної партії Радянського Союзу.

¹ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 6, стор. 107.

² Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1972, стор. 90.

³ Л. Ю. Беренштейн. В авангарді трудівників села. К., 1958, стор. 143.

⁴ Архів Українського республіканського комітету профспілок робітників і службовців сільського господарства і заготівель (далі — УРКПС). Підраховано на основі таблиці про підсумки виборів фабричних, заводських, місцевих комітетів, профкомів учбових закладів і профорганізаторів у 1964 р., арк. 1—2.

⁵ Архів УРКПС. Зведена таблиця про підсумки виборів фабричних, заводських комітетів, профкомів учбових закладів і профорганізаторів у 1970 р., арк. 1—2.

⁶ Див.: КПСС в резолюціях і рішеннях съездів, конференцій и Пленумов ЦК, изд. 8, т. 7. М., 1971, стор. 314.

⁷ Архів УРКПС. Підраховано на основі звіту про підсумки виборів фабричних, заводських, місцевих комітетів, профкомів учбових закладів і профорганізаторів у 1964 р., арк. 1—2.

⁸ Там же. Інформації про підсумки звітно-виборної кампанії у профспілкових організаціях колгоспів і радгоспів, 1970, арк. 3—5.

⁹ Комуністи на чолі мас. К., 1968, стор. 121—129.

¹⁰ Архів УРКПС. Зведений статистичний звіт за другу половину 1966 р., арк. 2.

¹¹ Там же. Зведений статистичний звіт за другу половину 1970 р., арк. 2.

ПИТАННЯ ДОЖОВТНЕВОЇ ІСТОРІЇ

П. В. ЗАМКОВИЙ

БІЛЬШОВИКИ — ОРГАНІЗАТОРИ ВІДСІЧІ НАСТУПОВІ БУРЖУАЗІЇ НА РОБІТНИЧИЙ КЛАС УКРАЇНИ В ЛИПНІ — ЖОВТНІ 1917 р.

Липневі події 1917 р. у Петрограді поклали край мирному розвитку революції. Ради з їх меншовицько-есерівським керівництвом, яке зрадило революцію, перетворились у безвладний і безвольний придаток буржуазного Тимчасового уряду. Почався немирний, найбільш болісний шлях боротьби за владу робітників і селян. «Після 4 липня, — вказував В. І. Ленін, — контрреволюційна буржуазія, рука в руку з монархістами і чорною сотнею, приєднала до себе дрібнобуржуазних есерів і меншовиків, частково залякавши їх, і віддала фактичну державну владу в руки Кавеньяків, в руки військової зграї, яка розстрілює непокірних на фронті, розгромлює більшовиків у Пітері»¹.

В країні почався розгул контрреволюції. Буржуазія та її вірні слуги — угодовські партії — основні зусилля спрямували на розгром партії більшовиків. Тимчасовий уряд заборонив більшовицькі газети «Правду», «Солдатську правду» та інші, видав наказ про арешт вождя партії В. І. Ленін. З Петрограда хвиля контрреволюційного розгулу перекинулася в інші міста і райони країни. 5 липня юнкери розгромили приміщення Київського комітету РСДРП(б), Центрального бюро професійних спілок Києва, редакції газети «Голос социал-демократа» і кіоск, де продавалась ця газета. Юнкери також заарештували кількох членів київського більшовицького комітету і профспілкових працівників². У Києві, як говорилось у зверненні більшовиків — членів виконкому Київської Ради — до президії виконкому, «встановилась диктатура контрреволюційної военщини, що діє... в цілковитій єдності з партіями меншовиків і народників»³. Юнкери намагались розгромити редакцію газети луганських більшовиків «Донецкий пролетарий», але робітники дали їм рішучу відсіч⁴. В Єнакієвому контрреволюція організувала напади на більшовиків, заборонила розповсюдження більшовицьких газет⁵. Численні арешти членів більшовицького комітету провела в цей час есеро-меншовицька рада в Юзівці. У зв'язку з цим Макієво-Юзівсько-Петрівський комітет РСДРП(б) прийняв рішення про залишення Юзівки і переїзд в інше місце⁶. Цькування і переслідування більшовики зазнавали повсюдно. Більшовицька партія змушена була перейти на напівлегальне становище, сховавши свого вождя в глибокому підпіллі.

Встановлення єдиновладдя Тимчасового уряду буржуазія використовувала для того, щоб завдати нищівного удару всім революційним завоюванням робітників. Наступ на робітничий клас капіталісти повели широким фронтом: вони скасовували 8-годинний робочий день, знижували робітникам заробітну плату, обмежували права робітничих організацій, зокрема, фабрично-заводських комітетів, посилили політику локаутів і саботажу. Свій наступ на робітників підприємці намагались ще більшою мірою, ніж у лютому — червні, проводити за допомогою Тимчасового уряду. При цьому, на відміну від попереднього періоду, капіталісти тепер не просили, а настійно вимагали цієї допомоги. Харак-

терна щодо цього доповідна записка Ради з'їзду гірничопромисловців півдня Росії міністру торгівлі та промисловості про становище в Донбасі й заходи щодо піднесення продуктивності місцевої промисловості від 2 серпня 1917 р. «Дайте нам хорошу політику, — вимагали гірничопромисловці, — і ми дамо вам хорошу економіку в Донецькому басейні»⁷. Шахтовласники вбачали «хорошу політику» Тимчасового уряду в заходах, що їх вимагали від уряду гірничопромисловці. Це — вимога «припинити дальшу розпусту і розклад робітничого класу», тобто заборонити робітничим організаціям «проголошувати лозунг класової боротьби з капіталізмом, капіталістами і буржуазією», і щоб він «був замінений іншим лозунгом: погодження класових інтересів...»⁸. Це — вимога того, щоб всі законопроекти Тимчасового уряду з робітничого питання (про страйки робітників, забезпечення робітників на випадок хвороби тощо) «були припинені і заново обговорені з широкою участю промисловців»⁹. Підприємці вимагали прийняття Тимчасовим урядом декрету про те, «що невиконання і порушення законів накликає на винних законну відповідальність і відповідне покарання»¹⁰. При цьому вуглепромисловці зазначали, що місцеві органи влади повинні спиратися на швидкий суд і збройну силу. Іншими вимогами були скасування 8-годинного робочого дня, необхідності втручання держави в питання оплати праці робітників «з метою недопущення дальшого зростання заробітної плати»¹¹. Вони вимагали заборонити рудничним і заводським комітетам втручатися у виробництво. «Конче необхідно, — вимагали підприємці Донбасу, — або замкнути їх діяльність (фабзавкомів. — П. З.) в законні рамки, або зовсім їх знищити, якщо перше виявиться неможливим»¹². Гірничопромисловці вимагали від Тимчасового уряду також такого підвищення цін на паливо, що компенсувало б збитки, яких зазнали підприємці у квітні — липні, та інших подібних заходів.

31 серпня делегація Ради з'їзду гірничопромисловців півдня Росії відвідала міністра юстиції і директора І департаменту. За свідченням членів цієї делегації, вона зробили це «для доповіді про існуюче становище в Донецькому басейні і відповідного натиску на міністерство юстиції (підкреслено нами. — П. З.)»¹³. І «натиск» вуглепромисловців вплинув на міністра юстиції. Останній пообіцяв терміново внести на розгляд Тимчасового уряду проект оголошення воєнного стану в Донбасі. Разом з власниками шахт і рудників міністерство юстиції виробило свій план дій у Донбасі¹⁴. Найважливішими складовими частинами цього плану визначались: вимога від місцевої прокуратури більш енергійної боротьби з робітниками; натиск на військове міністерство і міністерство внутрішніх справ «на предмет якнайшвидшого розташування кавалерійських частин і призначення чотирьох комісарів владю міністра внутрішніх справ»¹⁵; оголошення в басейні воєнного стану і надання зазначеним комісарам влади воєнних генерал-губернаторів. При цьому право добору кандидатур на посади комісарів надавалось гірничопромисловцям. Намагаючись швидше і на «законній» підставі розгромити робітничий клас, власники шахт і рудників Донбасу і пізніше вимагали від уряду застосування поліцейських репресій проти робітничих організацій¹⁶. Таких же рішучих дій проти робітничих організацій, зокрема проти робітничого контролю над виробництвом, вимагали від Тимчасового уряду власники інших підприємств України. Наприклад, Рада союзу фабрикантів і заводчиків Харківського району зажадала від Тимчасового уряду притягнення робітників «до судової відповідальності і кар»¹⁷.

17—19 серпня 1917 р. в Києві проходив всеросійський з'їзд цукрозаводчиків, мета якого, як заявив у своєму вступному слові один з керівників синдикату цукрозаводчиків Бобринський, — «обмінятися думками, щоб в єднанні всього нашого цукропромислового класу знайти ту підтримку, ту моральну опору, які... необхідні для боротьби з воро-

жими силами..., що ведуть нашу промисловість до розвалу»¹⁸. Що це за «ворожі сили» видно з ухвалені з'їздом резолюції, де записано: «Втручання робітників в управління підприємствами, а тим більше фактичне підпорядкування адміністрації промислового підприємства робітникам, шляхом встановлення виборного начала чи самочинного усунення членів адміністрації, підпорядкування їм же фінансово-господарської діяльності заводів шляхом створення різних контрольно-господарських комісій, приведе тільки до анархії на підприємствах, до втечі з них діячів, до цілковитого розвалу їх фінансового господарства, тобто до загибелі самих підприємств»¹⁹. Резолюція вимагала від Тимчасового уряду негайної боротьби з робітниками, негайної заборони втручання робітничих організацій у виробництво. Цукрозаводчики навіть звинувачували Тимчасовий уряд у «потуранні» робітникам і вимагали негайно припинити це²⁰.

Захищаючи інтереси підприємців, Тимчасовий уряд робив все для того, щоб розгромити робітничі організації, припинити їх втручання у виробництво. Перш за все уряд потурбувався про надання власникам підприємств юридичної підстави для посилення боротьби з робітничим класом.

Вже на початку липня міністерство праці і морське міністерство скасували постанову з'їзду делегатів від робітників заводів та портів морського відомства про вибори робітниками адміністративно-технічного персоналу²¹. Кількома днями пізніше міністерство торгівлі і промисловості категорично під відповідальність заводууправлінь заборонило підприємцям, об'єднаним у Союз представників металургійної і залізобудівної промисловості, підвищувати заробітну плату робітникам, оскільки «будь-яка зміна заробітної плати без погодження з загальним становищем справ вносить дезорганізацію в роботу підприємств і через те повинна вважатись шкідливою для громадського спокою і для даного підприємства...»²². Саме на цю заборону посилалися власники заводів Донецького товариства в Дружківці, Олександрівського заводу товариства Брянського заводу в Катеринославі та багатьох інших підприємств України у своїй боротьбі проти вимог робітників підвищити заробітну плату²³.

Злиденне життя робітників України аж ніяк не турбувало капіталістів. Навпаки, вони скрізь галасували про «непомірні» вимоги робітників. Справа нерідко, як це мало місце на одному з жовтневих засідань Особливої наради по обороні, де обговорювалось становище кам'яно-вугільної промисловості Донбасу, доходила до неприхованого цинізму з боку підприємців, які заявляли, що постійна вимога «збільшення заробітної плати привела до того, що багато категорій робітників досягли заробітної плати, яка **значно перевищує їх потреби** (підкреслено нами.— П. З.)»²⁴. І це говорилося в той час, коли преса була переповнена повідомленнями про невпинне зростання і без того високих цін на продовольчі й промислові товари²⁵. Не могли приховати цього і самі підприємці. Так, вуглепромисловці Донбасу неодноразово вимагали від Тимчасового уряду захистити їх від загрози голодних бунтів робітників²⁶. 2 жовтня директор Луганського паровозобудівного заводу, домагаючись підвищення заробітної плати для службовців заводу, писав правлінню Російського товариства машинобудівних заводів Гартмана: «Ми зовсім не помилились, якщо скажемо, що життя в Луганську подорожчало в середньому у 7—8 разів, тим часом оплата праці (службовців.— П. З.) далеко відстала від норм, необхідних для життя»²⁷. Можна уявити, якою далекою від згаданих норм була заробітна плата луганських робітників, які одержували за свою працю менше, ніж службовці.

Однією з причин зростання цін на продовольство в Донецькому басейні була вкрай незадовільна робота державних продовольчих орга-

нів, де також діяли саботажники. В той час коли донецькі робітники стояли на порозі голодної смерті, Тимчасовий уряд нічого не робив для поліпшення їх становища. Більше того, він намагався переконати громадську думку в тому, що всі розмови про голод — вигадка революційних робітників. «Ні про який голод у Донецькому басейні, — брехливо запевняв у жовтні міністр продовольства Прокопович, — не може бути й мови»²⁸. Відвідавши ряд українських губерній, він дійшов висновку, що «продовольчі організації працюють чудово», а діячі, які їх очолюють, «стоять безперечно вище похвал»²⁹.

Все робили, аби догодити буржуазним верховодам «соціалісти» міністерства праці. Особливо вони «прославились» циркулярами свого міністра Скобелева від 23 і 28 серпня, спрямованими проти фабзавкомів. Перший з них під загрозою кримінальної відповідальності заборонив фабрично-заводським комітетам втручатися в питання найму і звільнення робітників і службовців. Це право циркуляр надавав виключно власникам підприємств³⁰. Циркуляр від 28 серпня переслідував мету придушити ініціативу робітничих організацій шляхом обмеження їх права на проведення засідань, зборів, мітингів та надання права підприємцям проводити відрахування з заробітку робітників за участь у засіданнях, зборах, мітингах, проведених без дозволу підприємців³¹.

Слід зазначити, що цю холуйську роботу «соціалістів» з міністерства праці заводчики і фабриканти не дуже високо цінили. Один з доповідачів на III конференції промисловців півдня Росії, яка проходила в вересні 1917 р., вніс проект резолюції, де, між іншим, говорилось: «Законодавча діяльність міністерства праці носить яскраво виражений класовий характер, захищаючи виключно інтереси робітничого класу. Міністерство зовсім ігнорує інтереси не лише іншої сторони—підприємців, а й самої промисловості...»³². Звичайно, лише хвороблива фантазія авторів цього проекту могла породити підозру, що угодовці з міністерськими портфелями захищають інтереси робітничого класу. Причина такого незадоволення фабрикантів і заводчиків зрозуміла. Вони бажали законів про негайну криваву розправу з робітниками, намагались добитися від уряду законів, які повернули б країну і народ до тих умов, що були при царизмі. Але зростаючі з кожним днем сили революційного народу були надійною гарантією цілковитого краху сподівань буржуазії.

13 жовтня 1917 р. Тимчасовий уряд видав постанову про призначення особоуповноваженого комісара в Донецький басейн і надання йому особливих повноважень в військових, економічних і адміністративних питаннях. Постанова підпорядковувала особоуповноваженому комісару всі місцеві органи влади та військові установи Катеринославської, Харківської і Херсонської губерній, а також області війська Донського, які повинні були негайно виконувати всі його розпорядження і вимоги про викликання військ «для придушення або попередження народних заворушень чи безпорядків»³³. На заводах, шахтах і рудниках Донбасу з'явилися загоны контрреволюційно настроєних козаків, які розпочали переслідування робітничих організацій.

Звертаючись до робітників Донбасу, атаман Каледін попередив їх, що вони повинні «зайнятися влаштуванням свого внутрішнього життя..., ні в якому разі не допускаючи втручання в адміністративні і господарчі питання»³⁴. При цьому Каледін загрожував донецьким робітникам тим, що він «докладе всіх зусиль і вживе всіх засобів, які в нього є, для збереження порядку, для підтримання правильної і справної роботи на рудничних підприємствах і для охорони особистих і майнових інтересів проти самочинних виступів і насильств»³⁵.

Підтримкою наступу капіталістів на робітничий клас Тимчасовий уряд намагався надати наступові видимості «законності», приховати від очей селян, солдатів, прогресивно настроєної інтелігенції справжні на-

міри буржуазії, дійсних винуватців економічної розрухи. Посилаючись на постанови, розпорядження і циркуляри уряду, підприємці повели відкритий наступ на робітничий клас. Цим вони сподівалися попередити соціалістичну революцію в країні, наближення якої з кожним днем стало все більш очевидним.

Однією з форм боротьби контрреволюції проти робітників був саботаж підприємців. За допомогою саботажу буржуазія сподівалася поглибити економічну кризу в країні, посилити бідкування робітників і селян і цим самим відвернути їх від боротьби за владу, сприяти зміцненню влади буржуазії. Ці реакційні плани буржуазія обговорювала на своїх з'їздах, нарадах, засіданнях. Відкриваючи 3 серпня II всеросійський торгово-промисловий з'їзд, один із лідерів російської контрреволюційної буржуазії Рябушинський програму боротьби торговпромиловців з революцією сформулював так: «Потрібна кістлява рука голоду і народного зубожіння, щоб вона схопила за горло віддрузів народу, членів різних комітетів і Рад, щоб вони опом'ятались»³⁶. Цей народоненавистник пророкував дуже швидке наближення цілковитого розвалу економіки країни, «і до цього часу, — закликав він торговців і промиловців, — ми повинні діяльно готуватись, щоб наші організації були на висоті становища»³⁷. Ще відвертіше справжній намір капіталістів висловлено в органі української фінансової буржуазії «Фінансовому журналі». «Економічною руїною, — повчав він, — підточується самий фундамент, що знаходиться під робітничим класом, і після цієї Піррової перемоги настане катастрофа робітничого класу. Нужда зігне його, і тоді в ролі рятувальника виступить буржуазія, інтелігенція, земельні власники і церква...»³⁸. Ось чому вуглепромисловці Донбасу, які у серпні відвідали міністра юстиції, відверто і цинічно про свою розмову з ним писали: «Ми ж його порадували (підкреслено нами. — П. З.) тим, що Донецький басейн перебуває в агонії і якщо справи йтимуть далі так, як і тепер, то слід чекати швидкого припинення роботи залізниць і заводів з усіма наслідками, що випливають з цього»³⁹.

Спіраючись на підтримку Тимчасового уряду та урядовських партій, власники підприємств України — один з найвпливовіших загонів загальноросійської буржуазії — розгорнули відкриту боротьбу проти завоювань робітничого класу, здобутих ним під керівництвом більшовицької партії в період мирного розвитку революції. Вже 5 липня 1917 р. Союз представників металургійної і залізничної промисловості розіслав на місця циркуляр, який анулював всі ті поступки, на які змушені були піти підприємці під натиском робітників у березні — червні 1917 р.⁴⁰

14 вересня цей же союз розіслав металургійним заводам України перелік умов, за яких підприємці можуть продовжувати роботу заводів: 1) правом найму і звільнення користуються виключно власники підприємств; 2) внутрішній розпорядок на заводах і рудниках встановлюється адміністрацією; осіб, які порушують його, адміністрація має право карати аж до звільнення з роботи; 3) відновлення тієї тривалості робочого дня, що була до лютого 1917 р.; 4) втручання робітників та їх організацій у виробництво з метою нагляду і контролю неприпустиме та ін.⁴¹

Цілком усвідомлюючи, що досягти своєї мети не можна доти, доки робітники мають свої міцні організації, і зокрема, фабзавкоми, підприємці намагались розгромити робітничі організації або принаймні перетворити їх у безправні, безвольні придатки адміністрації. Вони звільняли з роботи найактивніших членів заводських комітетів, відмовлялись оплачувати їх працю, не визнавали робітничих організацій.

Вже 10 липня Рада союзу кам'яновугільних підприємств Донбасу прийняла постанову, яка пропонувала «всім членам союзу безумовно відхилити самочинні організації (робітників. — П. З.), які створюються з метою нагляду за підприємствами»⁴².

Наприкінці липня відмовилася визнати цехові комітети і зажадала від робітників їх негайного скасування адміністрація миколаївського суднобудівного заводу «Руссуд»⁴³. Це ж зробив щодо заводського комітету директор заводу Мантель в Катеринославі⁴⁴. На початку серпня адміністрація брикетної фабрики в Горлівці намагалася ліквідувати інститут старост шляхом звільнення з роботи всіх обраних до нього робітників⁴⁵. В липні загальні збори робітників Катеринославського рудника (Донбас) ухвалили резолюцію, яка констатувала саботаж власника. Він не тільки не дбав про поліпшення технічного устаткування рудників, через що видобуток вугілля невпинно падав, а й розгорнув боротьбу з робітничими організаціями, звільняючи з роботи тих робітників, які обрані до цих організацій⁴⁶. Неодноразово робив спроби звільнити з роботи голову завкому власник харківського заводу «Силікат», а адміністрація Харківського паровозобудівного заводу домагалась від військових органів мобілізації на фронт голови загальнозаводського комітету більшовика Г. П. Нехаєнка⁴⁷. Дирекція харківського заводу «ВЕК» у боротьбі з заводським комітетом намагалась розколоти єдність робітників. Так, на початку вересня, коли на заводі точилась боротьба за збільшення заробітної плати робітникам низької кваліфікації, дирекція пішла на провокацію, почавши видавати одноразову допомогу тим робітникам, «котрі не визнають заводський комітет та інші робітничі організації»⁴⁸.

13 серпня відбувся організаційний з'їзд трудящих цукрової промисловості Ольгопільського повіту Подільської губернії. Представник завкому Опустянського цукрового заводу розповів, що адміністрація заводу останнім часом повела відкрити боротьбу проти завкому, «особливо адміністрація проявляє недоброзичливе ставлення, аж до оголошення розрахунку, до найбільш діяльних членів заводського комітету»⁴⁹. З'їзд постановив всіма засобами добиватися повернення на роботу звільнених членів завкому. Про те, що «авторитет місцевого комітету (тобто заводського.—П. З.) адміністрацією заводу демонстративно ігнорується», заявив також на з'їзді представник Тростянецького заводу⁵⁰.

Власники підприємств, підтримані Тимчасовим урядом, почали виступати проти завойованого робітниками права на оплату праці членів робітничих організацій. Так, правління миколаївських суднобудівних заводів дало розпорядження заводоуправлінням припинити виплату заробітної плати членам робітничих організацій з 1 серпня 1917 р.⁵¹ На початку вересня проти оплати праці членів робітничих організацій виступила Рада союзу металургійної і залізоробної промисловості⁵². 25 вересня постанову про припинення оплати праці членів робітничих організацій прийняла Рада союзу антрацитових підприємств Донбасу. У розісланому наступного дня циркулярі вона повідомляла своїх членів, що ця постанова не поширюється лише на ті заводські комітети, які діють в рамках закону Тимчасового уряду від 23 квітня. (23 квітня 1917 р. Тимчасовий уряд видав закон «Про робітничі комітети в промислових підприємствах». За цим законом діяльність ФЗК фактично ставилась під контроль адміністрації)⁵³. Про необхідність боротьби проти завойованого робітниками права на оплату підприємцями праці тих робітників, які обрані до робітничих організацій, на початку жовтня писав директор луганського заводу Гартмана правлінню Російського товариства машинобудівних заводів Гартмана. Він зазначав, що це нелегка справа. «Обов'язок видавати платню (членам робітничих організацій.—П. З.) склався революційним шляхом, боротьба проти якого, як і проти багато чого іншого, більш важливого, вимагає великих постійних зусиль»⁵⁴.

Але основною зброєю підприємців України у боротьбі з робітниками залишався локаут, який після липневих подій набрав масового організованого характеру. Настрої власників підприємств досить відверто

висловив орган промисловців «Торгово-промышленная газета»: «Як не тяжкі наслідки закриття заводів, але якщо немає іншого засобу, то потрібно хоч цим примусити робітників прийти до розуму»⁵⁵. Тимчасовий уряд нерідко сам припиняв роботу тих чи інших підприємств. Наприклад, представник міністерства торгівлі і промисловості Варзар, відвідавши заводи Катеринославської, Харківської, Київської та інших губерній України, назвав «єдиною зброєю боротьби з робітниками у заводчиків... закриття підприємств»⁵⁶. Про це він заявив на одному з засідань Особливої наради по обороні у вересні 1917 р. А через місяць головуючий в цій нараді Пальчинський писав військовому міністру про необхідність «розробити планомірну програму закриття заводів у Донбасі»⁵⁷. У вересні Союз представників металургійної і залізничної промисловості розіслав директорам заводів циркулярного листа, який вимагав від них негайно закривати заводи, якщо робітники будуть втручатися у виробництво або ставити перед адміністрацією економічні вимоги⁵⁸. Цього ж зажадав від шахтовласників Союз антрацитових підприємств Донбасу⁵⁹ та інші об'єднання підприємців. Характерно, що, проводячи політику локаутів, власники заводів і фабрик, шахт і рудників все ж не забували про збереження своїх прибутків. Так, Союз металургійної і залізничної промисловості, вимагаючи від своїх членів рішучої боротьби з робітничим класом шляхом закриття підприємств, добивався, щоб «заводи, які залишаються, підвищили ціни на чавун і залізо, внесли в союз певні суми, а союз із цих сум винагородив би закриті заводи»⁶⁰.

Закриваючи підприємства, власники дуже часто посилювалися на відсутність сировини, палива, коштів тощо, щоб замаскувати свої антинародні дії. В перших числах липня директор Варшавського заводу № 1 для виготовлення литва в Катеринославі і його помічник втекли, залишивши акціонерам розпорядження закрити завод, посилюючись на нехватку чавуну. Вони заявили робітникам, що для нормальної роботи заводу потрібно 25 тис. пудів чавуну, а артилерійське відомство дало лише 8 тис. пудів. Робітники взяли за справу самі і дістали необхідну кількість чавуну, але власники не відновили роботу заводу⁶¹. Тоді ж були закриті такі значні підприємства Олександрівська, як «Леп і Вельман», товариств «Копп і К^о», «Копп і Гелькер». Заводчики мотивували закриття підприємств відсутністю нафти⁶². Закриваючи заводи, катеринославські підприємці князь Любомирський і Гнездовський посилювалися на відсутність сировини, коштів⁶³. Коли робітники заводу Любомирського дістали сировину і вимагали відкрити завод, директор виставив умову: завод розпочне роботу лише тоді, коли робітники дадуть підписку, що при першому ж його бажанні закрити завод робітники залишать підприємство без одержання будь-якої винагороди⁶⁴. У вересні правління миколаївського суднобудівного заводу «Наваль», прикриваючись відсутністю сировини, палива, замовлень тощо, намагалось звільнити з роботи кілька тисяч робітників⁶⁵.

Часто підприємці навіть не вважали за потрібне маскувати свої дії. Вони закривали заводи, фабрики, рудники у відповідь на втручання робітників у виробництво, на висування ними економічних вимог. Так зробили у серпні — жовтні власники таких великих заводів України, як Харківський паровозобудівний завод, із закриттям якого було звільнено 7 тис. робітників⁶⁶, одеський завод «Гена»⁶⁷, Кадіївський металургійний завод Південно-Російського металургійного товариства⁶⁸ та багато інших. Київський рафінадний завод був, наприклад, закритий при наявності достатньої кількості і палива і сировини. Обговорюючи цей факт, делегати II Всеросійського з'їзду трудящих цукрової промисловості констатували, що цей завод не лише «взяв на себе ініціативу боротьби капіталу з трудом, але й хоче наочно показати, що капітал з трудом може успішно боротися»⁶⁹.

Нерідко власники не зупинялись навіть перед знищенням своїх підприємств, влаштуваючи вибухи, затоплення тощо. Так, для того, щоб не виконувати справедливих вимог робітників, власники катеринославської фабрики металевих виробів «Шла» підпалили її⁷⁰. Аналогічно вчинили власники катеринославського заводу Тобілевського і братів Коган⁷¹. Адміністрація шахти Щегловка в Донбасі добилася припинення її роботи шляхом влаштування завалу⁷². Дуже частим у липні — жовтні було навмисне затоплення підприємцями шахт Донбасу⁷³. Все це посилювало розруху в промисловості і бідуювання робітничого класу. Про розмах саботажницької політики підприємців після липневих подій свідчать такі дані: у жовтні 1917 р. тільки протягом одного тижня донецькі капіталісти закрили близько 200 шахт і десятки тисяч робітників залишилися без роботи; в Катеринославі підприємці викинули на вулицю 60 тис. робітників у Києві — 15 тис. і т. п.⁷⁴

У цей тяжкий для робітничого класу час з особливою чіткістю виявилась зрадницька суть меншовиків, есерів та інших дрібнобуржуазних партій. Робітники побачили всю ту бездонну прірву, що була між демагогічною балаканиною і писаниною угодовців та їх справжніми ділами і намірами. Ці «соціалісти» не тільки не стали на захист робітничого класу проти наступу контрреволюційної буржуазії, а й самі були активними учасниками цього наступу.

Єдиною партією, яка підняла прапор рішучої боротьби проти капіталістів-локаутчиків та їх вірних слуг — Тимчасового уряду і угодовців, була партія більшовиків. Змушений перейти на нелегальне становище вождь партії В. І. Ленін ні на хвилину не припиняв своєї діяльності, спрямованої на дальший розвиток революції, на захист інтересів робітничого класу. У «Лісті до редакції» газети «Пролетарское дело» В. І. Ленін заявив: «Відбувається вирішальна сутичка між революцією і контрреволюцією. Ми будемо, як і раніше, боротися на боці першої. Ми будемо в міру наших сил, як і раніше, допомагати революційній боротьбі пролетаріату»⁷⁵. Керована В. І. Леніним партія комуністів, незважаючи на репресії, на переслідування з боку контрреволюції, лишилась вірною принципу: завжди за будь-яких обставин всі свої сили віддавати боротьбі за інтереси робітничого класу. Більшовики України, як і вся партія, після липневих подій у Петрограді посилити свою роботу серед робітничих мас. Вони роз'яснювали робітникам політичний характер становища, що створилося в країні, викривали зрадництво угодовських партій, вчили як краще боротися проти наступу контрреволюції.

Як тільки звістка про криваву розправу з політичною демонстрацією петроградських робітників 3—5 липня дійшла до українських міст і робітничих селищ, більшовицькі організації України звернулися до трудящих з відозвами і деклараціями, ухвалювали резолюції, що висловлювали гнівний протест проти злодіянь контрреволюції, закликали їх дати рішучу відсіч всім, хто підняв руку на революцію.

Вже 6 липня газета харківських більшовиків «Пролетарий» опублікувала звернення виконавчого бюро Харківського комітету РСДРП(б) до робітників і солдатів. Тимчасовий уряд, говориться у зверненні, не виконав поставлених перед ним революцією завдань. Він продовжує війну, «господарська і продовольча розруха ще більш посилюється капіталістами-локаутчиками; контрреволюція від слів перейшла до діла, відкрито ведучи погромну агітацію і організуючись при прихильному потуранні влади»⁷⁶. Відозва закликала робітників і солдатів прислухатись до голосу партії більшовиків, активно готуватися до боротьби за перехід влади до рук трудящих. «Тільки ця влада — влада більшості народу, дасть нам мир, хліб і свободу!»

Того ж дня Катеринославський комітет РСДРП(б) ухвалив резолюцію про поточний момент, де зазначалось: «Контрреволюційна бур-

жуазія відкрито використовує становище, що утворилося, для того, щоб роздавити пролетаріат і запровадити в Росії військову диктатуру»⁷⁷. На противагу буржуазії та угодовським партіям меншовиків і есерів, говориться в резолюції, партія більшовиків зробить все для того, щоб полати плани контрреволюції, щоб використати кризу для доведення революції до кінця, до переходу влади до рук трудящих. «Тільки вони зуміють справитись із зростаючою не днями, а годинами господарською розрухою, яка загрожує всім завоюванням революції, вони справляться з контрреволюцією...!» Обласна конференція РСДРП(б) Південно-Західного краю, що відбулася у Києві 12—15 липня 1917 р., в своїй резолюції про поточний момент затаврувала антинародну політику Тимчасового уряду та дрібнобуржуазних партій, констатувала перехід сил контрреволюції у наступ. Виходячи з аналізу становища, що склалося в країні, конференція визнала, що тільки створення твердої влади робітників, солдатів і селян, розрив з політикою угодовства з буржуазією, рішуча боротьба з контрреволюцією, економічною розрухою можуть вивести країну на шлях дальшого розвитку революції. «Лише силою рішучих, організованих виступів пролетаріату,— говориться у цій резолюції,— революція може бути врятована...»⁷⁸.

11 липня на об'єднаному засіданні київських Рад робітничих і солдатських депутатів була проголошена декларація Київського комітету РСДРП(б) про поточний момент. Вона на конкретних прикладах політики Тимчасового уряду і угодовських партій показала їх антинародний, контрреволюційний характер. Київські більшовики у своїй декларації вказували, що поведінка Тимчасового уряду і угодовських партій 3—5 липня у Петрограді та їх наступні дії «фактично є контрреволюційними актами, нападами на революційні завоювання і початком тієї ж контрреволюції, врятуванням або попередженням якої, ці дії і цей терор нібито мотивуються»⁷⁹. Партія більшовиків, зазначається далі у декларації, в цей загрозовий момент не може не виступати проти контрреволюційної політики Тимчасового уряду і угодовських партій. Декларація висунула ряд вимог, негайне виконання яких могло б врятувати революцію. Це — усунення від влади контрреволюціонерів, скасування будь-яких обмежень громадянських свобод, вжиття заходів проти організованих центрів фабрикантів і поміщиків, звернення до всіх народів, втягнутих у війну, з пропозицією демократичного миру тощо. Декларація вимагала «негайного вжиття найрішучіших заходів в галузі внутрішньої, особливо економічної політики проти контрреволюційних промислових і аграрних кіл, які саботують революцію...». Ця ж декларація 16 липня була проголошена на засіданні Харківської Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів від імені Харківського комітету РСДРП(б)⁸⁰.

Обласна конференція РСДРП(б) Донецько-Криворізького басейну, що відбувалася в Катеринославі 13—15 липня, у своїй резолюції про поточний момент викрила дійсні плани контрреволюції. Перед російським робітничим класом, говорилось у резолюції, стоїть грізна небезпека розправи контрреволюції з усім робітничим рухом, — розправи, яка, розпочавшись у формі боротьби з більшовиками, не може не перетворитись у боротьбу з робітничою самодіяльністю взагалі. «Тільки союз армії і біднішого селянства на чолі з революційним пролетаріатом, згуртувавшись навколо Рад і порвавши політику угодовства з буржуазією, зможе,— робила висновки резолюція конференції,— вжити ряд революційних заходів для боротьби з хижакством загарбників-капіталістів, зможе дати землю малоземельному селянству і стати на шлях рішучої ліквідації імперіалістичної війни»⁸¹.

Збори членів Катеринославської організації РСДРП(б), що відбулися 11 липня, у своїй резолюції про політичне становище, яке ство-

рилось після липневих подій у Петрограді, записали, що всю роботу члени організації повинні проводити серед широких трудящих мас⁸².

Загальні збори Юзівської організації РСДРП(б), що відбулися 8 липня 1917 р. після доповіді Я. В. Залмаєва про події у Петрограді, ухвалили провести мітинги на ряді рудників⁸³. Для активізації роз'яснювальної роботи серед широких робітничих мас липнева обласна конференція РСДРП(б) Донецько-Криворізького басейну постановила організувати при обласному комітеті партії летючі агітаторські школи⁸⁴. Обласна конференція більшовиків Південно-Західного краю накреслила цілу низку заходів для посилення роботи серед робітників. У переліку цих заходів одним з перших конференція записала такий захід, як організація заводських комітетів на тих підприємствах, де їх ще немає, і посилення впливу партії більшовиків у фабзавкоммах⁸⁵. Подібні рішення прийняли в цей час також інші більшовицькі організації України.

Посилення більшовиками роботи серед робітників безпосередньо на фабриках і заводах, шахтах і рудниках було надійною гарантією того, що буржуазії, незважаючи на всі її зусилля та активну допомогу урядовських партій, не вдасться розгромити гегемона революції — робітничий клас і задушити революцію.

Керовані більшовиками робітники України висловлювали гнівний протест проти злочинів капіталістів-локаутчиків, буржуазного Тимчасового уряду і зрадників революції — меншовиків, есерів та інших дрібнобуржуазних партій, заявляли про свою готовність піднятися на боротьбу проти наступу контрреволюції.

Робітники харківського заводу «ВЕК» на трьох мітингах (5, 7 і 18 липня) засудили контрреволюційну політику Тимчасового уряду, висловили йому своє невдовір'я і зажадали переходу влади до рук трудящих⁸⁶. Так само поставилися до липневих подій у Петрограді робітники Харківського паровозобудівного заводу, заводів Шиманського, Російсько-французького товариства, «Фенікс» та багатьох інших підприємств Харкова⁸⁷. При цьому робітники заводу «Фенікс» у своїй резолюції, ухваленій на мітингу 17 липня, висловили рішучий протест проти брудних наклепів контрреволюції на вождя більшовицької партії В. І. Леніна⁸⁸.

6 липня двотисячний мітинг робітників Нижньодніпровських залізничних майстерень, заслухавши доповідь більшовика В. К. Аверіна, ухвалив резолюцію, в якій зазначалось, що Тимчасовий уряд неспроможний активно боротися з економічною розрухою, неспроможний вивести країну із тупика, що єдиним виходом із становища, яке утворилося, є перехід влади до рук робітників і селян, бо «тільки такий уряд спроможний боротися з економічною розрухою і міцною рукою, спираючись на всю демократію, може роздушити контрреволюцію»⁸⁹. До такого ж висновку дійшли майже три тисячі збори робітників Брянського заводу в Катеринославі, що відбулися 10 липня. У своїй резолюції вони записали: «Сильним у боротьбі з контрреволюцією, з господарською розрухою, з імперіалістичною війною зможе бути лише уряд, що вийшов із надр революційних робітників і селянських мас»⁹⁰. Аналогічні резолюції з приводу липневих подій у Петрограді ухвалили загальні збори робітників Катеринослава, доповідь на яких зробив Г. І. Петровський⁹¹, збори робітників рудника Парамонова⁹², одеського заводу по виробництву автогенних апаратів Шполянського⁹³, заводу і елінгу товариства Белліно — Фендеріх в Одесі⁹⁴ та багатьох інших підприємств України.

Величезне значення для активізації боротьби більшовицьких організацій України, як і всієї партії, проти наступу контрреволюції на робітничий клас мали рішення VI з'їзду РСДРП(б), що відбувся 26 липня — 3 серпня 1917 р. У резолюції з'їзду «Про політичне становище» вказувалось, що «партія повинна взяти на себе роль передового борця проти контрреволюції; енергійно боронити всі завойовані свободи і

явочним порядком утверджені права; боронити проти контрреволюційних замахів усі масові організації (Ради, фабрично-заводські комітети, солдатські і селянські комітети)...»⁹⁵. З'їзд зобов'язав партійні організації всіма силами зберігати і зміцнювати свої позиції у масових робітничих організаціях. Особливу турботу проявляла партія більшовиків про захист від наступу капіталістів-локаутчиків гегемона революції — робітничого класу, збереження і зміцнення його організацій, зокрема фабрично-заводських комітетів і професійних спілок. У Маніфесті Російської соціал-демократичної і робітничої партії, який був вироблений і опублікований Центральним Комітетом РСДРП(б) за дорученням VI з'їзду партії, показано трудящим справжні цілі наступу буржуазії на робітничий клас. «Лементуючи про патріотизм і батьківщину,— говорить у Маніфесті,— шельмуючи революційних робітників, об'єднані синдикатники за планом, виробленим на своїх таємних нарадах, уперто і систематично гальмували хід виробництва, щоб, створивши хаос і сум'яття, звернувши вину на робітників, захопити цупкими лапами всю владу в свої руки»⁹⁶. Робітники України мали змогу ознайомитися з Маніфестом і з тією пересторогою проти планів локаутчиків, яку він містив, як за допомогою центрального органу РСДРП(б) — газети «Пролетарий»⁹⁷, так і за допомогою всіх більшовицьких газет, що виходили в цей час на Україні⁹⁸. Турботою про робітничий клас, про його захист від наступу капіталу були проникнуті й інші важливі документи партії, зокрема такі, як «Декларація, прочитана більшовицькою фракцією на засіданні Народи по оборні 8 серпня»⁹⁹, «Декларація більшовиків, членів делегації на Московській нараді»¹⁰⁰, резолюція розширеного засідання ЦК РСДРП(б) «Про війну», ухвалена 31 серпня і проголошена більшовицькою фракцією того ж дня на засіданні Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету Рад¹⁰¹ тощо.

Мобілізації сил робітничого класу країни, в тому числі й України, на боротьбу проти наступу капіталу значною мірою сприяли рішення II і особливо III конференцій фабрично-заводських комітетів Петрограда, роботою яких керував Центральний Комітет РСДРП(б). Уже в своєму вступному слові при відкритті II конференції 7 серпня голова Центральної ради фабзавкомів Петрограда більшовик Н. І. Дербишев малював яскраву картину саботажу підприємств по всій країні, попередив робітників про неминучість дальшого наступу контрреволюції на робітничий клас і зокрема, на фабрично-заводські комітети. Буржуазія намагалась повернути країну до всевладдя капіталу, задушити революцію. Н. І. Дербишев закликав робітників дати відсіч всім, хто піднімає руку на завоювання робітничого класу на його організації. «Одним з етапів робітничого руху,— сказав він,— є розвиток і зміцнення діяльності фабрично-заводських комітетів — цього дітища російської революції. Вона їх народила, вона їх повинна і зміцнювати»¹⁰². Конференція вирішила, що найефективнішим засобом боротьби з наступом капіталу є робітничий контроль над виробництвом.

Основним питанням III конференції фабзавкомів Петрограда, яка розпочала свою роботу 5 вересня, було питання про наступ контрреволюції на заводські комітети. Після обговорення доповіді, в якому взяв участь і представник заводського комітету Харківського паровозобудівного заводу більшовик т. Щербина¹⁰³, конференція прийняла широку резолюцію. Вона констатувала: «Саботаж капіталістів і той господарський крах, до якого штовхає країну економічне і політичне панування буржуазії, висуває перед робітничим класом неминуче завдання: шляхом ряду заходів взяти у свої руки контроль, регулювання і нарешті організацію громадського господарства, створюючи і зміцнюючи для цієї роботи свої спеціальні органи — фабрично-заводські комітети»¹⁰⁴. Резолюція закликала робітників до найенергійшої боротьби проти зга-

даних циркулярів Скобелева від 23 і 28 серпня, спрямованих на обмеження прав фабрично-заводських комітетів, і «затвердження законодавчим порядком прав фабрично-заводських комітетів, якими вони користуються в теперішній момент на підставі звичайного революційного права». Вона рекомендувала всім фабзавкомам не зважати на будь-які циркуляри Тимчасового уряду, продовжувати свою роботу як і раніше, поглиблюючи і розширюючи свої функції «у напрямі встановлення дійсного робітничого контролю над виробництвом і розподілом».

Про роботу обох цих конференцій та їх рішення робітників країни широко інформував центральний орган ЦК РСДРП(б)¹⁰⁵.

Керуючись рішеннями VI з'їзду РСДРП(б), вказівками Центрального Комітету партії, використовуючи досвід більшовиків столиці, більшовицькі організації України розгорнули широку і активну діяльність, спрямовану на організацію відсічі наступові капіталу та його прислужників на робітничий клас. Вони викривали контрреволюційні дії капіталістів-локаутчиків у своїх виступах на робітничих зборах і мітингах, з'їздах і конференціях, говорили про це у своїх зверненнях до робітників, резолюціях, рішеннях тощо.

Так більшовицька організація Харкова на знак протесту проти локаутів вирішила провести 1 серпня демонстрацію робітників. Керівництво нею мало здійснити правління спілки металістів, де переважали більшовики. Готуючись до цієї демонстрації, правління профспілки металістів звернулося до робітників Харкова з відозвою. В ній говорилось, що контрреволюція докладе всіх зусиль для того, щоб зірвати демонстрацію, облили брудом брехні і наклепів робітничий клас. Відозва закликала не вірити ніякій брехні про робітників. «Погляньте на наші лозунги,— говорилось у відозві.— Вам скажуть, що ми занাপащаємо країну, а ми проголошуємо: «Капіталісти підривають виробництво». Вам скажуть, що ми не хочемо працювати, що ми «страйкарі», а ми голосно заявляємо: **«Геть локаути, ми хочемо працювати»**. Вам будуть нашіптувати, що через нас стоять верстати, що через нас гине країна, а ми говоримо: **«Геть закриття фабрик і заводів, ми вимагаємо втручання держави»**¹⁰⁶. Користуючись перевагою в Харківській Раді робітничих і солдатських депутатів, меншовики і есери зірвали демонстрацію.

На Україні це був не поодинокий приклад зрадництва угодовських партій в тяжкий для робітничого класу час. Ось чому більшовики, мобілізуючи сили пролетаріату на боротьбу проти наступу капіталу, підкреслювали, що однією з важливих причин зміцнення контрреволюції є зрадницька політика меншовиків і есерів.

21 серпня тов. Артем (Ф. А. Сергеев) зачитав на загальних зборах Харківської Ради робітничих і солдатських депутатів декларацію більшовицької фракції. У ній вказувалось, що покласти край наступові капіталу на робітничий клас може лише повалення контрреволюційної диктатури буржуазії. Завдання партії більшовиків, завдання пролетаріату, говорилось у декларації, полягає в тому, щоб не дати задушити класові організації робітників, всемірно зміцнювати їх, а також покінчити з політикою угодовства з буржуазією. «Успіх нової революції,— вказувалось у декларації,— залежить від того, чи досить швидко і міцно усвідомить більшість народу всю згубність надій на угодовство з буржуазією, надій, які висловлюються і підтримуються партіями есерів і меншовиків»¹⁰⁷.

Ці ж думки висловив Артем (Ф. А. Сергеев) на загальних зборах професійної спілки металістів Луганська, що відбулися 20 серпня. Його підтримали луганські більшовики Лутовінов, Черняков та ін. За пропозицією більшовиків збори ухвалили резолюцію, яка показувала, що робітники прекрасно розуміли мету наступу на них капіталу. У резолюції говорилось, що пролетаріат Луганська в цей тяжкий час, коли

контрреволюція намагається збройною силою придушити робітничий клас, висловлює рішучий протест проти зневажання прав робітничого класу, проти саботажу промисловців, локаутів, розгрому робітничих організацій і т. п. Збори категорично заявили, що «тільки влада пролетаріату і біднішого селянства зможе вивести країну з економічної розрухи і політичного безправ'я» і закликали всіх робітників «тісніше згуртуватись навколо своїх політичних і професійних організацій для відсічі контрреволюційній буржуазії і закріплення революційних завоювань»¹⁰⁸.

Більшовики Києва винесли питання про заходи проти наступу підприємців на робітничий клас на обговорення загальноміської конференції фабрично-заводських комітетів. 21 серпня конференція ухвалила спеціальну резолюцію про боротьбу з локаутами. Констатуючи зростання день у день саботажу власників підприємств, резолюція вказувала робітникам, що цей саботаж загрожує знищенням всіх завоювань трудящих і, зокрема, існуванню масових робітничих організацій. «З іншого боку,— говорилось у резолюції,— ця кампанія є важливим шаховим ходом контрреволюційної буржуазії в цілій системі ходів, які мають основну мету,— «загнуздати» передового борця революції — пролетаріат, надіти на нього гамівну сорочку підкорення наказам класу буржуазії, прикувати його ланцюгами матеріальної залежності до колісничі імперіалістів»¹⁰⁹. Резолюція конференції фабзавкомів Києва накреслила цілу низку заходів, спрямованих на боротьбу з локаутчиками. Разом з тим вона визнала, що «усунення буржуазії від влади є найважливішою умовою успішної боротьби з локаутами».

Питання про боротьбу з локаутчиками було предметом обговорення загальноміської конференції фабрично-заводських комітетів Катеринослава, що відбулася на початку вересня. Постанова конференції, проект якої внесли більшовики, намітила ряд конкретних заходів, здійснення яких мало протидіяти наступові буржуазії на робітничий клас. Найважливішими серед них конференція вважала негайне припинення політики угодовства з буржуазією, що її проводили меншовики і есери, і негайне запровадження дійового робітничого контролю над виробництвом¹¹⁰. Через тиждень знову відбулася конференція фабзавкомів Катеринослава, де було обговорено питання про наступ контрреволюції на робітничі організації. У запропонованій більшовиками резолюції говорилось, що «робітники не допустять цього замаху на організації, створені революцією»¹¹¹. Конференція зажадала від Ради робітничих і солдатських депутатів включитись у боротьбу проти підприємців, бо їх наступ на фабрично-заводські комітети загрожує не лише робітникам.

З вересня Центральна рада фабзавкомів Одеси під впливом більшовиків ухвалила резолюцію про поточний момент. У ній висунута вимога створення революційного уряду без капіталістів, уряду, який повинен розгорнути рішучу боротьбу з саботажем промисловців. «Ми вимагаємо,— говорилось у резолюції,— залучення до цієї боротьби пролетаріату, як безпосередньо зацікавленого у правильному функціонуванні виробництва, право контролю робітників над виробництвом повинно бути визначним і проведеним у життя революційним урядом»¹¹². Резолюція вимагала негайного скасування всіх розпоряджень і роз'яснень Скобелева про фабзавкоми, які «явно продиктовані намаганням задовольнити буржуазію, віддавши їй у жертву інтереси і права пролетаріату». Цього ж вимагали робітники багатьох підприємств Одеси. При цьому вони констатували, що наступ капіталу на робітничий клас очолюється Тимчасовим урядом¹¹³.

Борючись проти наступу буржуазії на робітничий клас, більшовики України активно використовували пресу. За її допомогою слово більшовицької правди доходило до найширших верств робітничого класу

України, піднімало і організувало їх на боротьбу з капіталом за інтереси пролетаріату. З номера в номер більшовицькі газети України друкували статті, повідомлення, протоколи робітничих зборів і мітингів, засідань фабрично-заводських комітетів, професійних спілок тощо, які показували всю широчінь, масовість і організованість наступу підприємців на робітничий клас, викривали справжню мету цього наступу.

Питання про організацію боротьби з локаутчиками преса більшовиків України піднімала у редакційних статтях, статтях, написаних провідними діячами більшовицьких організацій України.

Цій темі був присвячений ряд редакційних статей газети «Голос социал-демократа»¹¹⁴. В них доводилось, що за допомогою локаутів буржуазія хоче зруйнувати промисловість, знесилити робітничий клас і кінець-кінцем задушити революцію. Київські більшовики закликали робітників до рішучої боротьби проти контрреволюціонерів всіх мастей, готуватись до повалення влади капіталістів і поміщиків. Тільки влада трудящих може врятувати країну від розрухи — такий висновок однієї з цих статей — «Промислова криза». Вона доводить цілковиту неспроможність Тимчасового уряду підняти виробництво, припинити антинародну діяльність підприємців.

Цю статтю 4 серпня передрукувала газета харківських більшовиків «Пролетарий». На сторінках «Пролетарія» були опубліковані редакційні статті «Гірничопромисловці і робітники»¹¹⁵, «Наступ на робітничі організації»¹¹⁶ тощо, які на конкретних прикладах показували, що звиряча ненависть підприємців до робітників, страх перед пролетарською революцією, що наближається, керують всіма діями буржуазії. Свою саботажницьку політику, ту шкоду, яку вона завдає промисловості, власники підприємств намагалися прикрити поширенням наклепів на робітничий клас. Газета харківських більшовиків викривала цей маневр локаутчиків, показувала, що саме саботаж підприємців — основна причина катастрофічного занепаду промисловості.

Винятково велику увагу боротьбі з наступом капіталу на робітничий клас приділили більшовики Катеринослава. Це питання піднімали у своїх статтях, надрукованих в газеті «Звезда», провідні діячі катеринославської партійної організації Е. Й. Квірінг¹¹⁷, Й. Г. Жуковський (Мирон Трубний)¹¹⁸, М. В. Копилов¹¹⁹ та ін. Йому були присвячені такі редакційні статті «Звезды», як «Гірничопромисловці і робітники»¹²⁰, «Локаутчики»¹²¹, «Промисловці переходять у наступ»¹²² тощо. Всі вони переслідували основну мету — не допустити розгрому робітничого класу, підняти його на організовану боротьбу проти капіталу, Тимчасового уряду, за перехід влади до рук робітників і селян.

Завдяки систематичній наполегливій роботі катеринославських більшовиків, робітники міста ясно усвідомили всю небезпеку локаутів для робітничого класу, для революції, згуртувавшись навколо більшовиків, рішуче виступили проти наступу контрреволюції. Багатотисячний мітинг робітників Брянського заводу, що відбувся 23 серпня, ухвалив звернення до всіх робітників міста. «Локаутчики — промисловці, — говорилося у ньому, — мобілізувавши свої сили, організовано прагнуть до дезорганізації робітничого класу. Усвідомлюючи, що господарська розруха, яка поглиблюється, неможливо зростаюча дорожнеча і загрожуюче робітникамів безробіття є вірними пособниками в їх боротьбі з організованою силою революційного пролетаріату, вони свідомо погіршують становище, провокуючи їх на поодинокі виступи»¹²³. Звернення закликала всіх робітників піднятися на боротьбу з різного роду контрреволюціонерами, «які породжуються умираючим інститутом приватної власності на засоби виробництва».

Подібний характер мали резолюції зборів членів катеринославської

профспілки деревообробників (26 серпня)¹²⁴, робітників заводів «Сіріус» (28 серпня)¹²⁵, Гантке (1 вересня)¹²⁶, катеринославської спілки робітників млинів і круподерень (14 вересня)¹²⁷ та багатьох інших.

Організація боротьби робітників проти наступу на них контрреволюційних підприємців і Тимчасового уряду була в центрі уваги газети луганських більшовиків. Ряд ґрунтовних статей з цього питання, опублікованих в газеті «Донецкий пролетарий», належала К. Є. Ворошилову¹²⁸. «Шляхом закриття заводів,— писав він у своїй статті «Удари сиплються»,— підприємці намагаються довести зубожілих робітників до відчаю, спровокувати їх на поодинокі несвоєчасні виступи, для того, щоб «можна було застосувати старий миколаївський засіб — нагай і багнет — для приборкання непокірних»¹²⁹. Але робітники не дадуть здійснитись цим планам контрреволюції. «Робітник,— закликав К. Є. Ворошилов,— в тяжкі дні походу буржуазії на його організацію, на весь клас повинен ще тісніше зімкнути свої лави, ще з більшою свідомістю поставитись до того, що відбувається, і вірити лише в свої сили, лише в організовані з його загальнокласовими завданнями дії».

Велику допомогу більшовицьким організаціям України в їх роботі по згуртуванню робітничого класу, по організації відсічі контрреволюційним діям буржуазії надавав Центральний Комітет РСДРП(б) і, зокрема, його орган газета «Правда». Особливо пильно стежили вони за підступними планами і діями вуглепромисловців Донбасу, своєчасно викривали їх, вчили робітників, як краще боротися з ними. Цій меті «Правда» присвятила немало статей і повідомлень, в тім числі такі, як «Серед гірників Донецького басейну»¹³⁰, «В Донецькому басейні»¹³¹, «Похід проти шахтарів Донецького басейну триває»¹³², «Революція, вугілля, залізо»¹³³, «Всеросійські локаутчики»¹³⁴, «Чому падає видобуток вугілля?»¹³⁵ та ін. В них на конкретних прикладах показано антинародний характер політики шахтовласників, яких активно підтримував Тимчасовий уряд, роз'яснювалось трудящим, що, борючись проти робітників, проти їх організацій, підприємці Донбасу, поглиблюють розруху не тільки в Донецькому басейні, а й по всій країні. «Явне знуцання з робітників та їх економічних вимог,— вказувалось у згаданому повідомленні «В Донецькому басейні»,— провокація і саботаж — ось політика, яку проводять тепер донецькі гірничопромисловці під шум і крики про «анархію», яку ніби-то створюють робітники».

Виступи ленінської «Правди» на захист робітничого класу Донбасу сприяли згуртуванню його навколо більшовицьких організацій, породжували у нього впевненість у справедливості своїх вимог до підприємців, у неминучості перемоги над капіталом. Це відмічала і «Правда». В одному із своїх повідомлень про боротьбу донецьких робітників з власниками заводів і рудників вона розповіла про цькування підприємцями робітничих організацій, заборону втручання їх у виробництво, ігнорування вимог робітників. «Все це,— писала «Правда»,— підносить і прояснює свідомість мас і штовхає їх вліво. ...Тепер варто меншовику чи есеру у своїй промові на мітингу кинути слівце: «зачекайте», як лунає гнівне нарікання: «Чекати! Самодержавство під носом, а ви «зачекайте!» Досить!». Внаслідок з кожним днем збільшуються лави більшовицької організації»¹³⁶.

Донецькі робітники в резолюціях і постановах своїх численних мітингів і зборів висловлювали свою непохитну рішучість віддати всі сили боротьбі з наступом локаутчиків. Наприклад, Краматорська районна Рада робітничих і солдатських депутатів, обговоривши 10 жовтня контрреволюційні дії гірничопромисловців півдня Росії, констатувала, що мета цих дій — повернути робітничий клас до тих умов життя, що були при царизмі. Але робітники, говорилось у постанові Ради, не допустять цього, «робітники швидше поляжуть кістками або зметуть всі перешкоди,

що стоять на шляху пролетаріату, але назад не відступлять, хай це знають і ті, котрі сидять тепер в Петрограді і своєю угодовською політикою [допомагають] панам підприємцям»¹³⁷.

Більшовики України були організаторами і керівниками боротьби донецьких робітників проти намагання підприємців і Тимчасового уряду розправитись з ними за допомогою багнета і нагая. Вони підняли робітників на боротьбу за скасування воєнного стану у Донецькому басейні, виведення з заводів і рудників козачих загонів. За наказом Тимчасового уряду загони козаків Каледіна були розташовані в Боково-Хрустальському, Макиївському, Щетово-Картушанському, Юзівському та інших районах Донбасу. 10 жовтня 1917 р. К. Є. Ворошилов писав у своєму листі до Центрального Комітету РСДРП(б): «Тепер майже весь Донецький басейн уже наводнений козаками, озброєними не лише нагаями, але й кулеметами»¹³⁸.

Очолувані більшовиками робітники заводів і шахт Донбасу висловлювали гнівний протест проти застосування урядом зброї при вирішенні робітничого питання, вимагали негайного виводу каледінців з Донецького басейну. Шахтарі рудників Дар'ївського акціонерного товариства, рудника Російсько-бельгійського товариства на ст. Колчезьське, зібравшись 30 вересня на збори, у своїй резолюції записали, що вони цілком підтримують протести своїх товаришів з Макиївського, Боково-Хрустальського і Щетово-Картушанського районів проти введення воєнного стану на заводах і рудниках. «Ми,—говорилось в цій резолюції,—котрі звикли нести свою працю на алтар вітчизни не під штиком і нагаєм, не під насильством свавілля, а як вільні громадяни, всіма фібрами нашої душі протестуємо проти появи в нашому районі козаків»¹³⁹. Резолюція висунула вимогу про виведення протягом 10 днів козаків з Донбасу, інакше шахтарі загрожували загальним страйком. Про це ж говорилось у телеграмі Іванівської волосної Ради робітничих депутатів II обласному з'їзду Рад Донецько-Криворізького басейну від 8 жовтня 1917 р.¹⁴⁰, в резолюції виконкому Дружківської Ради від 10 жовтня 1917 р.¹⁴¹ та резолюціях багатьох інших Рад Донбасу. Негайного виводу козаків з Донецького басейну зажадав II з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів Донецько-Криворізького басейну (розпочав свою роботу 6 жовтня). Це рішення було прийняте під впливом більшовиків і, зокрема, палкої промови тов. Артема (Ф. А. Сергеева), хоча в цілому на з'їзді переважали меншовики і есери. Луганська Рада робітничих і солдатських депутатів в наказі своїм делегатам на II Всеросійський з'їзд Рад записала: «Для цілковитого спокою і продуктивної праці вимагаєм негайного виводу з Донецького басейну (рудників і заводів) козачих і військових команд»¹⁴².

Робітники Донбасу розгорнули активну підготовку загального політичного страйку. Під керівництвом більшовиків скрізь створювались страйкові комітети, створювались нові і зміцнювались раніше організовані бойові робітничі дружини і червоногвардійські загони.

Характерно, що шахтовласники всі свої надії приборкати робітників покладали саме на Каледіна, до якого вони зверталися безпосередньо. Так, Рада з'їзду гірничопромисловців півдня Росії 5 жовтня надіслала військовому атаману термінову телеграму, в якій з жахом говорилось про революційний настрій шахтарів. Шахтовласники просили Каледіна вжити проти робітників термінових заходів, притягти їх до «законної» відповідальності¹⁴³. Але очолувані більшовиками донецькі робітники зірвали плани підприємців і Тимчасового уряду, не дозволили запровадити в басейні воєнне становище і задушити революційний рух. Всілякі особоуповноважені, призначені Тимчасовим урядом, не могли припинити робітничого руху. Це змушені були визнати навіть вороги робітничого класу. Наприклад, Каледін у своєму донесенні Тимчасовому

уряду писав, що «на рудниках всю владу захопили різні самочинні організації, які не визнають ніякої іншої влади, крім своєї»¹⁴⁴. Ще відвертіше писав у вересні 1917 р. про своє цілковите безсилля призначений особоуповноважений на Дніпровському заводі в с. Кам'янському Гуртовий: «Не може бути й мови про застосування на ділі даних мені повноважень у нинішній критичний час, коли... на будь-яких робітничих мітингах моє ім'я цитується поруч з прізвиськом Корнілова за надані мені Оборonoю (мається на увазі Особлива нарада по обороні.— П. З.). особливі повноваження»¹⁴⁵.

Наступ підприємців, підтриманих Тимчасовим урядом і угодовськими партіями, на робітничий клас на Україні, як і по всій країні, не мав успіху. Буржуазії не вдалося знищити робітничі організації і навіть обмежити їх права, не вдалося загальмувати і задушити робітничий рух, запобігти пролетарській революції. У цьому величезна заслуга Комуністичної партії і її бойового загону — більшовиків України, які своєчасно викрили плани контрреволюції, організували і очолили боротьбу робітничого класу проти капіталу. У горнилі цієї боротьби зросла і загартувалась класова свідомість пролетаріату України, зміцніли його організації, зокрема фабзавкоми і професійні спілки. Боротьбою проти наступу капіталу на робітничий клас партія більшовиків ще і ще раз на ділі довела, що вона є єдиною партією в країні, яка завжди, за будь-яких обставин музньо і послідовно захищає інтереси пролетаріату.

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 34, с. 12.

² «Голос социал-демократа», 12 липня 1917 р.

³ «Голос социал-демократа», 6 липня 1917 р.

⁴ Шестой съезд РСДРП (большевиков). Протоколы. М., 1958, с. 52.

⁵ «Літопис революції», 1932, № 3—4, стор. 120.

⁶ Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март — ноябрь 1917 г.). Сборник документов и материалов. К., 1957, с. 557—558.

⁷ Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции. Документы и материалы. Март — октябрь 1917 г. М.—Л., ч. 1, 1957, с. 192. (далі — Экономическое положение России...).

⁸ Там же, с. 192—193.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же, с. 193.

¹¹ Там же, с. 194.

¹² Там же.

¹³ Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні. Збірник документів і матеріалів. Березень 1917 — березень 1921 р. К., 1957, с. 135.

¹⁴ Там же, с. 136.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же, с. 141.

¹⁷ Там же, с. 144.

¹⁸ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 918, оп. 1, спр. 44, арк. 4.

¹⁹ Там же, арк. 9.

²⁰ Там же, арк. 7—8.

²¹ П. П. Гудзенко. До питання про робітничий контроль і націоналізацію промисловості на Україні (березень 1917 — квітень 1918).— З історії боротьби за встановлення Радянської влади на Україні. К., 1957, с. 69.

²² Луганський облдержархів, ф. 4, оп. 1, спр. 14, арк. 15.

²³ Там же, арк. 14—15.

²⁴ Экономическое положение России..., ч. II. М.—Л., 1957, с. 88.

²⁵ «Правда», 30 червня 1917 р., «Рабочий и солдат», 3 серпня 1917 р., «Донецкий пролетарий», 11 серпня 1917 р. та ін.

²⁶ Экономическое положение России..., ч. II, с. 299, 301—302, 305, 307.

²⁷ Луганський облдержархів, ф. Р-702, оп. 1, спр. 8, арк. 39.

²⁸ Экономическое положение России..., ч. II, с. 361.

²⁹ Там же.

³⁰ Рабочий контроль и национализация промышленных предприятий Петрограда в 1917—1919 гг. Сборник документов, т. I, Л., 1947, с. 161—162.

³¹ Там же, с. 165—166.

³² Экономическое положение России..., ч. I, с. 539.

³³ Там же, с. 235.

³⁴ Партийний архів Донецької області, ф. 7, оп. 1, спр. 43, арк. 14.

- 35 Партійний архів Донецької області, ф. 7, оп. 1, спр. 43, арк. 14.
- 36 Экономическое положение России..., ч. 1, с. 201.
- 37 Там же.
- 38 Цит. за: П. П. Гудзенко. Вказ. праця, с. 71.
- 39 Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні..., с. 136.
- 40 «Торгово-промышленная газета», 5 липня 1917 р.
- 41 Луганський облдержархів, ф. 4, оп. 1, спр. 73, арк. 11—12.
- 42 Партійний архів Донецької області, ф. 7, оп. 1, спр. 36, арк. 14.
- 43 Партійний архів Миколаївської області, ф. 1817, оп. 2, спр. 701, арк. 8.
- 44 И. Ш. Черномаз. Борьба рабочего класса Украины за контроль над производством (март 1917—март 1918 гг.). Харків, 1958, с. 61.
- 45 ЦДАЖР УРСР, ф. 95, оп. 1, спр. 2, арк. 5.
- 46 «Донецкий пролетарий» (Луганськ), 19 серпня 1917 р.
- 47 Див.: И. Ш. Черномаз. Вказ. праця, с. 61.
- 48 «Социал-демократ», 19 вересня 1917 р.
- 49 Вінницький облдержархів, ф. 2084, оп. 1, спр. 1, арк. 3.
- 50 Там же, с. 4.
- 51 Партійний архів Миколаївської області, ф. 1817, оп. 2, спр. 701, арк. 9, 14.
- 52 Луганський облдержархів, ф. 4, оп. 1, спр. 73, арк. 12.
- 53 Луганський облдержархів, ф. 115, оп. 1, спр. 2, арк. 16.
- 54 Луганський облдержархів, ф. Р-702, оп. 1, спр. 8, арк. 37.
- 55 «Рабочий путь», 19 жовтня 1917 р.
- 56 Экономическое положение России..., т. 1, с. 564.
- 57 Там же, с. 432.
- 58 ЦДАЖР СРСР, ф. 472, оп. 1, спр. 23, арк. 118.
- 59 И. Ш. Черномаз. Вказ. праця, с. 60.
- 60 Экономическое положение России..., ч. 1, с. 430.
- 61 «Известия Совета рабочих и солдатских депутатов» (Катеринослав), 5 липня 1917 р.
- 62 Там же, 2 липня 1917 р.
- 63 «Звезда», 5 серпня 1917 р.
- 64 Звезда», 26 серпня 1917 р.
- 65 «Рабочий путь», 28 вересня 1917 р.; «Звезда», 24 вересня 1917 р.
- 66 ЦДАЖР СРСР, ф. 4100, оп. 1, спр. 120, арк. 16.
- 67 ЦДАЖР УРСР, ф. 1299, оп. 1, спр. 88-а, арк. 22—23; «Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні...», с. 130—133.
- 68 Экономическое положение России..., ч. 1, с. 428.
- 69 ЦДАЖР СРСР, ф. 5463, оп. 1, спр. 5, арк. 12.
- 70 «Звезда», 2 серпня 1917 р.
- 71 «Звезда», 27 і 30 липня 1917 р.
- 72 «Рабочий путь», 9 вересня 1917 р.
- 73 Борьба за власть Советов в Донбассе. Сборник документов и материалов. Сталино, 1957, с. 11; «Звезда», 3 серпня 1917 р.
- 74 Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. М., 1954, с. 128.
- 75 В. І. Ленін, Повне зібрання творів, т. 34, с. 9.
- 76 «Пролетарий», 6 липня 1917 р.
- 77 «Пролетарий», 11 липня 1917 р.
- 78 «Голос социал-демократа», 21 липня 1917 р.
- 79 «Голос социал-демократа», 13 липня 1917 р.
- 80 «Пролетарий», 18 липня 1917 р.
- 81 «Звезда», 18 липня 1917 р.
- 82 «Звезда», 13 липня 1917 р.
- 83 Большевицские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции..., стор. 556.
- 84 «Донецкий пролетарий» (Луганськ), 18 липня 1917 р.
- 85 «Голос социал-демократа», 19 липня 1917 р.
- 86 «Пролетарий», 7, 9 і 20 липня 1917 р.
- 87 «Пролетарий», 9, 19, 23 липня і 8 серпня 1917 р.
- 88 «Пролетарий», 8 серпня 1917 р.
- 89 «Звезда», 8 липня 1917 р.
- 90 «Звезда», 13 липня 1917 р.
- 91 «Звезда», 4 серпня 1917 р.
- 92 «Звезда», 14 липня 1917 р.
- 93 «Известия Одесского Совета рабочих депутатов», 23 липня 1917 р.
- 94 Одеський облдержархів, ф. 3829, оп. 1, спр. 26, арк. 74.
- 95 КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. І. К., 1954, с. 351
- 96 Там же, с. 365.
- 97 «Пролетарий», 13 серпня 1917 р.
- 98 «Звезда», 18 серпня 1917 р.; «Пролетарий», 18 серпня 1917 р.; «Донецкий пролетарий» (Луганськ), 22 серпня 1917 р.; «Голос социал-демократа», 27 серпня 1917 р.
- 99 «Рабочий и солдат», 9 серпня 1917 р.

- 100 «Пролетарий» (Центральный орган РСДРП(б)), 17 серпня 1917 р.
 101 «Рабочий», 1 вересня 1917 р.
 102 «Рабочий и солдат», 8 серпня 1917 р.
 103 Октябрьская революция и фабзавкомы, ч. 2. М., 1927, с. 26.
 104 «Рабочий путь», 14 вересня 1917 р.
 105 «Рабочий и солдат», 3 і 9 серпня 1917 р.; «Пролетарий», 13 серпня 1917 р.; «Рабочий путь», 14, 15 і 17 вересня 1917 р.
 106 Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 1 (февраль 1917 — апрель 1918). Сборник документов и материалов в трех томах. К., 1957, стор. 531.
 107 «Известия Юга», 29 серпня 1917 р.
 108 «Донецкий пролетарий» (Луганськ), 23 серпня 1917 р.
 109 «Голос социал-демократа», 30 серпня 1917 р.
 110 «Известия Екатеринославского Совета рабочих и солдатских депутатов», 12 вересня 1917 р.
 111 «Звезда», 20 вересня 1917 р.
 112 «Земля и воля», 23 вересня 1917 р.
 113 Одеський облдержархів, ф. 3829, оп. 1, спр. 26, арк. 85
 114 «Голос социал-демократа», 4 і 30 липня 1917 р.
 115 «Пролетарий», 8 серпня 1917 р.
 116 «Пролетарий», 29 серпня 1917 р.
 117 «Звезда», 26, 27 липня і 23 серпня 1917 р.
 118 «Звезда», 19 вересня і 4 жовтня 1917 р.
 119 «Звезда», 20 і 21 вересня 1917 р.
 120 «Звезда», 4 серпня 1917 р. (8 серпня її надруковано у харківському «Пролетарии»).
 121 «Звезда», 5 серпня 1917 р.
 122 «Звезда», 8 жовтня 1917 р.
 123 «Звезда», 25 серпня 1917 р.
 124 «Звезда», 6 вересня 1917 р.
 125 «Звезда», 2 вересня 1917 р.
 126 «Звезда», 4 вересня 1917 р.
 127 «Звезда», 19 вересня 1917 р.
 128 «Донецкий пролетарий» (Луганськ), 18 і 22 серпня 1917 р.
 129 «Донецкий пролетарий», (Луганськ), 22 серпня 1917 р.
 130 «Рабочий путь», 9 вересня 1917 р.
 131 «Рабочий путь», 3 жовтня 1917 р.
 132 «Рабочий путь», 11 жовтня 1917 р.
 133 «Рабочий путь», 14 і 15 жовтня 1917 р.
 134 «Рабочий путь», 19 жовтня 1917 р.
 135 «Рабочий путь», 22 жовтня 1917 р.
 136 «Рабочий путь», 9 вересня 1917 р.
 137 Донецкий облдержархів, ф. Р-2602, оп. 1, спр. 1, арк. 14.
 138 «Пролетарская революция», 1939, № 2, с. 207.
 139 Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине..., т. 1, с. 671.
 140 Там же, с. 676.
 141 ЦДАЖР УРСР, ф. 1418, оп. 1, спр. 6, арк. 191.
 142 Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине..., т. 1, с. 691.
 143 Партийний архів Донецької області, ф. 7, оп. 1, спр. 36.
 144 Рабочее движение в 1917 году. М., 1926, с. 234.
 145 Центральный державный військово-историчний архів СРСР, ф. 369, оп. 16, спр. 640, арк. 7.

С. З. ЗАРЕМБА

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХVІІІ ст. НА СТОРІНКАХ ЗБІРНИКА «ЗАПИСКИ ОДЕССКОГО ОБЩЕСТВА ИСТОРИИ И ДРЕВНОСТЕЙ»

Діяльність Одеського товариства історії та старожитностей, першого наукового товариства на Україні по вивченню і охороні історичних та археологічних пам'яток, мало досліджена¹. Виникло воно у зв'язку з практичними та науковими потребами вивчення історії, археології, географії, статистики Південної України, офіційно іменованої царським урядом Новоросією. Статут Товариства було затверджено 25 березня 1839 р., а урочисте відкриття відбулося 23 квітня того ж року².

Засновниками Товариства були археологи і дослідники-аматори давнини Д. М. Княжевич, М. Н. Мурзакевич, М. М. Кір'яков,

А. Я. Фарб³. В основному це громадські діячі, що зробили певний внесок у розвиток вітчизняної науки, поширення освіти. Наприклад Д. М. Княжевич, з 1837 р. попечитель Одеського учбового округу, сприяв розвитку шкіл на Півдні України, складав навчальні програми, підготував проект перетворення Рішельєвського ліцею в університет. 1822 р. він видав «Повну збірку російських прислів'їв і приказок». М. Н. Мурзакевич, директор Рішельєвського ліцею, директор Одеського археологічного музею, автор ряду праць з археології, нумізматики, епіграфіки («Географічна карта давніх еллінських поселень при берегах Чорного й Азовського морів», «Історія генуезьких поселень у Криму» тощо).

Одеське товариство історії та старожитностей швидко набувало широкої популярності, кількість його членів зростала. Так, у перший рік існування воно налічувало дійсних членів—49, почесних—6, кореспондентів—22 (з них 2—за кордоном), а вже 1884 р. дійсних членів—93 (у тому числі 11—за кордоном), почесних—14, кореспондентів—40 (у тому числі 10—за кордоном)⁴.

Про науковий авторитет Товариства можна судити з того, що з ним підтримували зв'язки вчені та наукові установи Італії, Греції, Німеччини, Угорщини, всі університети Росії, Академія наук, Московський археологічний інститут, 28 наукових товариств, 4 архівні установи, 16 архівних комісій, 3 статистичних комітети, 14 бібліотек, музеїв, редакцій журналів⁵.

Товариство ставило своєю метою: збирання, опис і збереження пам'яток; вивчення та публікацію писемних документів, організацію наукових експедицій і екскурсій для археологічних розкопок, видання історико-археологічних досліджень та матеріалів⁶. Завдяки публікаціям Товариства матеріалів з історії, археології, етнографії, статистики, географії, ґрунтознавства до нас дійшли досить важливі дані з історії Півдня України. Здебільшого вони публікувалися на сторінках «Записок» Товариства, перший том яких було видано 1844 р., а останній—1919 р. (всього—33 томи).

Публіковані матеріали з історії розміщувалися в «Записках» у трьох відділах: у першому—археологія, історія, статистика і географія, другому—повідомлення, документи, доповіді, різного роду наукові записки, звіти про подорожі, розкопки, бібліографія та ін. Третій відділ має назву «Смесь» і містить некрологи, повідомлення про давні написи на речових пам'ятках, плани фортець, міст, мечетей, храмів, гробниць, різні літографічні відбитки монет, саркофагів, візерунків та ін. Але чіткого розмежування між відділами не було.

У публікаціях «Записок», що вийшли з-під пера дослідників Товариства, було зроблено помітний крок вперед (звичайно, в рамках буржуазної науки) щодо вивчення ряду питань історії Півдня України. Очевидно, найбільш яскраво це простежується на матеріалах з питань другої половини XVIII ст. (залюднення і економічне освоєння нових територій, розвиток міст, торгівля, адміністративно-територіальний поділ та ін.). Певного значення надавало Товариство вивченню історії Криму⁷. Адже протягом століть в Криму жили і залишили релікти своєї матеріальної культури різні народи: таври, скіфи, греки, сармати, гунни, готи, давні руси, печеніги, татари, хозари та ін. Доступ до цих культурних надбань став відкритим для вітчизняних вчених лише після включення Криму до Росії. З'явився науковий інтерес і до вивчення історії Кримського ханства. В цьому напрямі плідну роботу провів член Товариства В. Д. Смирнов⁸. З позицій ліберально-буржуазної історіографії він намагався розкрити співвідношення і суперечності різних станів і соціальних прошарків у татарському феодальному суспільстві. Автор правильно зазначає, що результатом включення Криму до Росії була ліквідація вогнища турецької і татарської агресії проти україн-

ського та російського народів і що новоприєднані землі стали притягувальними для торговців, ремісників (виходців із-за кордону і з внутрішніх губерній Росії), широких мас знедоленого селянства.

Вивченню процесу залюднення земель, визволених від турецько-татарських поневолювачів, члени Одеського товариства історії та старожитностей надавали великого значення. Зокрема, заслуговують на увагу дослідження архієпископа Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній — Гавриїла (В. Ф. Розанова) ⁹. Вони містять значний фактичний матеріал про переселення у 1778—1779 рр. з Криму на Південь України близько 20 тис. греків, про утворення Новоросійської губернії, виникнення міст Катеринослава, Ногайська, Херсона, заснування переселенцями — сербами, хорватами, греками, албанцями, молдаванами, болгарями — ряду населених пунктів.

Рятуючись від національного та релігійного гніту, греки, болгарини, гагаузи та представники інших народностей переселялися з Оттоманської імперії, Молдавії, Румунії, Польщі. Вказуючи на те, що уряд надавав колоністам великі пільги, зокрема право купувати землі, будувати підприємства, вести торгівлю тощо, С. Сафонов, А. Скальковський, П. Іванов правильно вбачають в цьому прогресивне явище щодо економічного розвитку краю ¹⁰. Правда, класова обмеженість світогляду дворянсько-буржуазних дослідників не дала можливості розкрити хід і форми колонізації у всій повноті, хоч факти, наведені ними про втечу селян на нові території, свідчать про наявність стихійної (народної) колонізації.

Із залюдненням і освоєнням визволених земель тісно пов'язана історія виникнення міст, що левною мірою висвітлювалася на сторінках «Записок» ¹¹. Найгрунтовнішою з цієї проблематики є праця О. І. Маркевича про історичний розвиток міста-фортеці Хаджібей (в межах сучасної Одеси) до 1791 р., тобто до Яського мирного договору, за яким вона увійшла до складу Російської імперії. Правда, помилкове твердження автора про те, нібито генезис міста-фортеці розпочався з даньогрецької колонії *Одесос*. Відповідно зростає інтерес до вивчення адміністративно-територіального поділу нових земель, що відійшли до Росії після Кючук-Кайнарджійського договору, паралельно — Кримського ханства до приєднання ¹².

Ряд праць торкаються проблем розвитку культури і економіки на землях Південної України. Зокрема початку книгодрукування тут присвячена стаття М. Н. Мурзакевича ¹³. Незважаючи на ідеалізацію автором ролі генерал-фельдмаршала Г. О. Потьомкіна і місцевого духовенства в поширенні книгодрукування, фактичний матеріал розвідки про друкарні та їх продукцію становлять науковий інтерес. Важливі дані про виникнення і кількість учбових закладів у Катеринославській, Таврійській, Херсонській губерніях, у Таганрозькому градоначальстві і Бессарабській області наведені Ф. Ляліковим ¹⁴. П. Юрченко в своєму історико-статистичному нарисі зупиняється на торгівлі Росії і Франції через Херсон і Марсель ¹⁵. Але на сторінках «Записок» це єдине дослідження про господарський і торговий розвиток Півдня України другої половини XVIII ст. З виникненням портів на Чорному морі нерозривно пов'язане будівництво Чорноморського флоту. З. А. Аркас, паралельно з описом боїв під час російсько-турецьких війн, подав хронологічний перелік будівництва кораблів російського Чорноморського флоту ¹⁶.

На сторінках «Записок» можна зустріти багато різних матеріалів про будівництво церков ¹⁷. Цінність цих повідомлень полягає в тому, що на основі хронологічних даних про побудову можна орієнтовно визначити час виникнення того чи іншого поселення. Адже церква, як правило, будувалась через два-три роки після виникнення поселення.

Представники духовенства в своїх повідомленнях, статтях, звітах,

описах використовували документи різноманітного характеру: установчі та відпускні грамоти священників, клірові відомості, статистичні матеріали тощо. Наприклад, А. Г. Лебединцев наводить статистичні дані за ревізією 1795 р., які показують кількість сіл (26) в Очаківській області, кількість житлових будівель у кожному селі (всіх 1261), кількість населення (5514) і навіть розподіл його за національною ознакою¹⁸. Безперечно, цей фактичний матеріал і в наш час зберігає джерелознавче значення у вивченні історії Південної України другої половини XVIII ст.

Певним об'єктом дослідження членів Товариства була історія запорізького козацтва¹⁹. В працях деяких авторів козаки зображувалися як дикі орди злочинців, які грабували і вбивали людей та спустошували все на своєму шляху²⁰. Професор Одеського університету Є. О. Загоровський торкається питання ліквідації Запорізької Січі в 1775 р. З одного боку, він вважає це справою цілком закономірною після того, як землі Північного Причорномор'я ввійшли до складу Росії і Запоріжжя втратило своє значення військового форпосту проти турецько-татарських нападників²¹. З іншого — показує послідовну політику самодержавства, спрямовану на ліквідацію козацької автономії: обмеження прав запорізького суду, введення паспортної системи, заснування царистських військових поселень тощо²². Зупиняючись на питанні відродження гетьманату (1750 р.) на Україні, Є. Загоровський вказує, що тоді «внутрішні справи Запоріжжя цікавили гетьмана переважно з поліцейської сторони, а саме — з точки зору боротьби з гайдамацтвом»²³.

На відміну від О. І. Маркевича²⁴, А. О. Скальковського²⁵, Є. О. Загоровський в основному правильно підійшов до оцінки ролі Г. О. Потьомкіна у ліквідації Запорізької Січі, характеризуючи його як провідника цієї акції царського самодержавства²⁶. Аналогічну оцінку діям Потьомкіна щодо Січі дав С. Сафонов²⁷. Останні зусилля українсько-козацької старшини відстояти свою автономію в законодавчій комісії 1767 р. показано А. В. Флоровським, який ідеалізував при тому «лібералізм» Катерини II стосовно Січі²⁸.

Аналіз життя козаків після знищення Запорізької та утворення Задунайської Січі дає в своєму науковому повідомленні член Товариства П. О. Іванов, використавши при цьому чимало нових документальних матеріалів, зокрема Архіву головного штабу. З останніх стало відомо, що до липня 1776 р. мало хто в Росії знав про втечу більшості рядових козаків у турецькі володіння. І тільки тоді Репнінський повідомив П. А. Текелія (очолював війська по зруйнуванню Нової Січі), що тепер «із колишніх запорізьких козаків поблизу Очакова перебуває при Тілігулі і Березані близько трьох тисяч, а поблизу Хаджібея близько чотирьох тисяч»²⁹. П. Іванов заперечує думку О. Скальковського про поселення запорізьких козаків на Георгієвському острові 1775 р.³⁰, зазначивши, що насправді Туреччина прийняла їх у своє підданство 1777 р. Потім частина козаків стала будувати Січ в урочищі Караурмань (Георгієвський острів), а більшість переселилася за Дунай, де була розміщена по турецьких замках і селах Румунії далеко від Дунайської дельти³¹.

В іншому повідомленні автор зазначає, що 1790 р. для поселення козакам надали Очаківську область і центром козацького краю стала Слободзея, поселення на лівому березі Дніпра (недалеко від Тирасполя)³². У наукових розвідках П. О. Іванов чітко не виявляє свого ставлення до козацтва як до суспільного явища, а тільки намагається довести, що запорізькі козаки на Дунаї не мали більш-менш стійкої організації (Задунайської Січі), отже, із знищенням Запорізької Січі історія запорізького козацтва закінчується.

Історичну долю запорізьких козаків після знищення Січі вивчали також О. Маркевич і П. Короленко. В їх екскурсах на сторінках «За-

писок» розповідається про втечу козаків після 1775 р. на р. Тілігул, під Одесу, Ачуїв тощо³³. Останній питанням розселення українських козаків після знищення Січі займався досить ґрунтовно³⁴.

Заслуговує на увагу твердження члена Товариства Н. Ф. Ногачевського про те, що після ліквідації Запорізької Січі основна маса рядового козацтва втекла за Дунай і на Кубань, а козацька старшина пішла на службу царизму. На жаль, мало хто із тогочасних дослідників приходив до такого висновку³⁵. Загалом, до класового розуміння причин насильницької ліквідації царизмом Запорізької Січі як небезпечного для нього осередку визвольної боротьби на Україні, вогнища антифеодальних рухів, буржуазно-дворянські історики підійти не змогли. Не змогли вони розкрити і прогресивну роль козацтва в історії українського народу, яке виникло та існувало як результат соціальної і національної боротьби з пануючими класами та іноземними загарбниками. Зрозуміло, що перевага демократичного прошарку в запорізькому козацтві зумовлювала участь козацьких мас у численних антифеодальних, народних рухах на боці пригноблених. Козацтву як суспільно-історичному явищу, що було неоднорідним у соціальному відношенні, об'єктивну оцінку дали тільки історики-марксисты.

На сторінках «Записок» друкувалися під загальним заголовком «Матеріали з історії Запоріжжя» і документальні матеріали з названої проблематики³⁶. Більшість їх зібрали і опублікували аматори Товариства М. Н. Мурзакевич, П. А. Іванов. Серед них: рескрипти Катерини II і Павла I, розпорядження Долгорукому і Потьомкіну, листи, атестати, описи майна, різного роду документи про повернення запорізьких козаків у російське підданство, про сутички козаків з татарами тощо.

Підсумовуючи аналіз досліджень з історії Південної України другої половини XVIII ст., опублікованих на сторінках збірника «Записки Одесского общества истории и древностей», слід зазначити, що членами Товариства зібрано чималі фактичний матеріал, який не втратив свого наукового значення і дотепер. Ними були використані різні архівні та статистичні матеріали Архіву головного штабу, Малоросійської колегії, статистичні дані ревізій, церков, установчі й відпускні грамоти, документи фамільних архівів, матеріали генеральних слідств тощо. Багато матеріалів розшукувалося самими аматорами у жителів і вперше вводилося в науковий обіг. Цінність цих публікацій ще більше зросла, бо велика кількість оригіналів загинула.

Проте, розгляд цих досліджень тільки з точки зору нагромадження фактів був би однобічним. Адже досить важливим є те, що в них відповідно до рівня тодішньої історіографії знаходимо форму систематизування величезного фактичного матеріалу. Особливо це яскраво проявляється в дослідженнях А. В. Флоровського і Є. О. Загорівського. І якщо в представників духовенства В. Никифорова, В. Розанова, І. Кареліна, А. Лебединцева чітко вимальовується проста фактографія у викладі матеріалу, то це не значить, що в їх дослідженнях немає смислового сенсу, ідейної направленості, наміру певного узагальнення.

В цілому матеріали публікацій «Записок» мають методологічну обмеженість, але ніяк не тематичну³⁷. Цей висновок можна зробити уже навіть на аналізі праць тільки по історії Південної України другої половини XVIII ст. Адже коло питань, які вивчались і досліджувались аматорами Товариства, було досить широким. Сюди входять і питання історії Криму та оцінка його приєднання до Росії, залюднення Південної України (виникнення міст та сіл), дослідження адміністративно-територіального управління новозвільнених земель, їх культурний та торговий розвиток, виникнення та зростання Чорноморського флоту, історії запорізького козацтва та ін. Спостерігаємо тут різноманітні за обсягом і за періодом дослідження та повідомлення, невеликі розвідки, замітки

та історико-документальні публікації. Позитивним моментом у деяких працях є намір дати історіографічний огляд того чи іншого питання, на якому концентрує увагу дослідник (властиве В. Д. Смирнову, Є. О. Загоровському та А. В. Флоровському). Але це частіше був обмежений аналіз або заперечення того чи іншого факту, що в основі не змінював ставлення буржуазної науки до суспільних явищ.

Окремо слід зазначити плідну роботу у вивченні історії Південної України другої половини XVIII ст. активним членом Товариства, дворянським істориком А. О. Скальковським³⁸. В його працях затушовано класову боротьбу в середовищі запорізького козацтва, автор вважав козацтво негативним явищем, виступав проти революціонерів-демократів з позицій кріпосника. Але зібрані ним і введені в науковий обіг архівні матеріали, особливо з історії Запорізької Січі, статистичні дані і понині не втратили наукової цінності.

Творчість Д. М. Княжевича, М. Н. Мурзакевича, С. В. Сафонова та інших лежить на зламі двох епох — феодально-кріпосницької і нової, капіталістичної, коли розвиток капіталізму і суспільно-політичного руху значно зріс. Все це позначилося на їх дослідженнях, в яких наявні прогресивні на той час тенденції просвітительства.

Більшість членів Товариства (З. Аркас, Ф. Лашков, К. Соколов, К. Смольнінов) просто констатували факти без будь-яких висновків та аналізу, дотримуючись послідовного викладу матеріалу. Їх праці носять чисто описовий та формально-джерелознавчий характер. Це ж стосується публікацій представників духовенства — Ф. Лялікова, Ф. Никифорова, І. Кареліна, В. Розанова, які часто виходили з класово-самодержавницьких позицій, зокрема в оцінці українського запорізького козацтва. «Записки» Одеського товариства історії та старожитностей донесли до нас цінний документальний матеріал.

Слід зазначити, що буржуазно-ліберальний світогляд деяких членів Товариства, особливо А. В. Флоровського та Є. О. Загоровського, зумовлювався об'єктивістським підходом в оцінці запорізького козацтва, внаслідок чого ідеалізувались певні його сторони. Але факт незаперечний — вони більш конкретно підійшли до суспільно-історичних явищ, у поглядах на соціально-економічне життя в них були елементи матеріалізму, в системі філософських поглядів — діалектики.

Названі історики, хоч і не відійшли від буржуазної методології, але шукали шляхи до об'єктивного висвітлення історичних процесів. «Розумний ідеалізм ближчий до розумного матеріалізму, ніж дурний матеріалізм»³⁹, — вказував В. І. Ленін, підкреслюючи, що передові представники суспільних наук інколи «мимоволі наближаються до марксизму»⁴⁰. Це був висхідний етап складного, важкого і довгого процесу, який в нових умовах, що склалися після Великої Жовтневої соціалістичної революції, завершився поступовим переходом прогресивних вчених на позиції радянської історичної науки. В їх числі був і Є. О. Загоровський.

Євген Олександрович Загоровський, випускник Одеського університету, свою викладацьку діяльність розпочав 1906 р. Вивчав переважно історію Південної України, зокрема її залюднення в другій половині XVIII ст.⁴¹, зовнішню політику Росії XIX ст., виявляючи співчуття до національно-визвольних рухів європейських народів, тавруючи при цьому діяльність царської дипломатії⁴².

Антон Васильович Флоровський, також випускник Одеського університету, з 1910 по 1923 р. там же проводив викладацьку діяльність. Однією з головних його праць є «Из истории Екатерининской законодательной комиссии» (Вопросы крепостного права, 1910), в якій переконливо змальовується тяжке безправне становище закріпаченого селянства. Досліджуючи Запорізьку Січ, він певною мірою ідеалізував комісію 1767 р., а також ліберальність Катерини II і Олександра I, про що

свідчить цілий ряд праць з даного питання. Це «История текста Положения о выборах в Законодательную комиссию 1767 года» (1913); «Состав Законодательной комиссии 1767 г.» (1915); «Депутаты Войска Запорожского в Законодательной комиссии 1767 года», що надруковані на сторінках «Записок»⁴³.

Запорізьке козацтво А. В. Флоровський розглядає не як неоднорідне в соціальному відношенні суспільство, його погляди були прогресивнішими в порівнянні з сучасниками, представниками монархічного напрямку в історіографії. Але праці цього періоду А. В. Флоровського позначаються фактографією та описовістю.

В останні роки свого життя (помер 1968 р. у Празі) А. В. Флоровський вивчав російсько-австрійські відносини XVIII ст., торгіві зв'язки чехів і східних слов'ян в минулому⁴⁴.

Таким чином, як наукова діяльність деяких членів Одеського товариства історії та старожитностей, так і діяльність самого Товариства жде дальшого глибинного дослідження. Адже, окрім «Записок», Товариство видавало монографії, каталоги, покажчики, здійснювало великі археологічні розкопки античних міст — Пантікалея, Ольвії, Херсонеса, Тіри, островів Зміїний, Березань, 1840 р. організувало музей тощо.

- ¹ М. І. Марченко. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959, с. 175—179.
- ² Д. М. Княжевич. Летопись общества со времен учреждения по 14 ноября 1843 г.— Записки Одесского общества истории и древностей (далі — ЗООИД), т. I. Одеса, 1844, с. 566. Дати подаються за старим стилем (юліанським календарем).
- ³ По обов'язку служби у створенні Товариства брав участь таємний радник О. С. Стурдз (див. Одеський державний обласний архів (далі — ОДОА), ф. 93, оп. 1, спр. 16, арк. 4).
- ⁴ В. Юргевич. Краткий очерк деятельности императорского Одесского общества истории и древностей.— ЗООИД, т. XIV, 1886, с. 54.
- ⁵ Отчет императорского Одесского общества истории и древностей с 1-го января 1912 г. по 1 января 1913 г. Одесса, 1913, с. 7—9.
- ⁶ Устав императорского Одесского общества истории и древностей. Одесса, 1912, с. 3—4.
- ⁷ Топографическое описание доставшимся по мирному трактату от Оттоманской Порты во владение Российской империи землям 1774 г.— ЗООИД, т. VII, 1872, с. 166—198; Путешествие по Крыму академика Палласа в 1793 и 1794 годах.— ЗООИД, т. XII, 1881, с. 62—208; Поездка во внутренность Крыма, вдоль Керченского полуострова и на остров Тамань.— ЗООИД, т. XIII, 1883, с. 35—92 та ін.
- ⁸ В. Смирнов. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. СПб., 1887; його ж. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII веке до присоединения его к России.— ЗООИД, т. XV, 1889, с. 152—403.
- ⁹ Гавриил А. Х. и Т. Переселение греков из Крыма в Азовскую губернию и основание Готфийской и Кафийской епархии.— ЗООИД, т. I, с. 197—205; його ж. Отрывок повествования о Новороссийском крае из оригинальных источников почерпнутый.— ЗООИД, т. III, 1853, с. 79—130; його ж. Продолжение очерка о Новороссийском крае.— ЗООИД, т. V, 1863, с. 420—488.
- ¹⁰ С. В. Сафонов. Остатки греческих легионов в России или нынешнее население Балаклавы.— ЗООИД, т. I, с. 205—239; А. Скальковский. Сравнительный взгляд на Очаковскую область в 1790 и 1840 годах.— ЗООИД, т. I, с. 257—273; П. А. Иванов. Дело о выходящих из-за границы в Новороссийскую губернию жидях.— ЗООИД, т. XVII, 1894, с. 163—188.
- ¹¹ А. Маркевич. Город Качибей или Гаджибей — предшественник города Одессы.— ЗООИД, т. XVII, с. 1—72. Продовження — т. XVIII, 1895, с. 81—85; П. Короленко. Ачуев 1697—1897 гг.— ЗООИД, т. XIX, 1895, с. 110—127; К. Соколов. Историческая и статистическая записка о военном городе Елисаветграде.— ЗООИД, т. II, отд. I, 1848, с. 384—401; Н. Мурзакевич. Описание городов и уездов Азовской губернии.— ЗООИД, т. III, с. 289—305; К. Смольников. История Одессы.— ЗООИД, т. III, с. 338—432; А. В. Лонгинов. Устройство Одесского порта и первоначальный отвод земли г. Одессе.— ЗООИД, т. XVII, с. 73—84; В. В. Латышев. К начальной истории города Мариуполя.— ЗООИД, т. XXXII, 1915, с. 42—64; В. Гошкевич. Где был древний Одесс? — ЗООИД, т. XXXII, с. 445—450; С. Паладимитру. Еще о местоположении древней Одессы.— ЗООИД, т. XXXII, с. 451—456.
- ¹² Е. Загоровский. Организация управления Новороссией при Потемкине в 1774—1791 годах.— ЗООИД, т. XXXI, 1913, с. 52—82; Ф. Лашков. Статистические сведения о Крыме, сообщенные каймамаканами в 1782 году.— ЗООИД, т. XIV, 1886, с. 91—156.

- 13 М. Н. Мурзакевич. Начало книгопечатания в Новороссийском крае.— ЗООИД, т. II, отд. I, 1848, с. 209—219.
- 14 Ф. Ляликов. Исторический и статистический взгляд на успехи умственного образования в Новороссийском крае.— ЗООИД, т. II, отд. I, с. 330—356.
- 15 П. Юрченко. Историко-статистический очерк торговли города Херсона.— ЗООИД, т. XIII, 1883, с. 165—179.
- 16 З. Аркас. Начало учреждения Российского флота на Черном море и действия его с 1778 по 1798 год.— ЗООИД, т. IV, 1858, с. 261—309; його ж. Действия Черноморского флота с 1798 по 1806 год.— ЗООИД, т. V, 1863, с. 846—901.
- 17 Василий Никифоров. Материалы по истории возникновения церквей в Александрійском уезде Херсонской губернии.— ЗООИД, т. XXVI, 1906, стор. 1—12, т. XXIII, 1901, с. 46—69; Гаврыил А. Х. и Т. Хронологико-историческое описание церквей епархии Херсонской и Таврической.— ЗООИД, т. I, с. 140—210.
- 18 А. Г. Лебединцев. Ханская Украина.— ЗООИД, т. XXXI, 1913, с. 1—22.
- 19 У листі І. І. Срезневському від 27 листопада 1843 р. вказувалося, що його обрано дійсним членом Товариства саме за те, що він досліджує Запоріжжя, яке є основним завданням Товариства. Див.: ОДОА, ф. 93, оп. 1, спр. 16, арк. 71.
- 20 Ф. Ляликов. Исторический и статистический взгляд на успехи умственного образования в Новороссийском крае.— ЗООИД, т. II, отд. I, с. 355; Гаврыил. Отрывок повествования о Новороссийском крае из оригинальных источников почерпнутый.— ЗООИД, т. III, с. 81; И. Карелин. Запорожские городища.— ЗООИД, т. IX, 1875, с. 434; Е. А. Загоровский. Очерк истории Северного Причерноморья, ч. I. Одесса, 1922.
- 21 Е. Загоровский. Организации управления Новороссией при Потемкине в 1774—1791 годах, с. 56.
- 22 Е. Загоровский. Взаимоотношения Запорожья и русской правительственной власти во времена Новой Сечи.— ЗООИД, т. XXXI, с. 54—75.
- 23 Там же, с. 65.
- 24 А. Маркевич. Южная Русь при Екатерине II. Одесса, 1893, с. 21—22.
- 25 А. Скальковский. История Новой Сечи или последнего коша Запорожского, ч. III. Одесса, 1846, с. 173—175.
- 26 Е. Загоровский. Организация управления Новороссией при Потемкине в 1774—1791 годах, с. 52.
- 27 С. Сафонов. Остатки греческих легионов в России или нынешнее население Балаклавы.— ЗООИД, т. I, с. 217.
- 28 А. В. Флоровский. Депутаты Войска Запорожского в Законодательной комиссии 1767 года.— ЗООИД, т. XXX, 1912, с. 329—377.
- 29 П. А. Иванов. К истории запорожских казаков после уничтожения Сечи.— ЗООИД, т. XXV, 1904, с. 29.
- 30 А. Скальковский. Вказ. праця, с. 221.
- 31 П. А. Иванов. Вказ. праця, с. 40.
- 32 П. А. Иванов. Черноморские казаки в Слободзее.— ЗООИД, т. XXIV, 1902, с. 80—89.
- 33 А. Маркевич. Город Качибей или Хаджибей—предшественник города Одессы.— ЗООИД, т. XVII, с. 41; П. П. Короленко. Ачуев 1697—1897 гг.— ЗООИД, т. XIX, 1895, с. 119.
- 34 П. П. Короленко. Черноморцы. СПб., 1874; його ж. Головатый—кошевой атаман Черноморского козацкого войска. Екатеринодар, 1904.
- 35 Н. Ф. Ногачевский. Памятники Запорожья в окрестностях Бизюкова монастыря.— ЗООИД, т. XVIII, 1895, с. 4.
- 36 Див. ЗООИД, т. I—VI, X—XI, XIII, XVI, XX, XXII.
- 37 Автори колективної праці «Історія Одеського університету за 100 років» (К., 1968, с. 317) вказують на тематичну обмеженість досліджень членів Одеського товариства історії та старожитностей.
- 38 А. А. Скальковский. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края (1720—1823), ч. I—II. Одесса, 1836—1838; його ж. История Новой Сечи или последнего коша Запорожского, ч. I—III. Одесса, 1846; його ж. Опыт статистического описания Новороссийского края, ч. I—II. Одесса, 1850—1853, та ін.
- 39 В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 29, с. 231.
- 40 В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 4, с. 148.
- 41 Е. Загоровский. Славянская колонизация Новороссии в XVIII веке. Сербские военные поселения. К., 1913; його ж. Иностранная колонизация Новороссии в XVIII веке. Одесса, 1913; його ж. Очерк истории Северного Причерноморья, ч. I. Одесса, 1922; його ж. Городская колонизация Новороссии при Потемкине. Записки Одесского Археологического института, т. I; його ж. Военная колонизация Новороссии при Потемкине, Одесса, 1913.
- 42 Е. Загоровский. Взаимоотношения России и Италии в XIX веке.— ЗООИД, т. XXXIII, 1919. Е. Загоровский вивчав також економічний розвиток Південної України другої половини XVIII ст., про це свідчать його статті: «Очерк развития промышленности, торговли и просвещения в Новороссии при Потемкине» (див. «Ученые записки Высшей школы г. Одессы», выпуск II) та «Экономическая политика Потемки-

на в Новороссиі». Одеса, 1926. (Окремий відбиток «Журналу Науково-дослідчих Катедр м. Одеси», т. II, № 2).

- ⁴³ А. В. Флоровський. Депутаты Войска Запорожского в Законодательной комиссии 1767 года. — ЗООИД, т. XXX, с. 329—377. Можна назвати ще ряд праць, зокрема «Два произведения императрицы Екатерины II для Законодательной комиссии 1767—1774 гг.», Одеса, 1916. (Окремий відбиток із журналу «Русский архив», 1917); його ж. «Из истории Екатерининской Законодательной комиссии 1767 г. Вопросы о крепостном праве». Одеса, 1910; його ж. «К 150-летию Манифеста 14 декабря 1766 года». Пг., 1917 (відбиток із «Журнала Министерства юстиции», декабрь, 1916); його ж. «Император Александр I в изображении Великого князя Николая Михайловича». Одеса, 1913. Загалом, А. В. Флоровський ідеалізує та перебільшує значення Законодавчої Комісії 1767 р. Так, в ґрунтовній праці «Состав законодательной Комиссии 1767—1774 гг.» (Одеса, 1915) він говорить: «Скликання депутатів в Законодавчу Комісію 1767 року є, по загальному нині визнанню, одна із найвидатніших подій в історії російського суспільного життя другої половини XVIII століття» (с. 1). На сторінках «Записок» була опублікована ще одна праця А. В. Флоровського — «Отечественная война в Новороссийском крае». — ЗООИД, т. XXXI, с. 23—51. Найбільш цікавою працею А. В. Флоровського є «Воля панська та воля мужицька (сторінка з історії аграрних розривів у Новоросії. 1861—1863 рр.», (Одеса, 1922), що була досить популярною в той час. Мають певну цінність інші статті та праці, як «Из материалов по истории прикрепления крестьян в Южной России» (Одеса, 1911) тощо.
- ⁴⁴ А. В. Флоровський. Російсько-австрійські відносини на початку XVIII ст. — «Український історичний журнал», 1965, № 3, с. 42—50; його ж. От Полтавы до Прута. Из истории русско-австрийских отношений в 1709—1711 гг. Прага, 1971; його ж. Чехи и восточные славяне, т. I—II. Прага, 1947; його ж. Cesko-Ruske obchodni styky v minulosti (X—XVIII století). Praha, 1954.

П. В. МИХАЙЛИНА

ПИТАННЯ З ІСТОРІЇ ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII ст. У МОЛДАВСЬКИХ ЛІТОПИСАХ

Внаслідок жорстокої експлуатації турецьких поневолювачів, молдавських та місцевих феодалів, а також військових дій, голоду і епідемії територія Північної Буковини в кінці XVII — на початку XVIII ст. була розорена і спустошена, багато населених пунктів краю зовсім перестали існувати.

Особливо погіршилось становище населення Північної Буковини, як і всієї Молдавії, з приходом до влади 1711 р. турецьких ставлеників греків-фанаріотів. Щоб зробити неможливими в майбутньому виступи молдавських господарів проти Оттоманської Порти, турецькі правителі стали призначати на молдавський престол на короткий, переважно трирічний, строк греків з константинопольського передмістя Фанар (звідси і назва — фанаріоти). Господарі-фанаріоти, спираючись на верхівку бояр, вірою і правдою служили султанській Туреччині. Кожен господар, знаючи, що через три роки він буде замінений, не гребував ніякими засобами і методами для свого власного збагачення. Протягом ста з лишком років (до 1822 р.) на молдавському престолі змінилось 37 господарів¹.

В соціально-економічному житті Буковини цей період характеризувався дальшим пограбуванням краю, ще більш жорстоким пригніченням трудового населення. Економічний занепад, що почався на буковинських землях у кінці XVII ст., тривав аж до середини XVIII ст. Зумовлений він був також частим перебуванням на Буковині іноземних військ, турецькою монополією на експорт сільськогосподарських продуктів, частими епідеміями і неврожаями. З 1711 по 1750 р. було 16 голодних років. Особливо частими були неврожаї та епідемії в 30—40-х роках XVIII ст.²

Ф. Енгельс, характеризуючи становище на загарбаних Туреччиною землях, писав, що поневолені народи Європи бачили «в Росії свою єдину

опору, свою визволительку, свого месію»³. Народні маси Північної Буковини у боротьбі проти турецьких загарбників звертали погляди до Росії, пов'язуючи з нею свої надії про визволення. Буковинці радо вітали російську армію і подавали їй значну допомогу під час Прутського походу 1711 р. та російсько-турецької війни 1735—1739 рр. Ця допомога стала особливо відчутною, коли військові дії між Росією і Туреччиною 1739 р. розгорнулись на території Північної Буковини.

Після російсько-турецької війни 1735—1739 рр. турецькі яничари, що знову загарбали Буковину, піддали її жахливому розоренню, особливо жорстоко розправляючись з населенням за те, що воно під час воєнних дій підтримувало російську армію. Яскравим виявом братерських симпатій населення Північної Буковини до Росії було те, що після відступу російської армії 1711 і 1739 рр. значна частина буковинців залишила рідні місця і перейшла в межі Російської держави.

Населення Північної Буковини брало активну участь у гайдамацькому і опришківському русі. Це сприяло зближенню українських трудящих, насильно роз'єднаних державними кордонами, посиленню боротьби буковинців проти соціального й національного гніту.

Нестерпним стало становище населення Хотинської райі, створеної Портою в 1713 р.⁴ Повнота влади на території райі зосереджувалась у руках паші, який призначався султаном і перебував у Хотинській фортеці. Вся земля в райі була власністю султана і надавалась турецьким чиновникам. Трудове населення примушувало працювати на турецьких феодалів, сплачувати великі податки, утримувати турецький гарнізон, працювати на укріпленнях Хотинської фортеці, на ремонті шляхів і т. ін. Про тяжке становище пригноблених турками народів, зокрема слов'ян, Ф. Енгельс писав, що «слов'яни в Туреччині особливо терплять від гніту військових окупантів-мусульман, яких вони повинні утримувати. Цей клас військових окупантів об'єднує в своїх руках усі державні функції: військові, цивільні і судові»⁵. Наведені слова можуть бути повністю віднесені і до населення Північної Буковини.

В зв'язку з появою дальньої артилерії старий кам'яний замок Хотинської фортеці втрачав оборонне значення. Тому 1718 р. під керівництвом французьких інженерів турки будують нові укріплення навколо кам'яного замку. Основними оборонними спорудами нової фортеці були земляний вал, обнесений кам'яними стінами, і сім бастіонів. Нова лінія укріплень обмежувала територію площею в 30 га. Основною робочою силою на спорудженні нових укріплень було трудове населення Хотинської райі. Будівництво нових укріплень фортеці важким тягарем лягло на народні маси.

Згадані та інші історичні події, що мали місце на території Північної Буковини в першій половині XVIII ст., знайшли відбиття на сторінках молдавських літописів.

Важливі дані знаходимо, зокрема, у літописі Іона Некулче (1672—1745)⁶. Літописець певний час був радником молдавського господаря Дмитра Кантеміра і російського царя Петра I, свідком ряду важливих подій першої половини XVIII ст. Під час Прутського походу 1711 р. літописець як великий гетьман молдавського війська брав участь разом з російським військом у Станішештській битві проти турків, був очевидцем походу російських військ у Молдавію 1739 р. А тому його свідчення є цінними для висвітлення історичного минулого Північної Буковини. І. Некулче був завзятым антифанариотом, палким поборником визволення Молдавії з-під турецького поневолення при допомозі Росії.

Як відомо, після битви під Полтавою 1709 р. недобитки шведів і зрадників-мазепинців втекли в турецькі володіння. Частина їх розташовувалась на Північній Буковині. Некулче засвідчує, що з відома і потурання турків загін шведів і мазепинців грабував і знущався з на-

селення Чернівців і навколишніх сіл. Молдавський господар Михайло Раковце, як згадує літописець, «попросив Московського царя» допомогти військом «розбити шведів». Петро I охоче виконав це прохання. Він, вказує Некулче, «дав розпорядження... діяти... Кропоткіну», що командував російськими військами, які знаходились на кордоні з Молдавією. Кропоткін і «молдавський воєначальник Туркулець... перейшли Черемош» з чотирма тисячами солдатів і «непомітно пробрались лісами до Чернівців». Налякані появою російських військ, мазепинці, стверджує літописець, в паніці втекли «у плавні ріки Прут», а шведи «стали відступати на Чернівецьку гору (йдеться про гору Цецин біля м. Чернівці.— П. М.)», щоб зібратись з силами і «вступити в бій». Але переконавшись «у численній перевазі противника (російських військ.— П. М.), здались у полон»⁷. Дізнавшись про прихід своїх російських братів, буковинці самі розправлялись з грабіжниками. І. Некулче розповідає, наприклад, що недобитки шведів були знищені мешканцями сіл Купка і Цурень (тепер Глибоцького району)⁸.

Дії російських військ викликали тривогу у турецьких властей. В Чернівці був посланий спеціальний представник султана для розслідування інциденту. Було встановлено, фіксує літописець, що російська армія порушила кордон, «щоб взяти шведів»⁹.

З літопису видно, що недобитки мазепинців продовжували залишатись на Північній Буковині, а 1712 р. вони розташувались на зимівлю в Чернівцях. І. Некулче пише, що молдавський гетьман посилає військовий загін «у Чернівці, щоб вигнати з міста і держави військо київського воеводи (І. Мазепи.— П. М.), ...яке завдавало населенню великої шкоди». Коли ж мазепинці почали чинити опір, тоді гетьман «підняв проти них Хотин і Чернівці»¹⁰.

Центральне місце в літописі займає опис Прутського походу Петра I¹¹, зокрема Станішештської битви¹², учасником якого, як вказувалось вище, був сам літописець. Трудове населення Буковини, як і всієї Молдавії, радо вітало російську армію і піднімалось на боротьбу проти іноземних поневолювачів. І. Некулче вказує, що коли місцеві жителі «побачили росіян..., вони почали нападати і вбивати турків»¹³. Вони радо відгукнулись на заклик російського командування вступати у військові загани. Літописець засвідчує, що «почали тоді приходити з усіх боків служилі... і шевці, кравці, хутровики, крамарі. Дворові бояр залишали своїх панів і йшли записуватися у військові загани»¹⁴. Під час відступу російської армії велика частина буковинців, щоб уникнути розправи турецьких яничарів, переселилась в межі Російської держави.

Літописець зафіксував шлях відступу російського корпусу під командуванням генерала Ренне після залишення фортеці Браїла (згідно з Прутським трактатом 1711 р.). З літопису видно, що російські війська повертались через Чернівці і далі «біля Хотина перейшли через Дністер»¹⁵. Після відступу російської армії турки зайняли Чернівці і Хотин¹⁶. Вони жорстоко розправлялись з населенням за допомогу і співчуття російській армії. Літописець пише, що в цей час в країні було важко «від того, що турки... безчинствували»¹⁷.

І. Некулче відтворює жахливу картину режиму фанаріотів: «Вогонь можна загасити, воду загатити і спрямувати в інший бік, коли віє вітер, можна сховатись і перепочити,— пише він, — сонце заходить за хмари, непроглядна ніч проходить і знову стає світло, лише у грека (тобто молдавського господаря.— П. М.) ніколи немає жалю, ні людяності, ні правди, ні чесності, ні страху божого, нічого цього немає»¹⁸.

Цінні дані знаходимо в літопису про російсько-турецьку війну 1735—1739 рр., зокрема про похід російської армії в Молдавію 1739 р. та воєнні дії на території Північної Буковини. Літописець описує шлях слідування російської армії під командуванням фельдмаршала Б.-Х. Мі-

ніха на Хотин. За свідченням І. Некулче, Мініх «перейшов Дністер вище Хотина, біля сіл Чуньків і Василів» (тепер Заставнянського району) і йшов через Чернівецький повіт. Назустріч російській армії йшли турки і татари, щоб припинити її дальший рух, але були розбиті біля Заставни (тепер районний центр Чернівецької області) і Шубранця (тепер село Заставнянського району)¹⁹. Російська армія просувалась далі, як згадує літописець, до передмістя Чернівців — Жучки, потім «лісом біля Садгори (центр Садгирського району м. Чернівців.— П. М.) трохи вище села Бояни і далі... до Раранчі» (тепер с. Рідківці Новоселицького району). Тут відбулася битва, в якій турки знову зазнали поразки. Звідси напрямок руху російської армії проходив лісом до села Грозинці (тепер Хотинського району) і далі на Ставчани (тепер Хотинського району), де «знаходились основні турецькі сили»²⁰. Тут 17 серпня 1739 р. відбулась відома Ставчанська битва, в якій, за свідченням І. Некулче, «турки були розбиті і втекли»²¹. Далі він оповідає, що коли Мініх 19 серпня підійшов до Хотина, турецький комендант фортеці «Колчаг вийшов йому назустріч і здав фортецю»²². Звільнення Хотинської фортеці закріпило перемогу російської армії під Ставчанами.

Однак і на цей раз Північна Буковина не була визволена з-під гніту Туреччини. Згідно з Белградським мирним договором 1739 р. Молдавія, в тому числі й Північна Буковина, залишились під зверхністю султанської Порти. Рятуючись від помсти турків, разом з російською армією відступило багато населення Північної Буковини.

І. Некулче описав ряд голодних років на Буковині як результат неврожаїв та пограбувань турками і татарами. Надзвичайно важке становище з продовольчими продуктами було в 1718 і 1732 рр.²³ В 1718 р. лютувала в краї епідемія чуми, від якої загинуло багато населення²⁴.

Окремі відомості з історії Північної Буковини початку XVIII ст. знаходимо і в інших літописах. Так, у «Хроніці першого правління Миколи воеводи Маврокордата» Миколи Костіна (1660—1712)²⁵ висвітлено події 1709—1711 рр., очевидцем і учасником яких також був автор.

На основі офіційних російських документів Микола Костін подає досить детальний опис Полтавської битви 1709 р.²⁶ Привертає увагу його сатирична характеристика зрадника українського народу І. Мазепи. Літописець з презирством говорить, що Мазепа, будучи гетьманом України протягом 22 років, «розжирів і переситився», а потім «зрадив свого господаря»²⁷.

М. Костін доповнює розповідь І. Некулче про безчинства на Буковині шведів та зрадників-мазепинців, що втекли сюди після Полтавської битви, подає окремі подробиці розгрому їх російським військовим загonom під Чернівцями. Так, він вказує, що «коли росіяни довідались про прибуття шведів до Чернівців, вони... несподівано напали на шведів», більшість яких попала в полон, а «невелика частина, що врятувалась, розбрелась по селах». У літописі згадується, що «загинуло багато» мазепинців, а частина «сховалась у лісі і так врятувалась». «Полонені шведи,— пише Костін,— були відправлені в Київ»²⁸. Зафіксований літописцем і факт розслідування цього випадку представниками турецьких властей, які відвідали місце розгрому шведів і мазепинців та обслідували шлях, яким добрався російський військовий загін до Чернівців²⁹.

Микола Костін багато уваги приділяє опису Прутського походу російських військ 1711 р.³⁰ Буковинці проявляли великий інтерес до військових дій російської армії, в якій вони вбачали свого рятівника і визволителя з-під турецького гніту.

Побіжно згадано події на території Північної Буковини в першій половині XVIII ст. і в Літопису Псевдо-Аміраса (описує події 1661—1729 рр.). Тут, зокрема, говориться про напад російського військового загону на шведів та мазепинців. З літопису видно, що разом з російсь-

кими солдатами брали участь у цьому нападі поляки, що «були на боці росіян»³¹. Літописець наводить цікавий епізод цієї події. Після розгрому шведів під Чернівцями Карл XII «поскаржився султанові, звинувачуючи... господаря Михайла» у сприянні російському війську³². Цей факт підтверджує думку І. Некулче про те, що молдавський господар Михайло Раковіце звернувся до Росії з проханням розбити шведів і мазепинців. Літописець вказує на перебування в 1712 р. в Чернівцях та інших населених пунктах шведів і мазепинців, які своїм свавіллям «завдавали країні великої шкоди»³³. Тут же вказується, що в 1713 р. турки і татари вели роботи по укріпленню Хотинської фортеці³⁴.

Про укріплення турками Хотинської фортеці в 1713 р. говориться і в Літописі Псевдо-Мустья (охоплює період 1661—1726 рр.)³⁵.

Деякі дані про російсько-турецьку війну 1735—1739 рр. та похід російської армії на чолі з Мініхом у Молдавію 1739 р. знаходимо в Анонімній хроніці, відомій як «Хроніка Єнакія Когельнічану»³⁶. Так назвав її перший видавець, інколи так називають її й тепер³⁷. Насправді Є. Когельнічану був тільки переписувачем, а справжній автор літопису не відомий. Тому слід погодитись з думкою, що потрібно називати його Псевдо-Когельнічану³⁸. Літопис охоплює період 1733—1774 рр. З літопису видно, що під час наступу російської армії 1739 р. турецький султан наказав молдавському господарю Григорію Гіка «підготувати військо і направити в Хотин». Однак, описуючи наступні події, літописець чомусь не згадає про Ставчанську битву, яка вирішила долю Хотинської фортеці. Він лише констатує, що російські війська «вдарили по Хотину» і взяли «багато турків у полон»³⁹. Далі літописець зафіксував, що російські війська «з Хотина попрямували у Ясси, де їх з великими почестями зустріло все населення міста на чолі з ...митрополитом»⁴⁰.

Літописець наводить і такий факт. Після закінчення війни і залишення російськими військами Хотина турецькі власті мали відомості, наче під час «відступу росіян Хотинська фортеця була зруйнована вщент». Однак спеціальний посланець султана, що прибув з Хотина, спростував цю вигадку⁴¹.

Окремі дані про внутрішнє становище Молдавії і Північної Буковини в 40-х роках XVIII ст. знаходимо в літописі Іона Канта. Автор при дворі молдавського господаря 1770 р. займав посаду спатаря⁴², він був антифанаріотом. Літопис охоплює період 1741—1769 рр. і є одним із небагатьох літописів XVIII ст., написаним не на замовлення господарів.

Літописець подає цікаві матеріали про податковий тягар населення Молдавії і Північної Буковини в 40-х роках XVIII ст., в роки другого правління господаря Костянтина Маврокордата (1741—1743). Канта зафіксував, що податки платили «і бідні..., і молоді, і старі», і від того «багато від страху і бідності переховувались у горах і лісах, і багато загинуло від холоду і голоду»⁴³.

Загальні відомості про свавілля шведів та зрадників-мазепинців на території Північної Буковини, після втечі з-під Полтави, знаходимо в літопису Аксентія Урікару (1690—1766)⁴⁴. Однак нічого нового порівняно з попередніми літописами тут немає.

Такі купці, але важливі відомості з історії Північної Буковини першої половини XVIII ст. знаходимо у молдавських літописах. У співставленні з іншими письмовими джерелами вони дають можливість відтворити історичні події на цій споконвічній українській землі, певною мірою розкрити боротьбу знедолених народних мас проти соціального гніту та іноземного поневолення краю.

¹ Н. Мохов. Молдавия эпохи феодализма. Кишинев, 1964, с. 360.

² История Молдавской ССР, т. I. Кишинев, 1965, с. 288.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 9, с. 31.

- ⁴ Райя (від арабського слова «гааја» — стадо) — назва всіх немагометанських підданих султана. До Хотинської райі входила в основному територія Хотинського повіту.
- ⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 9, с. 34.
- ⁶ I. Neculșe, *Letopiseșul Țării Moldovei*. București, 1955. Докладніше про І. Некулче і його літопис див.: П. Михайлина. Висвітлення історії Північної Буковини другої половини XVII ст. в молдавських літописах (1648—1700 рр.). *Минуле і сучасне Північної Буковини*, вип. 2. К., 1973, с. 29.
- ⁷ I. Neculșe. Вказ. праця, с. 247.
- ⁸ Там же.
- ⁹ Там же, с. 249.
- ¹⁰ Там же, с. 312.
- ¹¹ Там же, с. 270—308.
- ¹² Там же, с. 282—287.
- ¹³ Там же, с. 271.
- ¹⁴ Там же, с. 273.
- ¹⁵ Там же, с. 298.
- ¹⁶ Там же, с. 315.
- ¹⁷ Там же, с. 316.
- ¹⁸ Там же, с. 171.
- ¹⁹ Там же, с. 388.
- ²⁰ Там же, с. 389.
- ²¹ Там же.
- ²² Там же.
- ²³ Там же, с. 330, 344.
- ²⁴ Там же, с. 330.
- ²⁵ *Cronicele României seu Letopiseșele Moldoviei și Valahiei*, Ed. M. Cogălniceanu (далі — *Cronicele...*), vol. II. București, 1872, с. 57—117. Більш докладно про Миколу Костіна і його літопис див.: П. Михайлина. Відомості по історії Північної Буковини XV—першої половини XVII ст. в молдавських літописах (до 1648 р.). — *Минуле і сучасне Північної Буковини*, вип. 1. К., 1972, с. 17—18.
- ²⁶ *Cronicele...*, vol. II, с. 57—70.
- ²⁷ Там же, с. 57.
- ²⁸ Там же, с. 69.
- ²⁹ Там же, с. 71.
- ³⁰ Там же, с. 106—110.
- ³¹ *Cronicele...*, vol. III. București, 1874, с. 116.
- ³² Там же.
- ³³ Там же, с. 121.
- ³⁴ Там же, с. 122.
- ³⁵ Там же, с. 51—52.
- ³⁶ Там же, с. 195—274.
- ³⁷ *История литературы молдовенешть*, т. 1. Кишинэу, 1956, с. 69.
- ³⁸ Н. Мохов. Вказ. праця, с. 53.
- ³⁹ *Cronicele...*, vol. III, с. 198—199.
- ⁴⁰ Там же, с. 200.
- ⁴¹ Там же, с. 202.
- ⁴² Спатар — хранитель зброї молдавського господаря.
- ⁴³ *Cronicele...*, vol. III, с. 185.
- ⁴⁴ Там же, vol. II, с. 127, 130, 133—134.

О. М. ДЗЮБА

**ВІДБИТТЯ СПІЛЬНОСТІ ПОХОДЖЕННЯ
СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ
В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛЕМІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ
КІНЦЯ XVI— ПОЧАТКУ XVII СТ.**

Однією з головних ідей української полемічної літератури кінця XVI—початку XVII ст. є єдність і братерство слов'янських народів. Поява цієї ідеї була викликана, з одного боку, експансіоністською політикою Ватикану, який намагався стати апостольською столицею світу і направляв політику Речі Посполитої на шлях насильного окатоличення, ополячування українського та білоруського народів, що ставило під загрозу саме існування цих народностей. З другого, — загрозою турецької агресії.

Туреччина до середини XVII ст. захопила велику частину слов'янських земель. Передові українські, польські, російські та південнослов'янські діячі ставили питання про утворення антитурецької, антимусульманської коаліції.

Відчуття східнослов'янської спорідненості, прагнення українського народу до возз'єднання з російським знайшли свій яскравий вираз у творах української полемічної літератури кінця XVI — початку XVII ст.

Ідея єдності і братерства слов'янських народів тісно пов'язана з постановкою в українській та російській історіографії XVII ст. проблеми походження слов'ян. Історичні твори цього часу — Густинський літопис, «Хроніка» Софоновича, «Синопис» прагнуть історично обґрунтувати возз'єднання українського та російського народів.

Усвідомлення спільності походження слов'янських народів, єдності слов'ян є уже в ранньому середньовіччі. У творах візантійських авторів VI ст. установилось уявлення про слов'ян як про єдину етнічну спільність. Відчуття слов'янської спільності властиве раннім польським, чеським, руським літописам та хронікам. В. О. Ключевський писав про «Повѣсть временных лѣт»: «Найважливіше в зводі ідея, якою в нім освітлено початок нашої історії: це ідея слов'янської єдності»¹. Носієм її була давньоруська народність, що складалася протягом VI—IX ст. внаслідок розкладу первісно-общинного ладу у східних слов'ян.

Київська Русь об'єднала східнослов'янські племена у єдиний державний організм, що сприяло консолідації давньоруської народності. В процесі розвитку феодальних відносин в XII—XIII ст. створюються передумови для формування на основі давньоруської народності російського, українського та білоруського народів.

Сформування давньоруської народності, утворення могутньої держави — Київської Русі — виробило у свідомості руського народу почуття єдності східнослов'янських народів. Водночас не зникло у східних слов'ян відчуття спорідненості з іншими слов'янами. Усвідомлення спільності походження та спорідненості слов'ян було важливим елементом національної самосвідомості кожного із слов'янських народів в процесі формування народностей.

З новою силою почуття спільності походження, спорідненості слов'янських народів пробуджується в XVI ст. у період утворення національних держав. Питання національного самовизначення висувається на одне з чільних місць у суспільному житті та суспільній свідомості європейських народів².

Річ Посполита в XVI ст., до складу якої входили українські землі, переживає епоху швидкого росту товарно-грошових відносин, зростають і розширюються міста, виникають нові ярмарки. Поряд з цим посилюється кріпосна залежність селянства. Третій Литовський статут 1588 р. остаточно узаконив кріпосне право в польсько-литовській державі.

Соціально-економічне гноблення українського народу поєднувалося з жорстокими культурно-національними та релігійними утисками. Після включення українських та білоруських земель до Великого князівства Литовського в ньому переважав вплив культури українського та білоруського народів. Укладення ряду уній між Польщею і Литвою протягом XIV—XV ст. і утворення федеративної феодальної держави Речі Посполитої в результаті Люблінської унії 1569 р. надало перевагу польському елементу. З другої половини XVI ст. розпочинається активна експансія польських феодалів на схід.

Польська шляхта, виходячи з класових інтересів, керуючись настроями релігійної нетерпимості, що їх підігрівав своєю експансіоністською політикою Ватикан, була зацікавлена в покатоличенні українського та білоруського народів, викоріненні серед них «руської самосвідомості». Агресивна політика панівних класів Речі Посполитої, спрямована на

асиміляцію українців та білорусів, поставила під загрозу саме існування української та білоруської народностей. Цей наступ викликав відповідну реакцію з боку українського і білоруського населення, зокрема міщанства, селянства, частини шляхти, духовенства, а також деяких впливових магнатів.

Боротьба проти експансії католицизму вимагала організованої відсічі українського народу. Наприкінці XVI ст. на Україні і в Білорусії виникають братства — організації православних громад. Одним з найстаріших і найбільш організованих було Львівське братство³. Братства розгорнули широку культурно-освітню діяльність: організовували школи, шпиталі, друкарні. В ході активізації католицької експансії після проголошення Брестської унії 1596 р., з посиленням національно-релігійного гніту братства стають центрами антикатолицької боротьби, в основі якої об'єктивно лежали інтереси широких народних мас українського та білоруського народів. В епоху середньовіччя, коли панівною ідеологією була релігія, «класова боротьба відбувалася... під знаком релігії; ...інтереси, потреби і вимоги окремих класів приховувалися під релігійною оболонкою»⁴. XVI ст. характерне піднесенням духовного життя, яке знайшло свій вияв у заснуванні шкіл, друкарень, поширенні освіти, в художній та літературній творчості. Воно вважається «століттям національно-культурного відродження в історії України і Білорусії»⁵. Істотним проявом цього відродження було і формування національно-культурної самосвідомості українського та білоруського народів, нерозривно пов'язаної із загостренням почуття східнослов'янської єдності та всеслов'янської спорідненості. Все це знайшло свій вияв у творах українських і білоруських письменників-полемістів кінця XVI — початку XVII ст.

Полемічна література — яскраве, самобутнє явище в історії української культури, літератури, суспільно-політичної думки. Покликана до життя наступом католицизму, загостренням економічного, культурно-релігійного гноблення українського народу польськими, литовськими та українськими феодалами, полемічна література мала на меті протистояти цьому наступові і гнобленню ідеологічно. Вона захищала право «руських народів» на православне віросповідання як право на існування своєї народності. Православна віра для українців та білорусів у ті часи була символом народності. І той, хто захищав православну віру, тим самим виступав на захист народності»⁶.

У творах полемічної літератури відбивалося економічне, політичне, релігійне та культурне становище широких народних мас України та Білорусії, формувалися передові суспільно-політичні ідеї.

Полемічна література досліджувалася переважно в плані історико-церковному, історико-літературному та філологічному⁷. Але вона становить значний інтерес і для вивчення історії українського народу. В творах полемічної літератури відбито рівень історичних знань у XV—XVII ст. і відповідна йому концепція всесвітньо-історичного процесу та історичного розвитку східнослов'янських народів.

Полемічна література може, зокрема, дати багато цікавого матеріалу для дослідження традицій духовного життя Київської Русі, збереження у свідомості українського та білоруського народів спільного етапу в історичному розвитку, відчуття спільності походження трьох братніх народів.

Українська полемічна література багатожанрова. Вона поєднує в собі богословські трактати, публіцистично-історичні памфлети, проповіді, послання⁸. Українські письменники-полемісти в кінці XVI ст. гуртувалися навколо Острозької академії, заснованої в 70-х роках XVI ст. До так званого острозького гуртка належали Герасим Смотрицький, ректор Острозької академії, Василь Суразький, Христофор Філалет, Клі-

рик Острозький. Острог був центром друкарської справи на Україні. Тут було надруковано «Острозьку біблію», визначні полемічні твори Герасима Смотрицького, «Апокрисис» Христофора Філалета та ін.

З початку XVII ст. центром культурного життя на Україні стає Київ. Відкриття братської школи 1615 р., заснування друкарні при Києво-Печерському монастирі притягають сюди освічених людей. Зі Львова переїздить Іван Борецький, стає ректором Київської братської школи. У Києво-Печерському монастирі був написаний один з найбільш ґрунтовних полемічних творів «Палінодія» Захарії Копистенського.

Автори полемічних творів гнівно засуджують ту частину вищого православного духовенства, яка шляхом унії сподівалась урівнятися в правах з духовенством католицьким, викривають загниваючий клір католицької церкви. Це яскраво виражено в соціально загострених творах Івана Вишенського: «Не ваши милости ли сами обнажаєте, из обору конѣ, волю, овцы... дани пота и труда, от них вытягаєте... Вы их пота мѣшки полны грошми золотыми, талярми... докладаете»⁹. Критика верхівки католицької та православної церков у творах українських та білоруських полемістів йшла в руслі європейських реформаційних рухів. Ідеалом Івана Вишенського, як і Томаса Мюнцера, була ранньохристиянська община, в основі якої лежали ідеї рівності і свободи раннього християнства. Іван Вишенський відстоював ідею рівності усіх людей у формі «рівності синів божих», з якої випливає рівність громадянська, і вже тоді — почасти навіть рівність майнова¹⁰.

Пам'ятки полемічної літератури неоднакові за змістом. В одних — більшу питому вагу мають догматичні питання, в інших — церковно-історичні, соціально-політичні, суспільно-філософські.

Полемічні твори першої половини XVII ст. характерні саме перевагою історичного елемента, яскраво вираженою суспільно-політичною думкою. До цих творів належать анонімна «Пересторога», «Палінодія» Захарії Копистенського, «Протестація» Іова Борецького. Для них характерне наголошення на спільності походження східнослов'янських народів, на їхній єдинокровності, на необхідності єднання для боротьби проти соціального, релігійного та культурно-національного гноблення, за збереження і дальший розвиток своєї віри і народності.

Антиуніатська, антикатолицька полемічна література шукала аргументів для обґрунтування правомірності православної церкви на українських та білоруських землях в історії прийняття християнства в давньоруській державі. Ствердження давності православної віри у східнослов'янських народів приводить полемістів початку XVII ст. до тлумачення питання про походження українського, російського та білоруського народів із єдиного, спільного кореня. Усвідомлення і ствердження спільного етапу в історії східнослов'янських народів служить доказом на користь ідеї об'єднання братніх народів.

Серед пам'яток полемічної літератури «Палінодія» Захарії Копистенського виділяється насиченістю подіями, обґрунтованістю, послідовністю історичних фактів, наявністю історичної концепції. Для нього, як і для всіх середньовічних хроністів та істориків, характерна християнська історична концепція, в основі якої лежала Біблія.

Для ствердження спорідненості і спільності походження та ідеї єднання слов'янських народів полемісти, особливо Захарія Копистенський, широко використовують відому їм історичну літературу — давньоруські літописи, польські хроніки Кромера, Длугоша, Гваніні, М. Бельського; твори візантійських та римських істориків: Й. Флавія, М. Касіодора, Баронія. Особливою популярністю користуються «Хроніка польська, литовська, жмудська і всієї Русі» М. Стрийковського. Ця хроніка приваблює письменників-полемістів не тільки багатством історичних фактів, а й ідеєю слов'янської єдності, яка домінує в ній¹¹.

Історія східних слов'ян у Захарії Копистенського, як і у автора «Повѣсть временныхъ лѣтъ», починається з розподілу світу між синами Ноя. Яфету дісталися землі «отъ всходу сѣверни ажъ ко заходнимъ». Давній період в історії східних слов'ян Захарія Копистенський подає на основі легендарних переказів про руські полки, які були на службі у Александра Македонського, про війни з римським імператором Августом. Ці легенди переходили з літопису в літопис. Захарія Копистенський запозичує їх з польської хроніки М. Стрийковського. Назву «слов'ян» автор «Палінодії» виводить з того, що «той народъ Яфетовъ широкій барзо былъ, и славенъ, для чего и Славенскимъ былъ названъ»¹².

В історичній концепції Захарії Копистенського основне місце займає виклад історії давньоруської держави, яка пов'язана з історією сусідніх держав — Візантією, з якою «не уставали наши продкове... валчити моремъ Чорнимъ и землею»¹³, та Болгарією.

Давньоруська держава у полемічних творах — це спільна держава східних слов'ян. Будучи могутньою державою, вона вела численні війни з Візантією та половцями, яких Захарія Копистенський називає «татарами»: «Въ тыхъ часахъ Россове наши не уставали за всѣми посторонними воевати, а найпилнѣй зъ Татарами и зъ Греками»¹⁴. Він передає легендарний опис походу Олега на Константинополь: «Олегу, сильный монарха Роскій, дивной дѣлности зажилъ: же, половицу чолновъ на сушу витягнувши, колеса подъ ныхъ приправиль, и парусы роспустивши за вѣтром... подъ муры Царигородскіи поплилы и штурмовали на городъ»¹⁵. Цю ж легенду зустрічаємо і в «Протестації» Іова Борецького.

Всі автори українських полемічних творів особливо наголошують на факті прийняття християнства східними слов'янами від Константинопольського патріарха. Це було найголовнішим аргументом на захист православної віри українців та білорусів. При цьому Копистенський підкреслює, що одним із мотивів, якими керувалася Візантія, схилиючи Русь прийняти християнство від Константинопольського патріарха, було бажання покінчити з походами руських князів на Візантійську імперію. «А не могучи Грекове отъ Россовъ свободными быти, и хотячи панства свои отъ наїздовъ ихъ заховати, цари на той часъ Константинопольскіи Василій и Константинъ сестру свою Анну въ малжество честное Володимеровы послубыли»¹⁶. Та прийняття християнства не припинило походів руських князів на Візантію: «Монархове наши и по крещеніи не занехали войны зъ Татарами и зъ Греками»¹⁷.

В полемічних творах першої половини XVII ст. особливо підкреслено високий рівень давньоруської культури. Автор «Перестороги» пише про давньоруську народність: «И такъ были великіе ревнители, иж много з великим коштом церквей и монастырей намуrowали и маестностями опатрили... книгъ великое множество языком словенскимъ нанесли»¹⁸. Захарія Копистенський теж не обминає питання про високий рівень розвитку культури у східних слов'ян за часів Ярослава Мудрого: «...Ярославъ... книгъ пилювалъ, читаючи ихъ часто въ день и въ ночи. А зобравши писаровъ много, многіи книги Греческіи на Словенскій языкъ перекладаль а списаль книги многіи»¹⁹.

Хід історичного розвитку східнослов'янських земель в уявленні українських полемістів безперервний. Захарія Копистенський від історії давньоруської держави переходить до викладу історії Галицько-Волинського князівства. Найбільшої могутності Галицько-Волинське князівство досягло за князя Данила Галицького: «Даніиль, князь великій Роскій, ходиль зъ Ляхами на Чехи воевати. Тамъ всѣ небезпеченства полки Роскіи поносили такъ, же все звитяество Даніилови приписано»²⁰. На цей час припадає спроба Римської курії нав'язати руському народу унію. Римський папа прислав князю Данилу Галицькому королівський титул, але він «презь приняте тоей коруны не отступоваль вѣры»²¹.

Причину розпаду давньоруської держави Захарія Копистенський, як і автор «Перестороги», вбачає у князівських міжусобицях. Князі «потомъ и сами зъ собою почали валчити. А нѣкаторіи до кролей Ляцькихъ прибѣгали о помочъ. Пришло до того, же ся и сповиновачовали. И тымъ почали малѣти и олабѣвати монархове и княжата Росскіи»²².

В «Пересторозі» розпад давньоруської держави трактується дещо відмінно внаслідок просвітительських тенденцій і прагнень автора цього твору, який особливо підкреслював роль освіти у суспільному житті. Руські князі «науками не выученыє (підкреслення наше. — О. Д.) упали в великое лакомство... и роздѣлилися: едины тут zostали, а другіє у полночных краях панства осѣли, и тые долѣше у своем панстве трвали»²³. Для автора «Перестороги» характерне бачення соціально-класового, економічного підґрунтя міжусобних війн. Він наголошує на «лакомстві» давньоруських князів. Боротьба за Київський престол між Ярославичами поклала початок децентралізації держави східних слов'ян. У внутрішніх війнах руські князі часто зверталися по допомогу до сусідніх держав. Про це в «Пересторозі» говориться так: «И якъ собѣ очи лупали о панства, один другому выдираючи, а на помочъ противко себе сусѣдов ограничных зводячи, яко Венкгров, Поляков и Литвы»²⁴.

Включення українських та білоруських земель до складу Великого князівства Литовського та Речі Посполитої Захарія Копистенський трактує як добровільне, застережене умовою збереження прав православної релігії. «По многихъ лѣтѣхъ пришло до того, же ся Росскіи князи доброволне за певними пактами до кролевства Полского прилучали, въ — головахъ варуючи собѣ вѣру и свое набожество и церкви въ цѣлости и во вшелякомъ беспеченствѣ заживати»²⁵ (підкреслення наше.— О. Д.). Таке трактування загарбання українських та білоруських земель Річчю Посполитою підтверджувало право українців та білорусів на рівні політичні права з поляками та литовцями і на православне віросповідання. А в «Протестації» Іова Борещького воно звучить вже як підстава для українського народу порвати союз з Річчю Посполитою, яка порушила цю умову, перейшовши до політики окатоличення, ополячування, переслідування православних. «Ми за договором і присягою приєднались до корони, а терпимо насильство, утиски нашої віри»²⁶.

Захарія Копистенський підкреслює також перевагу українського елемента у Великому князівстві Литовському. Він пише «было на онъ часъ (приєднання українських та білоруських земель протягом XIV ст.— О. Д.) въ Литвѣ не мало шточелнѣйшихъ князевъ и велможъ вѣры христіанской, отъ Россовъ принятой»²⁷.

Українські письменники-полемісти сучасну їм історію східнослов'янських народів розуміють у тісному взаємозв'язку, як дві частини одного цілого: «Припомяну еще вкоротцѣ,— пише Захарія Копистенський,— о дѣлности Россовъ Великой Россіи... Іоанъ, царь Московскій, двѣ орды Татарскіи, Казань и Астрахань, взялъ и подъ свою моцъ подбилъ. А другая часть Яфето-Роского поколѣнья, зъ Малой Россіи выходячи, а на за-порогахъ живучіи козаки — Татары и мѣста Турецкіи на мори чолномъ воюють»²⁸.

Для позначення назв російського і українського народів Захарія Копистенський вживає терміни «Велика і Мала Русь», які остаточно закріпилися за російськими і українськими землями у XVI ст. Поряд з цим він вживає терміни — «роси» для позначення всіх східнослов'янських народів; терміном «Россія» називає давньоруську державу: землі східних слов'ян — «Руска земля»: «такъ той, которая до Московского, якъ той, которая до Литовского князства, также и той, которая до кролевства Полского належитъ»²⁹. В деяких місцях автор «Палінодія» вживає термін «Україна». Даючи характеристику князю Костянтину Острозькому, який виступав в обороні православної віри, Копистенський

пише, що він — «... муръ желѣзный на Украйнахъ»³⁰. В полемічних творах, які вийшли з білоруських земель, зустрічається термін «Біла Русь».

Отже, українські полемісти проводять ідею єдності східнослов'янських земель. Велика, Мала і Біла Русь — це єдина руська земля, яка в силу історичних обставин була розірвана, і західні та південно-західні землі підпали під владу Литви і Польщі. Зокрема, Велика і Мала Русь в «Палінодії» — дві частини одного Яфетового племені. (За біблійною легендою про розподіл світу між синами Ноя «Яфету же имося полунощныя страны и западныя»).

Уявлення про єдність східнослов'янських земель і спорідненість східнослов'янських народів у творах полемічної літератури першої половини XVII ст. взаємозв'язані. Це простежується у визначенні національної приналежності козаків. «Козаки,— пише Копистенський в «Палінодії», — потомкове оныхъ валечныхъ Россовъ»³¹. В «Протестації» Іова Борецького походження козаків виведено «з того Яфето-Руського плем'я, яке Чорне море переплило і воювало з Візантією»³². При цьому Іов Борецький підкреслює, що вони «наш рід, наші брати». Козацтво поповнювалося за рахунок народних мас: «З різних повітів, міст і сіл приходять люди — одні по своїй волі, другі — внаслідок утисків і розорень»³³. Таким чином, козаки виступають у полемічних творах як вихідці із пригнобленої частини українського народу.

Не дивно, що саме в полемічних творах початку XVII ст. чимало місця відводиться характеристиці козацтва. На цей час козацтво перетворюється в активну соціально-політичну силу, здатну виступити на боротьбу за національне і соціальне звільнення. Козацтво часто проливало кров за інтереси Речі Посполитої, одержуючи натомість жорстоке гноблення і переслідування. Козаки «на всѣхъ выправахъ военныхъ кролей Полскихъ дѣлне, мужне и переваже ся ставятъ, ачъ незычливыи вѣрѣ нашей козакомѣ того не признавають»³⁴. Захарія Копистинський не може не згадати Хотинську війну 1621 р., де козацьке військо врятувало Річ Посполиту від розгрому: «Были тамъ... подъ Хотѣнемъ своимъ обозомъ козаки, живимъ и движучимся муромъ и баштами оборонными! Весь свѣтъ и правое рицество вѣдаеть свѣдоцство, якъ они тамъ мужне, переваже и рицеско поступовали»³⁵.

Козацтво активно втручається в політичне життя Речі Посполитої. Свідченням цього може бути відновлення православної ієрархії на українських землях. Під охороною запорізьких козаків ерусалимський патріарх Феофан в кінці 1620 р. висвятив на київського митрополита Іова Борецького. Цей акт відновлення православної ієрархії не визнав королівський уряд. Уніати у відповідь посилили гоніння і переслідування православних українців та білорусів. Іов Борецький разом з православними єпископами виступив на захист українського та білоруського народів з «Протестацією від імені народу руського».

Українські полемісти проводять ідею давності православної віри у східнослов'янських народів. Історія православної церкви у східних слов'ян є відправною точкою в аргументах правомірності православної релігії на українських землях.

Для історичних поглядів і уявлень авторів цих полемічних творів характерне переплітання історії церкви з історією давньоруської держави, пізніше — з історією Речі Посполитої та Російської держави. Це викликано тим, що в епоху середньовіччя державне життя народу невід'ємне від історії церкви, якою освячувалися і захищалися феодальні устої. Ф. Енгельс вказував, що церква в епоху середньовіччя була найбільш загальним синтезом і найбільш загальною санкцією існуючого феодального ладу³⁶.

Захарія Копистенський особливо підкреслює релігійну спільність між росіянами, українцями і білорусами: «Москва зъ Росью нашею, на

Москву приїзжаючею, якъ и послове Московскіи, въ Литвѣ и въ Коронѣ бываючіи, сполечность церковную зъ собою мѣвали»³⁷. Для Іова Борецького «єдина віра і набоженство, єдиний рід і звичаї» українського, білоруського і російського народів виступають обґрунтуванням прагнення розірвати союз з Річчю Посполитою і возз'єднатися з російським народом.

Варто підкреслити, що полемічні твори, а особливо «Палінодія» Захарії Копистенського, мали вплив на розвиток історичної думки на Україні. Деякі дослідники вважають Копистенського³⁸ автором Густинського літопису — історіографічної пам'ятки першої половини XVII ст. Питання авторства цього літопису проблематичне. Хоча можна з певністю сказати, що літопису, як і «Палінодії», властиве відображення спільності походження східних слов'ян, всеслов'янської єдності. В обох творах використовуються майже одні й ті ж джерела.

Густинський літопис, як і «Хроніка» Стрийковського, лежать в основі «Синопису» — першої друкованої книги з історії східнослов'янських народів. Автор «Синопису» користувався також і «Палінодією» Захарії Копистенського³⁹.

Протягом XVI—XVII ст. відчуття слов'янської спорідненості, спільності походження східнослов'янських народів, ідея їхнього єднання висловлювалася багатьма українськими та білоруськими письменниками-полемістами. У своїх творах вони відбили усвідомлення того, що східнослов'янські народи мають єдину етнічну основу, що вони вийшли з давньоруської народності, мали спільну державність. Спільність походження, спорідненість українського, білоруського та російського народів виступала найвищим теоретичним обґрунтуванням возз'єднання їх у спільній державі.

Українські та білоруські письменники-полемісти здійснювали практичні заходи в справі возз'єднання східнослов'янських народів. Іов Борецький 1624 р. направляє в Москву від свого імені посольство на чолі з луцьким єпископом Ізакієм Борисковичем. Посольство повинно було з'ясувати можливість підданства українського народу російському царю. І хоча ця думка не могла тоді здійснитися, все ж вона була зустрінена в Москві прихильно⁴⁰.

Отже, можна твердити, що українські письменники-полемісти своєю літературною, громадською діяльністю готували ідеологічний ґрунт для возз'єднання України з Росією, що було закономірним результатом всієї попередньої історії двох великих братніх народів — російського і українського, про які В. І. Ленін писав, що ці народи близькі «і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією»⁴¹.

¹ В. О. Ключевский. Сочинения, т. I. М., 1956, с. 94.

² М. А. Алпатов. Русская историческая мысль и Западная Европа XII—XVII вв. М., 1973, с. 366.

³ Я. Д. Ісаєвич. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст. К., 1966, с. 32.

⁴ К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори, т. 7, с. 343.

⁵ В. І. Пичета. Белоруссия и Литва XV—XVI вв. М., 1961, с. 715.

⁶ Там же, с. 729.

⁷ А. Попов. Историко-литературный обзор древнерусских полемических произведений против латинян XV—XVI вв. М., 1875; Макарий. История русской церкви, т. XI, кн. 2. СПб., 1882. В. Завитневич. Палинодия З. Копистенского и ее место в истории западнорусской полемики XVI и XVII вв. Варшава, 1883; С. Голубев. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники, т. I. К., 1883; т. II. К., 1898; К. Студинський. Пересторога, руський пам'ятник початку XVII в. Львів, 1895; І. Франко. Іван Вишенський та его твори. Львів. 1895; П. Загайко. Українські письменники-полемісти кінця XVI — початку XVII ст. в боротьбі проти Ватикану і унії. К., 1957; В. Перетц. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII вв. М.—Л., 1962; П. Яременко. Пересторога — український антиуніатський памфлет початку XVII ст. К., 1963; його ж. Український письменник-по-

- леміст Христофор Філалет і його «Апокрисис». Львів, 1964; А. Ніжинець. Реалізм у творчості І. Вишенського. Харків, 1964; Від Вишенського до Сковороди. К., 1972.
- ⁸ Історія української літератури, т. I. К., 1967, с. 218.
- ⁹ І. Вишенський. Твори, К., 1959, с. 86—87.
- ¹⁰ К. Маркс, Ф. Енгельс. Про релігію. К., 1956, с. 75.
- ¹¹ А. Рогов. Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения. М., 1966, с. 293.
- ¹² Памятники полемической литературы. Русская историческая библиотека (далі— ППЛ), кн. I, т. IV. СПб. 1878, с. 1103.
- ¹³ Там же, с. 1106.
- ¹⁴ Там же.
- ¹⁵ ППЛ, кн. I, т. IV, с. 1106.
- ¹⁶ Там же, с. 1107.
- ¹⁷ Там же, с. 1109.
- ¹⁸ М. Возняк. Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові. Львів, 1954, с. 25.
- ¹⁹ ППЛ, кн. I, т. IV, с. 985.
- ²⁰ Там же, с. 1109.
- ²¹ Там же.
- ²² Там же.
- ²³ М. Возняк. Вказ. праця, с. 26.
- ²⁴ Там же.
- ²⁵ ППЛ, кн. I, т. IV, с. 1110.
- ²⁶ «Протестация» Іова Борецького (текст польською мовою). Статті по славяноведенню. СПб., 1910, вип. 3, с. 149.
- ²⁷ ППЛ, кн. I, т. IV, с. 1028.
- ²⁸ Там же, с. 1110.
- ²⁹ Там же, с. 1032.
- ³⁰ Там же, с. 1135.
- ³¹ Там же, с. 1014.
- ³² «Протестация» Іова Борецького. Статті по славяноведенню, с. 149.
- ³³ Там же, с. 150.
- ³⁴ ППЛ, кн. I, т. IV, с. 1110.
- ³⁵ Там же, с. 1111.
- ³⁶ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 7, с. 343.
- ³⁷ ППЛ, кн. I, т. IV, с. 1032.
- ³⁸ А. Єршов. Коли і хто написав Густинський літопис. — Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, т. С, ч. II. Львів, 1930, с. 7.
- ³⁹ И. Еремин. К истории общественной мысли на Украине второй половины XVII в. — Труды отдела древнерусской литературы, т. 10. М.—Л., 1954, с. 217.
- ⁴⁰ Макарий. История русской церкви, т. XI, книга 2. СПб., 1882, с. 394.
- ⁴¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 32, с. 334.

З М І С Т

З історії соціалістичного і комуністичного будівництва

Панібудьласка В. Ф.	Участь робітничого класу Української РСР у соціалістичному змаганні на честь 50-річчя утворення СРСР	3
Кучер В. І.	Роль організаторських груп у розгортанні народної боротьби в тилу німецько-фашистських загарбників на Україні в роки Великої Вітчизняної війни	15
Трощинський В. П.	Проти буржуазних і буржуазно-націоналістичних фальсифікацій всенародного характеру партизанського руху на території Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни	23
Ніколаєва В. В., Ткач Н. І.	Обмін досвідом між радянськими республіками в процесі соціалістичного будівництва — важливий фактор зміцнення дружби народів СРСР	33
Богачук С. Г.	Спільна боротьба трудящих РРФСР і Української РСР за дострокове здійснення планів соціалістичної індустріалізації	54
Боднар Т. І.	Діяльність Компартії України по керівництву колгоспними і радгоспними профорганізаціями в роки восьмої п'ятирічки	66

Питання дожовтневої історії

Замковий П. В.	Більшовики — організатори відсічі наступові буржуазії на робітничий клас України в липні — жовтні 1917 р.	69
Заремба С. З.	Питання історії Південної України другої половини XVIII ст. на сторінках збірника «Записки Одесского общества истории и древностей»	87
Михайлина П. В.	Питання з історії Північної Буковини першої половини XVIII ст. у молдавських літописах	95
Дзюба О. М.	Відбиття спільності походження східнослов'янських народів в українській поемічній літературі кінця XVI—початку XVII ст.	100

Академия наук Украинской ССР
Институт истории
**ИСТОРИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИЯ**
Межведомственный сборник
Выпуск 2
(На украинском языке)

Друкується за постановою вченої ради Інституту історії Академії наук Української РСР

Редактори *В. О. Годлевська, А. О. Золотарьова*. Художній редактор *С. П. Квітка*. Оформлення художника *О. Д. Стеценка*. Технічний редактор *Б. М. Кричевська*. Коректор *Л. В. Малуца*.

БФ 15369. Здано до набору 24.X 1975 р. Підписано до друку 13.IV 1976 р. Формат 70×108¹/₁₆. Папір № 1. Умовних друк. арк. 9,8. Облік.-вид. арк. 10,13. Тираж 1000. Ціна 1 крб. 01 коп. Зам. № 5—802.

Видавництво «Наукова думка», Київ, Репіна, 3.

Київська книжкова друкарня наукової книги, Республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, Київ, Репіна, 4.

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»
у 1976 році
ВИПУСТИТЬ В СВІТ НОВІ КНИГИ:

Варварцев М. М.
БУРЖУАЗНЕ «УКРАЇНОЗНАВСТВО» —
ЗНАРЯДДЯ ІДЕОЛОГІЧНИХ ДИВЕРСИЙ ІМПЕРІАЛІЗМУ.
Мова українська. 10 арк. 33 коп.

У книзі викривається націоналістична псевдонаука «українознавство», її прислужництво найбільш реакційним колам міжнародного імперіалізму. Показане використання «експертів» «з українського питання» в операціях «холодної війни», виконання ними завдань мілітаристських та інших служб імперіалістичних держав.

Розкривається участь центрів «українознавства» в розпалюванні ненависті до соціалістичних країн, пропаганді агресії, здійсненні підричних дій проти сил миру і демократії.

Халус П. І.
ІСТОРИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ ТРУДЯЩИХ СРСР
І УГОРЩИНИ В ПЕРІОД 1917—1938 рр.
Мова українська. 10 арк. 1 крб. 10 коп.

У монографії розглядаються питання історичних зв'язків, дружби народів Радянського Союзу і Угорщини.

Особливо велика увага приділяється висвітленню участі угорських інтернаціоналістів у захисті завоювань Великого Жовтня, розкриваються різноманітні аспекти історичних взаємозв'язків трудящих СРСР та Угорщини в міжвоєнний період.

Хміль І. С.
СОЦІАЛЬНІ КОНТРАСТИ І ПРОБЛЕМИ США.
Мова російська. 10 арк. 1 крб. 24 коп.

Буржуазна пропаганда називає США країною «рівних можливостей», «особливого способу життя», суспільством «зразкової демократії і добробуту». У зв'язку з 200-річчям проголошення незалежності США зусилля цієї пропаганди примножились. У книзі розвінчується неспроможність цих зусиль, показується буржуазний характер спадщини американської революції і розкриваються головні сторони американської дійсності, що втілила і до кінця збільшила цю спадщину.

Мова йде про бідність, що граничить з достатком, про приватновласницьку основу системи як першопричину всіх її несправедливостей, про соціальні і класові антагонізми, про економічні підйоми і політичні прийоми, до яких вдається монополістичний капітал, щоб продовжити своє панування, про державу як машину буржуазії для подавлення і обману трудящих, про дух протесту і сили боротьби, які піднімаються в американському суспільстві.

Ці книги можна попередньо замовити в книгарні «Наукова думка» (252001, Київ-1, вул. Кірова, 4), яка після виходу книг у світ надішле їх вам післяплатою.

ПОМІЧЕНІ ПОМИЛКИ

Стор.	Рядок	Надруковано	Треба
34	29 зверху	громадянами	громадами
47	4 зверху	Курська	Курської
79	24 зверху	оборні	оборні